

Александр Сухомлин

**Російська військова присутність
на території
Запорожжя
як виклик**

**для запорозького світу
(1734-1775)**

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ІВАНА ФРАНКА
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
імені М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

Олександр Сухомлин

**РОСІЙСЬКА ВІЙСЬКОВА
ПРИСУТНІСТЬ НА ТЕРИТОРІЇ
ЗАПОРОЖЖЯ
ЯК ВИКЛИК
ДЛЯ ЗАПОРОЗЬКОГО СВІТУ
(1734–1775)**

Львів – Київ
2021

УДК [94:327.5](470+571:477)"173/177"

С 91

Науковий редактор:

д-р істор. наук, проф. Віктор Брехуненко (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України)

Рецензенти:

д-р істор. наук, проф. о. Юрій Мицик (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України)

д-р істор. наук., проф. Володимир Мільчев (Запорізький національний університет)

Рекомендовано до друку Вченою радою історичного факультету
Львівського національного університету імені І. Франка
(протокол № 9/2020–21 від 15 червня 2021 р.)

та

Вченою радою Інституту української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України
(протокол № 4 від 17 червня 2021 р.)

Підготовлено і видано в рамках дослідницького проєкту
«Просторові межі українського світу: комплекс уявлень
та їхня реалізація в ранньомодерній Україні (XVI–XVIII ст.)»
Національного фонду досліджень України
(реєстраційний № 2020.02/0059)

С 91 **Сухомлин О.**

Російська військова присутність на території Запорожжя як ви-
клик для запорозького світу (1734–1775): монографія – Львів; Київ:
ЛНУ імені І. Франка; ІУАД, 2021. – 328 с.

ISBN 978-617-10-0640-9

У монографії системно досліджується російська військова присутність на теренах Війська Запорозького Низового доби Нової Січі. З'ясовано об-
ставини появи фортифікацій, проблему їхньої локалізації, внутрішню струк-
туру та еволюцію мережі, комплектування, фактичну обороноздатність,
функційні можливості та їхню реалізацію. Простежено роль військової при-
сутності в російських стратегіях розмивання автономії Запорожжя. Дослі-
джено повсякдення стосунків між російськими військовими та автохтонним
населенням краю, а також взаємосприйняття запорозців та росіян.

Для науковців, студентів, усіх, хто цікавиться історією України.

УДК [94:327.5](470+571:477)"173/177"

ISBN 978-617-10-0640-9

© Львівський національний університет
ім. Івана Франка, 2021

© Сухомлин О., 2021

ЗМІСТ

Передмова	5
Розділ 1. Сучасний стан дослідження, джерельна база та методологічні підходи	13
1.1. Проблематика російської військової присутності на теренах Запорозжя в історіографії	13
1.2. Структура джерельної бази	24
1.3. Методологія дослідження	49
Розділ 2. Запорозьке козацтво на тлі аналогів Європейського фронтиру	55
2.1. Військо Запорозьке Низове у фокусі фронтірних студій: вибрані аспекти інтерпретаційних підходів	55
2.2. Проблема врегулювання державних кордонів та уніфікації фронтірних спільнот у XVIII ст.	62
2.3. Мобільність населення фронтиру та формування поселенського Кордону	76
Розділ 3. Масштаби та структура російської військової присутності	89
3.1. Формування мережі фортифікацій (1735–1739)	89
3.2. Локалізація об'єктів	101
3.3. Комплектування та підпорядкування (1739–1768)	117
3.4. Внутрішня організація	131
3.5. Лівобережні козаки в російських фортецях	135
3.6. Реформування мережі в 1750–1770-х роках	141
3.7. Система постачання невійськовими товарами	158
3.8. Фактична обороноздатність	163
3.9. Діловодство	169
3.10. Церква	172

Розділ 4. Російська військова присутність як інструмент імперського поглинення регіону	175
4.1. Функції контролю та розвідки	176
4.2. Російські фортеці і проблема залюднення краю	196
Розділ 5. Повсякденні взаємини російських гарнізонів з населенням Запорожжя та взаємospрийняття запорожців і росіян	215
5.1. Регламентовані стосунки російських залог та запорозьких козаків	215
5.2. Неформальні взаємини залог із населенням Запорожжя	221
5.3. Ціннісні уявлення залог російських фортець про територію Запорожжя та взаємospрийняття запорожців і росіян	246
Післямова	253
Додаток 1	259
Додаток 2	295
Бібліографія	300
Індекс	315
Мапа	327

ПЕРЕДМОВА

Слово, яке розпочинає будь-який текст, завжди важко підібрати. Завдання особливо ускладнюється, коли доводиться говорити про малодосліджені проблеми, які ще донедавна губилися у тіні великого наративу. До таких належить і комплекс питань, пов'язаних із російською військовою присутністю на землях Війська Запорозького Низового, яка разом з російськими гарнізонами на теренах Гетьманщини була одним з ключових чинників імперської політики в Україні упродовж XVIII ст. Саме поява російських фортифікацій на Запорожжі вішувала перехід Росії до практичної реалізації її поглинальних стратегій в регіоні. У часи Підпільненської Січі ці фортифікації стали невід'ємним елементом російського котка, який намагався підім'яти під себе Вольності Війська Запорозького Низового, розмити їхню самодостатність та розчинити в імперському тілі.

Російська військова присутність на теренах Війська Запорозького Низового бере початок з 1688 р. (Богородицька та інші фортеці). Однак до Великої Північної війни 1700–1721 рр. функціонували лише декілька осередків, розташованих у ключових місцевостях краю. Під впливом зовнішньополітичних чинників ця система була ліквідована у 1711 р. відповідно до умов Прутського мирного договору.

Відновлення імперської військової присутності розпочинається з російсько-турецької війни 1735–1739 рр., під час якої вздовж берегів Дніпра, починаючи від гирла р. Орелі, та по р. Самарі Петербург задля підтримки своєї армії та Дніпровської флотилії заходився зводити опорні бази і провіантські магазини, на основі чого будувалися ретраншементи. Після закінчення війни більшість укріплень, розташованих південніше Української лінії (нижче по Дніпру), було ліквідовано. Але в часи Підпільненської

Січі у 1750-х – 1770-х роках продовжували існувати Старосамарський, Новосіченський та Кам'янський ретраншементи, Микитинська застава (редут), Сокільський, Кодацький та Біркутський¹ редуту. Попри те, що кордон Російської імперії пересунувся на південь, ці укріплення після наступної російсько-турецької війни, 1768–1774 рр. (як і відновлений Усть-Самарський ретраншемент), існували ще кілька років.

Паралельно, починаючи з 1750-х років, на землях Війська Запорозького Низового російським урядом, як відомо, було утворено низку військово-територіальних формацій: Новосербія, Слов'яносербія, фортеця Св. Єлизавети, Новослобідський козацький полк, насамкінець Нова Дніпровська лінія укріплень. Усі вони стали мілітарними суб'єктами-«сусідами» Війська Запорозького Низового (в адміністративному й територіальному сенсі). Задля їхнього утворення було відкрито прикордонні масиви історичних запорозьких теренів. На той час це були ще периферійні землі Війська Запорозького Низового переважно із зимівчанським типом поселень. У зв'язку з відносно невисокою густотою населення взаємодія місцевих мешканців з чужим мілітарним елементом була менш інтенсивною.

На відміну від них ретраншементи й редуту відразу стали «острівцями імперії» в серці Запорожжя. З 1739 р. фортеці перебували у віданні київського генерал-губернатора, зокрема й через підпорядкування йому Українського ландміліцького корпусу та російських полків, зі складу яких формувалися їхні гарнізони. Офіційна тогочасна риторика російського уряду декларувала, що ці фортеці мали забезпечувати охорону південного кордону імперії, а також виконувати розвідувальні, карантинні та контрольнопропускні функції². Однак на практиці роль російських гарнізонів

¹ Це укріплення у документах 1737–1770-х рр. фігурує і як редут, і як ретраншемент. На картах 1740-х – 1760-х років зафіксовано як ретраншемент. Використання цих двох термінів щодо одних і тих самих фортифікацій (у різний час) спостерігається навіть у листуванні вищого командування (російського генералітету), а не лише у документах запорозького походження.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 88. Див. детальніше у розділі 3.

була значно ширшою – від охорони флотських («морських») припасів, будівельних матеріалів і устаткування, що залишилися після Дніпровської флотилії, до «демонстрації російського прапора», контролю над Запорожжям й шпигування за Кошем, спроб колонізації й артикулювання імперської політики на локальному рівні. А той факт, що після війни гарнізони не були виведені з краю, промовисто натякав не лише на неминучість подальших мілітарних кроків імперії, спрямованих на захоплення узбережжя Чорного моря, а й на опрацювання Петербургом нової політики стосовно Запорожжя. За влучним висловом О. Рябініна-Скляревського, катехізисом російської політики упродовж майже всього XVIII ст. був розподіл Туреччини; на шляху Росії до цієї мети стояла, рано чи пізно, ліквідація Запорожжя³ в той чи інший спосіб⁴.

Запорозька старшина усвідомлювала ці обставини. Ретраншементи й редути, яких, за висловом кошового Петра Калнишевського, на землях Війська Запорозького Низового протягом війни 1735–1739 рр. було «наделано задовольно»⁵, сприймалися не тільки як знаряддя Російської імперії у війнах проти Туреччини. А численні прохання Коша щодо перегляду доцільності

³ Рябінін-Скляревський О. О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. // А. А. Рябинин-Скляревский / Сост. Малинова Г. Л., Сапожников И. В. – Одесса, 2000. – С. 106.

⁴ В. Мільчев обґрунтовано вживає поняття «ліквідація оригінального устрою Запорожжя» щодо проєктів з реформування Запорозького Війська, пропонує у 1750-х – 1760-х роках і, врешті, щодо серії подій 1775 р., які в історіографії прийнято називати ліквідацією Запорозької Січі (Мільчев В. І. Нариси з історії запорозького козацтва останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя, 2009. – С. 41–44, 48–49). Російському уряду йшлося про знищення Запорожжя як окремого політичного організму на околиці імперії, яка в цей період зазнала всебічної уніфікації за абсолютистськими принципами. Реалізація курсу передбачала низку масштабних уніфікаційних заходів, а не лише зруйнування січової фортеці й арешт старшини. Нагадаю, що проєкт Карла Штофельна передбачав формування із запорожців двох нових полків, організованих на кшталт слобідських (Там само. – С. 43). Як відомо, в самій Січі незабаром по розпуску Війська Запорозького Низового розмістилася російська адміністрація одного з новостворених повітів.

⁵ Петро Калнишевський та його доба: Збірник документів та матеріалів / Упор. В. В. Грибовський, В. І. Мільчев, І. Л. Синяк. – К., 2009. – С. 154.

існування цих фортець у невоєнний час⁶ імперська влада не брала до уваги.

Розуміння тодішньої ситуації й непривабливого майбутнього Війська Запорозького Низового ілюструють також добре відомі слова емігрантів-мазепинців 1755 р.: «росіяне ... нині уже Войско Запорожское в конец истребят хотя», для чого й збудовано фортецю Св. Єлизавети та інші, відтак «уже Войско Запорожское все в мішок убрато, и только ж еще чтоб як то мішок завязать росіяне способу не избрали»⁷. Кіш не наважувався на силові заходи проти імперії, представленої локально саме російськими фортецями. У його арсеналі залишалися, з одного боку, чолобитні та депутації до імперської верхівки, а з другого – ненавильницькі (як правило) відповіді на дії російських гарнізонів. Крім того, запорозькій старшині, і зокрема, П. Калнишевському, йшлося про модернізацію традиційного, але вже архаїчного устрою Запорожжя⁸. Проте час плинув надто швидко. У 1770 р., у розпалі будівництва Нової Дніпровської лінії укріплень, кошовий отаман писав, що фортеці й лінії, «что строятся и делаются, *теперь* (курсив мій. – О. С.) удержать их невозможно, ... сии строения не к чему иному, но только к утиснению нас»⁹.

Тож проблема російської військової присутності на теренах Запорожжя заслуговує на окреме спеціальне дослідження, оскільки пов'язана з пластом питань, висвітлення яких дає змогу детальніше уявити як особливості поглинальних стратегій Російської імперії, так і сутність самого Війська Запорозького Низового. Функціонування російських фортифікацій сформувало особливі механізми взаємодії гарнізонів з Кошем та паланками.

⁶ Петро Калнишевський та його доба. – С. 105.

⁷ Цит. за: Полонська-Василенко Н. Д. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 1. – С. 66. Цей пасаж, почутий військовим писарем Романовським під час зустрічі з мазепинцями Ф. Мировичем та Ф. Нахимовським у Криму, пізніше цитував і В. Голобуцький, але вже без уточнення обставин, де саме ці слова були сказані (Голобуцький В. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775. – К., 1961. – С. 82).

⁸ Полонська-Василенко Н. Д. Запоріжжя XVIII ст... – Т. 1. – С. 6.

⁹ Петро Калнишевський та його доба. – С. 154.

Виникла специфічна система формальних та неформальних взаємин між залогами, місцевим населенням та запорозькою адміністрацією. Відтак утворився простір різнопланових стосунків, який завдяки розвитку російської та запорозької бюрократичної культури відобразився у вигляді комплексів документації. Саме цей останній фактор дає можливість об'ємно дослідити комплекс відносин, зав'язаних на російській військовій присутності, визначивши ступінь її впливовості.

В історіографічній традиції міцні позиції утримує стереотип, у рамках якого російська військова присутність випливає з образу безликого утискувача запорозького козацтва. Таке спрощення вже не може задовольняти. На часі розгляд цієї присутності не як абстрактного перманентного ворога запорозького козацтва, а як, з одного боку, сукупності конкретних фортифікацій зі своїми функціями й завданнями, мінливим впливом на Запорожжя, а з другого – як діяльності конкретних осіб, груп історичних акторів та комплексу конфліктних і позаконфронтаційних стосунків.

Використання мікроісторичного підходу як базового для цієї книжки є наразі дуже актуальним з огляду на домінування абстрактних схем, надмірних спрямлень і спрощень. До такого вибору спонукує і фрагментарність актуалізованої джерельної бази з більшості проблем історії Запорожжя, не подолана попри плідні археографічні зусилля останніх десятиліть. Звідси кожне чергове «провисання» концептуальних конструкцій, тільки-но до наукового обігу вводиться чергова порція не знаних раніше джерел з історії Південної України XVIII ст. чи з'являється дослідження того чи іншого сегмента із залученням широкого кола не знаного доти емпіричного матеріалу.

Видається, що на сьогодні просто немає іншої альтернативи, як спершу взятися за дослідження на мікрорівні, покликане створити відповідний фундамент для якісних концептуалізацій. Без попереднього ретельного вивчення кожної фортифікації та зав'язаних на ній соціальних практик неможливо рельєфно уявити реальний вплив російської військової присутності, а відтак

і перейти до ширших узагальнень та творення нового нарративу історії сучасної Східної та Південної України.

А отже, відправним пунктом дослідження бачиться докладне вивчення структурних особливостей російської військової присутності на теренах Запорозжя, у першу чергу – функціонування фортець та комплектування їхніх гарнізонів, а також сприйняття нових реалій запорожцями. Іншим фокусом є взаємодія питомого населення Запорозжя з російськими чинниками на рівні повсякдення. Перефразовуючи хрестоматійно відомий вислів К. Гірца¹⁰, увага концентрується на дослідженні не стільки фортець, скільки того, що було *навколо* фортець. У центрі – взаємини російських команд та Війська Запорозького Низового у різних площинах: військова служба вояків-прибульців, обслуговування укріплень, повсякдення регламентованих та неформальних контактів, комплекс уявлень запорозького населення про росіян і навпаки.

Вдивляючись під цим кутом зору у формування поля взаємодії, виправданим буде одразу виділити дві моделі таких відносин з різними стартовими умовами. Підстави для появи першої з них провокував той факт, що Новосіченський ретраншемент та підпорядкована йому Микитинська застава (а також Ненаситецький ретраншемент) були розташовані неподалік самої Підпільненської Січі. Відповідно російські залоги мали справу власне з Кошем. Тоді як росіяни з фортець Посамар'я, межиріччя Орелі та Самари, а також Кам'янського ретраншементу взаємодіяли з населенням слобід – посполитими, одруженими козаками й паланковою старшиною. А це вже створювало суттєво інше тло для механізму взаємодії.

А тому варто розпочати з дослідження локалізації фортифікацій. Воно не тільки дасть змогу подивитися на військові та інші завдання, які мали вирішуватися, крізь призму вибору особливостей розташування й конфігурації укріплень. Такий підхід уможливить рельєфнішу оцінку реальної спроможності

¹⁰ Гирц К. Інтерпретація культур. – Москва, 2004. – С. 29 («Антропологи досліджують не села, вони досліджують у селах»).

фортець реалізувати на практиці задумане в Петербурзі. А з'ясування поточних потреб гарнізонів та механізмів їхнього забезпечення різними припасами відкриває шлях для дослідження суто практичного підложжя взаємодії залог з місцевим населенням, без якої функціонування фортифікацій просто не могло обійтися. Ретельний розгляд проблеми на рівні потреб, обов'язків, завдань залоги кожного окремо взятого укріплення дозволить представити об'ємну картину. Постає питання про регламентовані (детерміновані) російським командуванням та адміністрацією Коша взаємини, що, у свою чергу, дасть змогу відігнати комплекс неформальних (нерегламентованих) взаємин. Варто подивитися на внутрішнє життя Війська Запорозького Низового очима депутатів російсько-запорозьких комісій для розгляду взаємних претензій, що відкриває нові горизонти для поглиблення наукових уявлень про феномен Запорожжя, а відтак і про долю запорозької спадщини.

Окремий блок проблем пов'язаний з дослідженням уявлень запорозького населення про росіян та російську військову присутність і навпаки – росіян про запорожців. Яким був образ російського офіцера й рядового солдата в головах запорозьких козаків та посполитих? Під дією яких чинників він формувався та еволюціонував? Чи була вирішальною роль самого факту російської присутності? Як впливали повсякденні контакти і як оприявнювалися в них такі уявлення? Чи простежується розуміння рядовими козаками ролі фортифікацій у стратегіях Петербурга стосовно Вольностей Війська Запорозького Низового? Як сприймали Запорожжя залоги російських фортифікацій, рядові солдати та офіцери? На якому рівні з'являлося відчуття виконання особливої функції в краї, і як воно опосередковувалося?

У підсумку обрана стратегія дослідження дасть змогу представити російську військову присутність як цілісне явище і водночас як втілення імперської політики на рівні окремо взятої фортеці, що виводить на узагальнення з ключової проблеми: масштаби впливів цієї присутності та її реальний внесок у формування тенденцій розвитку краю. А відтак книжка уявляється

необхідною цеглинкою у творенні самодостатніх підстав для ширшої концептуалізації у рамках такого необхідного нині інтелектуального перезавантаження історіографічної візії сутності та підсумків ранньомодерної доби як в історії сучасної Східної та Південної України, так і у формуванні просторового виміру українського світу загалом.

Залишається з приємністю скласти глибоку подяку тим, завдяки кому ця книга побачила світ. Насамперед це стосується Олега Репана, який запропонував авторові, тоді ще студенту, взятися за дослідження проблематики російської військової присутності на теренах Війська Запорозького Низового. Наукові праці pana Олега та його інтелектуальний вплив спонукали до формулювання вузлових дослідницьких питань та пошуків відповідей на них, постійно підживлюючи науковий інтерес. Висловлюю також подяку науковому редакторові Віктору Брехуненку, слухні поради якого посприяли поглибленню студій. Завдяки допомозі Світлани Потапенко вдалося чіткіше відчитати складні місця у джерелах з Додатку 1.

Зайве наголошувати, що всі критичні зауваження з приводу недоліків книги мають бути адресовані лише авторові.

Окрема подяка Національному фонду досліджень України. Фінансова підтримка ним дослідницького проєкту «Просторові межі українського світу: комплекс уявлень та їхня реалізація в ранньомодерній Україні (XVI–XVIII ст.)» уможливила проведення відповідного дослідження, підготовку та видання цієї монографії.

РОЗДІЛ 1. СУЧАСНИЙ СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ

1.1. Проблематика російської військової присутності на теренах Запорозжя в історіографії

Російська військова присутність на теренах Війська Запорозького Низового належить до тих проблем, які, на перший погляд, порівняно часто згадують, але ретельного дослідження яких так і не було проведено, що легко з'ясувати навіть при побіжному розгляді. Тема досі так і не стала об'єктом цілісного вивчення. Зустрічаються лише точкові згадки про різні її аспекти в контексті наукових праць, присвячених іншій тематиці. Більшість сюжетів, хоча й часто містять цінні спостереження, але мають все-таки локальний характер і не претендують на глибокі узагальнення, не кажучи вже про концептуалізацію в цілому. А проблема взаємодії запорожців із залагами російських фортець як така не була поставлена взагалі і згадувалася лише принагідно.

До ХХ ст. функціонування російських фортець і зокрема найдрібніших із них – редутів – розглядалося побіжно і в контексті лише історії російської армії першої половини ХVIII ст., російсько-турецької війни 1735–1739 рр., інженерного мистецтва Росії, укріплених ліній та охорони кордонів. Ці дослідження охоплюють порівняно великі часові відтинки та широке предметне поле (військо Російської імперії, військові інженерні споруди, військо Гетьманщини), маючи на меті показати головні тенденції розвитку, здобутки інженерного мистецтва, організацію російської армії та її бойовий шлях. Проблематика російської військової присутності на теренах Запорозжя висвітлювалася як один з інструментів Росії в її успішних південних завоюваннях.

Так, Ф. Ласковський коротко торкається питання будівництва та реформування фортифікацій. Його праця містить історичні карти та креслення російських військових об'єктів у межиріччі Орелі й Самари в аспекті проблеми оборони кордонів Російської імперії¹. О. Байов, детально викладаючи перебіг російсько-турецької війни 1735–1739 рр., згадав і про напад татар на російські пости, розташовані на ділянці від Усть-Самарського ретраншементу й Кодацького редуту до Терлимського редуту, проте не вказавши, на які саме укріплення². Це єдина згадка в історіографії про роль російських укріплень межиріччя Орелі та Самари у безпосередніх бойових діях. І О. Байов, і Ф. Ласковський зачепили й питання редутів на Запорозжжі, згадуючи про них в контексті зауваження самого факту існування російських фортифікацій на території Запорозьких Вольностей та у зв'язку з вимогами з боку запорожців ліквідувати ці фортифікації³. Лапідарно про існування російських фортець на Запорозжжі згадує А. Скальковський⁴.

Грунтовніше питання російської військової присутності на теренах Запорозжжя було розглянуто Є. Загоровським. Спираючись на своїх попередників, а також аналізуючи документи, опубліковані О. Андрієвським та Д. Яворницьким⁵, дослідник у

¹ Ласковский Ф. Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. – Санкт-Петербург, 1865. – Ч. 3. – С. 39; Ласковский Ф. Ф. Карты, планы и чертежи к III части материалов для истории инженерного искусства в России. – Санкт-Петербург, 1866. – Л. 3, 4.

² Байов А. К. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1736–1739 гг. Кампания 1739 г. – Санкт-Петербург, 1909. – С. 41.

³ Це висловлювалося, зокрема, у наказі запорозьким депутатам до Уложеної комісії 1767 р. (Петро Калнишевський та його доба... – С. 105).

⁴ Скальковский А. О. История Новой Січі, або Останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994.

⁵ Андриевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев (1715–1774) // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1888. – Вып. 14. – С. 283–718; Андриевский А. А. Материалы по истории Запорозжжя и пограничных отношений // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1893. – Вып. 16. – С. 117–266; Эварницкий Д. И. Сборник материалов по истории запорожских козаков. – Санкт-Петербург, 1888; Его же. Источники для истории запорожских козаков. – Владимир, 1903. – Т. 2.

загальних рисах визначив організаційні особливості перебування російських військових у Новосіченському ретраншементі, завдання, які на них покладалися щодо «содержания в порядке» Коша, та практику їх реалізації. Історик навіть перелік російських фортець на території Запорозжя (відомих з опублікованих документів) та звернув увагу на хабарництво офіцерів, які розуміли тимчасовість свого перебування на цих землях⁶. Незважаючи на велику кількість неточностей, значною мірою зумовлених обмеженістю джерельної бази, доробок історика є надзвичайно важливим для досліджуваної проблематики. Саме Є. Загоровський уперше розглянув російську військову присутність та її функціонування як складову урядової політики на запорозьких землях (в аспекті приборкання малопередбачуваного для імперії Запорозжя). Крім того, коротка розвідка Є. Загоровського є першим з досліджень російської політики щодо Війська Запорозького Низового, методологічною засадою якого був позитивізм.

Зміна поглядів на роль і значення російської військової присутності на теренах Запорозжя спостерігається у першій третині ХХ ст. і пов'язана з появою праць Н. Полонської-Василенко та О. Рябініна-Скляревського, які дають підстави стверджувати, що українська історична наука 1920-х – 1930-х років (до початку радянських репресій) встигла створити власну оригінальну концепцію історії Запорозжя, відмінну від імперської⁷.

Н. Полонська-Василенко визначила російські фортеці як привід для постійних втручань російської адміністрації у внутрішні справи Запорозжя, а також окреслила роль Новосіченського ретраншементу у спробах встановлення контролю над Січчю з боку київського генерал-губернатора М. Леонтєва. Джерелами для дослідниці стали документи, опубліковані О. Андрієвським та Д. Яворницьким⁸.

⁶ Загоровский Е. А. Взаимоотношения Запорозжя и русской правительственной власти во времена новой Сечи // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1913. – Вып. 31. – С. 55–59, 62.

⁷ Важливим здобутком цієї доби також є археографічна збірка Д. Яворницького «До історії Степової України» (Дніпропетровське, 1929).

⁸ Полонська-Василенко Н. Д. Запоріжжя ХVІІІ ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 1.

О. Рябінін-Скляревський першим розглянув російську військову присутність як окрему проблему історії Запорозжя доби Нової Січі, вписавши її до глобальної лінії російської політики здобуття виходу до Чорного моря та в аналіз соціально-економічних наслідків «відкушування» Росією прикордонних запорозьких земель. Завдяки цьому напрацювання О. Рябініна-Скляревського є особливо важливими для подальших досліджень обраної проблематики⁹.

В українській радянській історичній науці проблематика російських фортець на теренах Запорозжя не досліджувалася. В. Голобуцький, характеризуючи політику Петербурга щодо Війська Запорозького Низового, побіжно писав лише про Новосіченський ретраншемент як осередок російської військової присутності та інструмент впливу на Січ¹⁰. Історик, маючи, на відміну від Н. Полонської-Василенко, доступ до Архіву Коша Нової Запорозької Січі, не скористався з цього, що, вочевидь, було зумовлено ідеологічними причинами; він спирався лише на доробок А. Скальковського, Є. Загоровського, Й. Георгі та на джерела, опубліковані О. Андрієвським і Д. Яворницьким. В. Голобуцький (дещо змінено передаючи інформацію Є. Загоровського) помилково стверджував, що низка російських фортець на теренах Запорозжя (окрім Новосіченського ретраншементу, зведеного в 1735 р.) постали у 1740-х роках як наслідок посилення тиску на нього з боку Російської імперії¹¹.

Напрацювання О. Апанович¹², висвітлюючи участь козацьких підрозділів у російсько-турецьких війнах 1735–1739 та 1768–1774 рр., заторкуючи військову історію Південної України, спираються на дослідження вже згаданих вище істориків. Проте авторка досить детально розглянула питання форпостної служби

⁹ Рябінін-Скляревський О. О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. // А. А. Рябинин-Скляревский / Сост. Малинова Г. Л., Сапожников И. В. – Одесса, 2000.

¹⁰ Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. – К., 1961. – С. 77–78.

¹¹ Там само. – С. 81.

¹² Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969.

(до якої було залучено козаків), устрою та зовнішнього вигляду форпостів. Доробок дослідниці розширює можливості для верифікації унікального нарративного джерела, яке дуже часто використовується дослідниками вкрай некритично – «Усної оповіді М. Коржа» (зокрема при реконструкції зовнішнього вигляду козацьких та російських фортифікацій).

Якісно іншим періодом у дослідженні проблематики російських фортець, розташованих на території Запорозжя, стали 1990-ті – 2010-ті роки з притаманною цій добі концентрацією уваги на історії козацтва, військовій та соціальній історії, минулому окремих населених пунктів регіону. Базове значення тут мають здобутки сучасної історіографії у дослідженні запорозького козацтва доби Нової Січі загалом. Завдяки джерелознавчим, соціально-історичним й історико-економічним дослідженням та археографічним публікаціям Т. Кузик¹³, В. Мільчева¹⁴, Ю. Князькова¹⁵, А. Бойка¹⁶, П. Бойка¹⁷, Г. Швидько¹⁸, Л. Гісцової та Л. Дем-

¹³ Кузик Т. Л. Відомість про залінійні поселення від 17 січня 1762 р. як джерело до історії Старосамарської сотні Полтавського полку // Січеславський альманах: збірник праць з історії українського козацтва. – Дніпропетровськ, 2006. – Вип. 2. – С. 27–35; Її ж. Перехід жителів слободи Данилівки у підданство Війська Запорозького Низового // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 403–420; Її ж. Між храмом і базаром: конфлікт новокодацьких священників // Фронтири міста: історико-культурологічний альманах. – Дніпро, 2016. – Вип. 5. – С. 148–162.

¹⁴ Мільчев В. І. Нариси з історії запорозького козацтва останньої чверті XVIII ст. – Запоріжжя, 2009.

¹⁵ Мільчев В. І., Князьков Ю. П. Проект реформування устрою Запорозжя генерал-майора Карла Штофельна (1765) // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 7. – С. 35–55.

¹⁶ Бойко А. В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII ст. – Запоріжжя, 1995.

¹⁷ Бойко П. А. «Именные списки старшин и казаков бывшего Войска Запорозького... 1776 года» як джерело з історичної демографії Степової України // Запорозька Січ і українське козацтво: зб. наук. пр. – К., 2013. – С. 170–178.

¹⁸ Швидько Г. К. Боротьба запорозького козацтва за збереження своїх вольностей в 50–60 рр. XVIII ст. // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 1. – С. 26–34; Її ж. Картографічні матеріали РДВІА як джерело до історії Південної України // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Дніпропетровськ, 1998. – Вип. 1. – С. 92–97; Її ж. Останні спроби запорозьців відстояти

ченко¹⁹, Х. Лашенко²⁰, С. Андрєєвої²¹, В. Векленка та О. Малова²², В. Старостіна²³, О. Мірущенко²⁴, В. Грибовського²⁵, І. Синяка²⁶,

свої вольності // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 2. – С. 12–18; Ї ж. Фортеці як один із факторів виникнення сільських і міських поселень на запорозьких теренах // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2008. – Вип. 6. – С. 22–31.

¹⁹ Гісцова Л. З., Демченко Л. Я. «Щоб зацадевши леса... можно было і напредкы чем користоватись» // Архіви України. – 1991. – № 5–6. – С. 75–84; Гісцова Л. З. Сповідна книга Старокодацької запорозької хрестової наміснії як джерело до вивчення історії поселень Вольностей військових // Січеславський альманах. – Дніпропетровськ, 2006. – Вип. 2. – С. 20–27.

²⁰ Лашенко Х. Г. Проблема лісокористування на Запорозжі в світлі документів з Архіву Коша // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII–XIX ст. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 2. – С. 100–107.

²¹ Андрєєва С. С. Діяльність перекладачів Колегії іноземних справ Російської імперії на південних кордонах Запорозьких Вольностей в часи Нової Січі // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2010. – Вип. 9–10. – С. 227–237; Ї ж. Організація боротьби з чумою на запорізько-татарському прикордонні за часів Нової Січі // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 4 (5). – С. 143–151.

²² Малов О. В., Векленко В. О., Векленко А. В. Картографічні джерела до історії Богородицької фортеці-Старосамарського ретраншементу // Фронтири міста. – Дніпропетровськ, 2012. – Вип. 1. – С. 117–131.

²³ Старостін В. С. Столиця Східного Запорозжя // Фронтири міста. – Дніпропетровськ, 2013. – Вип. 3. – С. 39–61; Репан О. А., Старостін В. С., Харлан О. В. Палімпсест. Коріння міста: поселення XVI–XVIII ст. в історії Дніпропетровська. – К., 2008.

²⁴ Мірущенко О. П. Економічний розвиток Запорозьких Вольностей доби Нової Січі. – К., 2015.

²⁵ Грибовский В. В. Крымское ханство на начальном этапе войны Османской и Российской империй 1768–1774 гг.: к вопросу о «последнем татарском набеге» // Мемлекет тарихы, ғылыми журналы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің «Мемлекет тарихы институты» мемлекеттік мекемесі / бас редактор Б. Ф. Аяған. – Астана, 2016. – № 1. – С. 35–57; Його ж. Російсько-турецька війна 1768–1774 рр.: остаточне руйнування місцевих укладів // Брехуненко В., Грибовський В., Мищик Ю., Пискун В., Синяк І., Тарасенко І. Між конфронтацією та взаємодією: українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVII – першій половині XX ст. / за ред. В. Брехуненка. – К., 2018. – С. 262–265.

²⁶ Петро Калнишевський та його доба...; Синяк І. Л. Атестати в діловодстві Війська Запорозького Низового в добу Нової Січі: класифікація, особливості формуляру, інформаційний потенціал // Український археографічний щорічник.

Р. Шияна²⁷, С. Плєцького²⁸ та багатьох інших у сучасній українській історіографії сформувалося якісно нове проблемне поле історії Запорозжя. Висвітлення у працях цих дослідників широкого кола проблем заселення теренів Війська, проєктів його реформування Російською імперією, природокористування, внутрішнього управління, економічного розвитку, політики, участі Війська у російсько-турецьких війнах, діяльності старшин та багатьох інших дає змогу представити Військо Запорозьке Низове – як самодостатню спільноту, складову українського ранньомодерного соціуму, а не суто прикордонне середовище. Крім того, суттєво розширено актуалізовану джерельну базу за рахунок використання документальних, описово-статистичних, картографічних матеріалів з російських та українських архівів. Серед іншого до наукового обігу введено й чимало фактографічного матеріалу з історії російської військової присутності на теренах Запорозжя.

З'явилися й спеціальні праці з військової історії України XVIII ст. – монографії В. Пірка²⁹, О. Репана³⁰ та Г. Шпитальова³¹. Книга В. Пірка була першою спробою цілісного висвітлення російської військової присутності на території Південної України, але у вивченні російських фортифікацій Орель-Самарського межиріччя це дослідження не відзначається науковою новизною. Однак це не применшує ваги наукових здобутків В. Пірка для

Нова серія. – К., 2016. – Вип. 19/20. – С. 31–59; Його ж. Товмачі та перекладачі у Війську Запорозькому доби Нової Січі // Покликання. Збірник праць : Збірник праць на пошану професора о. Юрія Мицика. – К., 2009. – С. 317–330.

²⁷ Шиян Р. І. «Фронтір зовнішній» і «фронтір внутрішній»: концепція південноукраїнського прикордоння між 1680-ми – 1750-ми рр. // Наукові праці історичного факультету ЗНУ. – Запоріжжя, 2012. – Вип. 32. – С. 96–105.

²⁸ Плєцький С. Ф. Організація охорони кордонів Нової Січі. – Запоріжжя, 2011.

²⁹ Пірко В. О. Оборонні споруди в межиріччі Дніпра й Сіверського Дінця (історичний нарис з уривками джерел і планами оборонних споруд за другу половину XVII–XVIII ст.). – Донецьк, 2007.

³⁰ Репан О. А. Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735–1739 рр. – К., 2009.

³¹ Шпитальов Г. Г. Донська і Дніпровська флотилії в російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. – К., 2015.

того періоду розвитку української історичної науки, коли його праці побачили світ.

О. Репан дослідив участь лівобережного козацтва у російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. і зокрема дії козаків у ближніх виправах та їхню службу у новозбудованих російських форпостах на теренах Війська Запорозького Низового. Коротко було розглянуто питання комплектації залог новозбудованих фортець у роки війни та відрядження до них козаків Гетьманщини.

Монографія Г. Г. Шпитальова висвітлює функціонування Дніпровської флотилії у російсько-турецькій війні 1735–1739 рр., що було тісно пов'язане зі спорудженням російських фортець на теренах Запорозжя.

Важко переоцінити спроби комплексного археологічного вивчення залишків російських фортифікацій, зокрема Старосамарського ретраншементу, Новобородицької фортеці³², Хортицького ретраншементу³³. Зокрема, дослідження археологів на чолі з проф. І. Ковальновою довели, що пам'ятка, розташована на околицях с. Шевченка (у складі сучасного м. Дніпра), є Старосамарським ретраншементом, а в минулому – (Ново)Бородицькою фортецею³⁴.

Це відкриття сприяло підвищенню інтересу до проблеми походження м. Дніпра та активізації дискусії про його вік. Важливою подією стала поява у 2008 р. колективної монографії «Палімпсест. Коріння міста: козацькі поселення XVI–XVIII ст. в історії Дніпропетровська»³⁵. Автори зосередили значну увагу на історії Старої Самари як одного з козацьких населених пунктів

³² Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця: зб. наук. пр. / гол. ред. І. Ф. Ковальова. – Дніпропетровськ, 2008.

³³ Кобалія Д. Р. Хортицький ретраншемент 1737–1739 рр.: характеристика фортифікації та сучасний стан // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1998. – Вип. 3. – С. 88–95; Кобалія Д. Р. Локалізація воєнних лагерей Хортицького ретраншементу 1736–1740 гг. // Заповідна Хортиця: Матеріали IV міжнар. науково-практ. конфер. «Історія Запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці». Спеціальний випуск. – Запоріжжя, 2010. – С. 313–320.

³⁴ Перлини козацького Присамар'я... – С. 13.

³⁵ Репан О. А., Старостін В. С., Харлан О. В. Палімпсест. Коріння міста: поселення XVI–XVIII ст. в історії Дніпропетровська. – К., 2008.

– попередників м. Дніпра, а відповідно не могли обійти й історію Старосамарського ретраншементу, тісно пов'язаного з існуванням цього містечка у XVIII ст. Зокрема, було досліджено внутрішню забудову фортеці, зроблено спробу встановити персональний склад командирів залоги та розглянуто епізоди їхніх взаємин з місцевим населенням³⁶.

Принципове значення мають мікроісторичні дослідження О. Репана. Саме цьому дослідникові належить пріоритет в окресленні цілісного проблемного поля вивчення російської військової присутності на теренах Війська Запорозького Низового. О. Репан сформулював коло актуальних дослідницьких завдань та апробував прийнятний з огляду на особливості джерельної бази (фрагментарність корпусу документів Архіву Коша) алгоритм дослідження – від питань організаційної структури російської військової присутності (підпорядкування, постачання, командний склад залог) до повсякденних взаємин російських військових та населення Війська Запорозького Низового. На основі документів з Архіву Коша Нової Запорозької Січі дослідник зробив спробу відтворити персональний склад комендантів ретраншементу, визначив загальні особливості комплектування залоги та структурні підрозділи (артилерійська команда, провіантські магазини) Старосамарського й Кам'янського ретраншементів, розглянув особливості команд лівобережних козаків та з'ясував персональний склад очільників цих команд³⁷. Крім того, було актуалізовано проблему інституту спільних комісій у Старосамарському ретраншементі як складової взаємин між російськими військовими та Запорозьким Кошем³⁸, у загальних рисах розгля-

³⁶ Репан О. А., Старостін В. С., Харлан О. В. Палімпсест... – С. 57–58, 170, 204.

³⁷ Репан О. А. Структура гарнізону Старосамарського ретраншементу // Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2010. – Вип. 8. – С. 233–239; Репан О. А. Конфліктна взаємодія залоги Лоцкам'янського ретраншементу з місцевим населенням у 1750–1760-х рр. // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – Дніпро, 2016. – Вип. 14. – С. 27–35.

³⁸ Репан О. А. Комісії у Старосамарському ретраншементі як складова взаємодії російських військових та Коша (1750–1760 рр.) // Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2012. – Вип. 10. – С. 14–22.

нуто забезпечення гарнізонів та команди лівобережних козаків, проаналізовано складову конфліктних взаємин (конокрадство)³⁹.

Важливим здобутком дослідника стало введення до дослідницького поля проблематики російських фортифікацій, які перебували у сфері впливу Старосамарського ретраншементу – Біркутського, Кодацького та Сокільського редутив, Лоцмансько-Кам'янського (Кам'янського) ретраншементу та проблеми їх забезпечення. Уперше було показано наявність кількох моделей взаємин між російським військовим елементом та запорозькою адміністрацією, розглянуто деякі механізми їхньої взаємодії.

На початку ХХІ ст. пожвавилися дослідження, присвячені окремим військовим формуванням та фортифікаційним спорудам. З'явилися монографії Г. Заїки та Р. Молдавського з історії Української та Дніпровської укріплених ліній⁴⁰, напрацювання Г. Швидько з локалізації фортець⁴¹, розвідки О. Харлана про архітектурні особливості та локалізацію фортець⁴², монографія Г. Шпитальова з історії української ландміліції⁴³, статті З. Маріної та Д. Філімонова, у яких зроблено спроби локалізації перевозів й слобід при Усть-Самарському ретраншементі⁴⁴, а також локалізовано польові редути доби російсько-турецької війни 1735–1739 рр.⁴⁵.

³⁹ Репан О. А. Взаємини гарнізону Старосамарського ретраншементу з місцевим населенням: коні та навколо них // Запорозька Січ і українське козацтво. – К., 2013. – С. 157–163.

⁴⁰ Укріплені лінії розглядаються вказаними дослідниками як цілісні фортифікаційні споруди. Заїка Г. П. Українська лінія. – Полтава, 2001; Молдавський Р. Л. Нова Дніпровська лінія укріплень (1770–1791). – Запоріжжя, 2007.

⁴¹ Швидько Г. К. Картографічні матеріали РДВІА як джерело до історії Південної України // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Дніпропетровськ, 1998. – Вип. 1. – С. 92–97.

⁴² Харлан О. В. Фортифікаційні споруди ХVІІІ ст. на території сучасного Дніпропетровська // Військово-історичний альманах (ВІА). – 2009. – № 1 (18). – С. 98–114; Його ж. Фортифікаційні споруди ХVІІІ ст. на території сучасного Дніпропетровська // ВІА. – 2009. – № 2 (19). – С. 51–59.

⁴³ Шпитальов Г. Г. Українська ландміліція. – К., 2013.

⁴⁴ Маріна З. П., Філімонов Д. Г. До питання про місцезнаходження слободи та перевозів біля Усть-Самарського ретраншементу (за писемними та археологічними даними) // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2009. – Вип. 9. – С. 66–81.

⁴⁵ Філімонов Д. Г. Локалізація на території Орільсько-Самарського межиріччя двох польових редутив періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. // Вісник

Якщо дослідження Г. Заїки, виконане на підставі широкого кола документальних, картографічних та археологічних джерел, подає Українську лінію передусім як комплекс оборонних споруд, то Г. Шпитальов зосереджується на аналізі нормативних документів, що походять з кіл вищого командування та стосуються організації й реформування цієї військової формації (дослідження базується виключно на матеріалах російських архівів). Автор обійшов увагою таку важливу проблему, як служба ландміліції у «нижньодніпровських постах» – російських фортецях на теренах Війська Запорозького Низового, і лише побіжно згадав, що після 1740 р. військовослужбовців Українського ландміліцького корпусу використовували для пропускнуої та митної служби на запорозькому кордоні як спостережний корпус київського генерал-губернатора⁴⁶.

Водночас недостатня розробленість проблематики локалізації російських фортифікацій призводить до накопичення помилок у дотичних історичних дослідженнях. Зокрема, Д. С. Вирський у коментарях до «казки» про службу значкового товариша Миргородського полку І. Волошина помилково локалізує Кам'янський ретраншемент поблизу с. Дніпровокам'янки, тоді як актуалізовані дослідниками картографічні й документальні джерела дозволяють чітко локалізувати його біля с. Лоцманська Кам'янка, що нині у складі м. Дніпра. Нечіткою є також локалізація Біркутського редуту – «між Мишуриним Рогом та Ненаситецьким ретраншементом»⁴⁷. Ю. Мицик у коментарі до опублікованого ним документа про команди лівобережних козаків на теренах Запорожжя у 1776 р. робить припущення про розташування Сокільського редуту у Посамар'ї⁴⁸. Забігаючи наперед, зазначу, що проведене

Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія». – Дніпро, 2016. – Вип. 24. – С. 129–141.

⁴⁶ Шпитальов Г. Г. Українська ландміліція. – С. 101.

⁴⁷ Вирський Д. С. «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го. – К., 2011. – С. 571.

⁴⁸ Мицик Ю. А. Після падіння Січі... // Південна Україна. XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запорожжя, 2000. – Вип. 5. – С. 220.

дослідження вказує на локалізацію цього укріплення поблизу сучасного с. Миколаївка (куток Радуте понад оз. Сомівка) Петриківського району Дніпропетровської області. Однак ці зауваження не зменшують посутнього значення напрацювань згаданих істориків й актуалізації ними низки важливих джерел, підкреслюючи необхідність системного дослідження російської військової присутності на Запорозжі.

Підсумовуючи, слід зазначити, що дослідження російської військової присутності на теренах Війська Запорозького Низового, маючи достатньо тривалу історіографічну традицію, досі концентрувалися на локальних аспектах без спроб відтворити цілісність. На цьому шляху вдалося досягти низки важливих напрацювань, особливо на зламі ХХ–ХХІ ст., коли розпочався процес переходу від надміру абстрактних конструкцій до студій на мікрорівні. Саме мікродослідження продемонстрували евристичний потенціал цієї тематики, відтінили вади попередніх підходів, базованих на віддаленій від джерел схематизації, увиразнили той факт, що якісна концептуалізація можлива лише на підставі попереднього ґрунтовного опрацювання низових ситуацій.

1.2. Структура джерельної бази

Відштовхуючись від класифікації Я. Калакури⁴⁹, джерельну базу даного дослідження можна подати як сукупність двох груп джерел. Першу з них утворюють джерела, створені людиною. До другої належать свідчення з історії навколишнього природно-географічного середовища та його змін⁵⁰. Беручи до уваги в цілому фрагментарну збереженість документальних джерел, врахування

⁴⁹ Історичне джерелознавство: підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. – К., 2002. – С. 93–94, 97.

⁵⁰ Інформацію про зміни природно-географічного середовища досліджуваного регіону, виявлено в джерелах, у той чи інший спосіб створених людиною (топографічні карти, свідчення в офіційній документації тощо).

особливостей природно-географічного середовища дає змогу повніше реалізувати можливості потенційної джерельної бази.

Створені людиною джерела типологічно поділяються на документальні, наративні, зображувальні, археологічні, кінофотодокументальні та лінгвістичні. Джерельну базу даного дослідження формують п'ять масивів, а саме: документальні, наративні, картографічні, археологічні та лінгвістичні джерела.

Документальні джерела. Для класифікації документальних джерел оптимальним видається групування за схемою, запропонованою В. Горобцем щодо документації Гетьманщини⁵¹ та використаною І. Синяком для документації Війська Запорозького Низового⁵². Відповідно документальна складова джерельної бази представлена такими групами документів:

- облікові (відомості, реєстри, списки, сповідні розписи);
- інформаційно-публікаторські (повідомлення);
- засвідчувальні (формулярні списки, розписки, атестати);
- директивно-розпорядчі (ордери, укази);
- виконавчі (рапорти, донесення, звіти);
- листи;
- супровідна документація.

Серцевиною джерельної бази є документальні джерела. За походженням цей масив охоплює діловодні документи Гетьманщини, Війська Запорозького Низового та російського військового командування. Основними одиницями зберігання документальних джерел є фонди Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДАУК), а саме: ф. 229 «Архів Коша Нової Запорозької Січі», ф. 51 «Генеральна військова канцелярія», ф. 59 «Київська губернська канцелярія», ф. 1639 «Канцелярія Українського ландміліцького корпусу», а також фонди військово-похідних канцелярій російського вищого командування за 1760-ті – 1770-ті роки: ф. 246 «Військово-похідна канцелярія генерал-

⁵¹ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. / Упор. В. Й. Горобець. – Київ, 1993. – С. 32.

⁵² Синяк І. Л. Видова структура документації Війська Запорозького доби Нової Січі // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ, 2009. – Вип. 13. – С. 73–89.

фельдмаршала Петра Олександровича Рум'янцева», ф. 752 «Військово-похідна канцелярія генерал-майора П. А. Текелі», ф. 755 «Військово-похідна канцелярія командувача I-ї армії генерала Олиця Петра Івановича», ф. 759 «Військово-похідна канцелярія генерал-аншефа Петра Івановича Стрешньова». Цілеспрямована архівна евристика в перелічених фондах дозволила виявити представницькі масиви документальних джерел, які в поєднанні з документами, уже введеними до наукового вжитку, сформували репрезентативну сукупність.

Основною складовою облікової документації є *відомості*. Зведені відомості про відправлення козацького війська на російсько-турецьку війну 1735–1739 рр., які зберігаються у фонді Генеральної військової канцелярії, містять статистичні дані, що дозволяють відтворити чисельність козацьких залог російських фортифікацій межиріччя Орелі та Самари у період війни. Яскравим прикладом є відомість про відправлення козаків Лубенського полку до Біркутського ретраншементу у 1738 р.⁵³

Однак подібні відомості через особливості комплектування козацьких залог на російських форпостах Нижнього Дніпра містять інформацію лише про козаків певного полку (зведені відомості укладалися у полкових канцеляріях), тоді як до залоги окремо взятого укріплення включали козаків з різних полків Гетьманщини. При цьому у фондах Генеральної військової та Генеральної військової похідної канцелярій налічується велика кількість справ, які мають заголовок на зразок «Справа про відправлення такого-то числа козаків на Нижній Дніпро», «... до Дніпровських порогів», «... на Лінію» (1736–1738 рр.)⁵⁴. Але в таких справах найчастіше міститься лише листування вищого російського командування з Генеральною військовою канцелярією (в інших випадках – з представниками похідного козацького командування або з полковниками) з вимогами російського

⁵³ ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 6852. – Арк. 49 зв.

⁵⁴ Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 6126, 6153, 6293, 6675, 6767, 6807, 6896, 6939, 6954, 7251, 7264, 7325 та багато інших; Ф. 1501. – Оп. 1. – Спр. 25, 29, 30, 61.

генералітету про відправлення певної кількості козаків. Тут-таки відклалися відповіді гетьманської адміністрації. Звідси випливає, що розподіл козаків по конкретних форпостах здійснювався російським генералітетом безпосередньо на місці після прибуття затребуваної (як правило, реально прибулої, без врахування тих, хто втік по дорозі) кількості нових козацьких сил, а отже, відповідні відомості не могли відкластися серед документів Генеральної військової канцелярії⁵⁵.

На вимогу російського командування та чи інша кількість козаків для форпостної служби, як можна припустити, повинна була виділятися з різних полків Гетьманщини, за розподілом Генеральної військової канцелярії, а не з якогось одного полку. Тому для відтворення чисельності козацьких залог (і відповідно, приблизної чисельності російської залоги) форпостів межиріччя Орелі та Самари особливе значення має справа «По доношенію Андрея Дебриня с прилогом ведомости сколько козаков на форпостах, каких чинов и каких полков и сколько велено нарядить козаков и каких полков» (1736), а особливо така її складова, як відомість про чисельність козаків на форпостах, укладена в канцелярії генерала А. де Бринї 19 листопада 1736 р. (відклалася у фонді Генеральної військової канцелярії)⁵⁶. Справу використано для реконструкції чисельності залог на форпостах у 1736 р., а також для локалізації форпостів, оскільки це єдине виявлене на сьогодні джерело, де зафіксовано

⁵⁵ Слід констатувати, що ця лакуна не може бути заповнена даними самих лише документів Генеральної військової канцелярії, тому вирішення проблеми комплектації залог конкретних ретраншементів та редутив у роки російсько-турецької війни 1735–1739 рр. ускладнене. Але виявлених даних достатньо як на завдання цього дослідження.

⁵⁶ ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 5703. На жаль, аркуші у справі переплутано. Справа налічує 18 аркушів, з яких: арк. 1 – обкладинка, арк. 6, 12 та ін. – листи генерал-лейтенанта І. Барятинського з вимогою відправлення козаків до де Бринї та чернетки (очевидно, відповіді з Генеральної військової канцелярії); арк. 2–5 зв., 9, 13, 14 – «відомості» про козаків на форпостах (від Орлика до Самари) із зазначенням відстаней між ними й кількості гетьманців, яких слід було відправити на зміну; «відомості» про коней на форпостах та про козаків-втікачів з форпостів.

відстані між ними (незважаючи на недосконалість тодішніх вимірювань – за часовим відтинком, який подолає вершник «ровной ступью»⁵⁷).

Специфічними обліковими джерелами з погляду інформаційного потенціалу є *списки будівельних матеріалів* (оригінальні назви документів – реєстри або відомості), які містяться у листуванні Коша з комендантом Старосамарського ретраншементу з приводу виділення деревини для ремонту козацьких таборів⁵⁸ та російських фортифікацій⁵⁹. Щодо останніх, то характерним є перебільшення реальних об'ємів сировини, необхідної для виконання робіт або на потреби залог. У деяких випадках не вказано параметри потрібних для ремонту деталей (наприклад, довжина сох⁶⁰). Однак, незважаючи на недоліки, згадані облікові джерела є чи не єдиними, які дають змогу реконструювати обсяги ресурсних потреб російських залог на теренах Війська Запорозького Низового та скласти уявлення про розміри козацьких таборів при російських фортецях. Тут-таки слід згадати про відомість щодо заготівлі на зиму сіна для козаків команди Я. Швеця від 17 липня 1762 р.⁶¹ У документі знаходимо точні обсяги сіна в пудах, що допомагає встановити чисельність команд лівобережних козаків у російських фортецях станом на літо 1762 р.

Важливим обліковим джерелом є відомість про стан спостережних прикордонних форпостів на березі Дніпра на території лівобережних полків. Документ містить докладну інформацію щодо кожного форпосту: зазначено, чи є на ньому маяки та в якому вони стані, скільки лівобережних козаків та драгунів з російських полків стоїть на тому чи іншому форпості, чи є стайня, яка відстань до наступного форпосту⁶². Оскільки всі фор-

⁵⁷ Плещький С. Ф. Організація охорони кордонів Нової Січі. – С. 35.

⁵⁸ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 155, 158, 220.

⁵⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775. – К., 2019. – Т. 8. – С. 140–141.

⁶⁰ Соха – вертикальний стовп, який закопується в землю і слугує каркасом для стіни.

⁶¹ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 57.

⁶² Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 4707. «Ведомость о расстоянии между редутами и форпостами, расположенными по р. Днепр и об их состоянии. После 1764».

пости по Дніпру споруджувалися приблизно одночасно (1730-ті роки) та головним чином силами тих-таки лівобережних козаків, це джерело, використовуючи метод аналогії, можна залучити для дослідження окремих дрібних російських фортифікацій і на теренах Запорозжя.

Різновидом облікової документації є *помісячні відомості* про стан полків Українського ландміліцького корпусу. Такі відомості подавалися полковими командирами до командира корпусу й містять точні числові дані про наявних та відсутніх у полку військових із зазначенням, де саме перебувають відсутні та з якої причини (у відрядженні, на караулі тощо), а також інформацію про тяглову силу⁶³. У дослідженні відомості про стан полків використано для з'ясування чисельності та особливостей комплектування трисотенної команди російської ландміліції, яка формувала залоги російських фортець на землях Війська Запорозького Низового. Важливо, що вживані у цих документах кліше на означення мети відрядження військових передають «офіційний статус» російських залог на Запорозжі – «в низднеп-ровской украинских полков трехсотной команде для караулов», «вниз по Днепру для содержания караулов», «при магазейне (курсив мій. – О. С.)»⁶⁴.

Подібний формуляр мають і помісячні відомості про козацьку команду з лівобережних полків, яка перебувала на Українській лінії (укладалися похідною канцелярією команди на вимогу командира Українського ландміліцького корпусу)⁶⁵. Саме з такої команди відбувалося комплектування козацьких залог російських фортифікацій на теренах Запорозжя. Відомість про лівобережних козаків, які перебували у російських фортецях станом на квітень 1776 р., складена комендантом Старосамар-

⁶³ ЦДДАУК. – Ф. 755. – Оп 1. – Спр. 3. – Арк. 61–62 зв., 63–64 зв., 67–68 зв., 69–70 зв., 71–72 зв., 73–74 зв., 76–77 зв., 80–81 зв.; Спр. 7. – Арк. 66–67 зв., 68–69 зв., 70–71 зв., 72–73 зв., 78–79 зв., 216–217 зв., 220–221 зв., 222–223 зв., 225–225а, 229–230 зв., 231 зв. – 232 та ін.

⁶⁴ Там само. – Спр. 3. – Арк. 67 зв., 69 зв., 76 зв.

⁶⁵ Там само. – Спр. 6. – Арк. 5 зв. – 6; Оп. 2. – Спр. 9. – Арк. 443 зв., 448.

ського ретраншементу секунд-майором А. Карповим, має такий самий формуляр⁶⁶.

Надзвичайно важливим джерелом для дослідження Війська Запорозького Низового доби Нової Січі є один із небагатьох документів обліку населення – відомість про залінійні поселення 1762 р.⁶⁷. Цей документ уже був введений до наукового обігу та проаналізований Т. Кузик у контексті історії Старосамарської сотні⁶⁸ та при укладанні коментарів до багатотомного видання Архіву Коша Нової Запорозької Січі⁶⁹. У розрізі даного дослідження особливу вагу має список (також має заголовок «відомість») залінійних (на думку гетьманської адміністрації Полтавського полку) поселень у пониззі Самари, куди переписувачі потрапити не змогли. У документі наведено лише кількість хат⁷⁰. Утім, кількісні показники, незважаючи на явну приблизність (часто наведено круглі числа: 50, 200, 1000 хат), є унікальними для свого часу (середина 1750-х років)⁷¹ і території, оскільки до запорозьких податкових переписів («расписаній»), що фіксували лише кількість оподаткованих дворів (а не всіх реально наявних дворів поселення), ці населені пункти не були включені⁷². Інформацію відомості про залінійні поселення 1762 р. та запорозькі поіменні відомості про представників певних категорій населення слобід використано для верифікації даних сповідних розписів (*див. нижче*), а також для визначення впливу осередків російської військової присутності на заселення теренів Запорожжя.

Певні риси облікових джерел мають і *формулярні списки* офіцерів Українського ландіміліцького корпусу⁷³, оскільки уклалися з метою визначення кількості офіцерів для підвищення у

⁶⁶ ЦДІАУК. – Ф. 752. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 8. Цей документ було опубліковано Ю. А. Мициком (Мицик Ю. А. Після падіння Січі... – С. 221).

⁶⁷ Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 13796. – Арк. 53–123.

⁶⁸ Кузик Т. Л. Відомість про залінійні поселення... – С. 27–35.

⁶⁹ Архів Коша... – Т. 3. – С. 774..

⁷⁰ ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 13796. – Арк. 122–123.

⁷¹ Опис було в основному завершено у 1756 р. (Архів Коша... – Т. 3. – С. 10).

⁷² ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 52, 279.

⁷³ Там само. – Ф. 1639. – Оп. 1. – Спр. 2, 8.

званні, тобто обліку. Однак, враховуючи мету залучення списків до даного дослідження (відтворення біографій окремих російських офіцерів), ці документи все-таки віднесено до засвідчувальної документації.

Окремий блок облікових джерел формують документи церковного обліку населення Війська Запорозького Низового, а саме – *сповідні книги (розписи)* Старокодацької хрестової наміснії 1766 та 1769 рр.⁷⁴. Перша з них вже була опрацьована Л. Гісцовой⁷⁵. У даній роботі вони використовуються для з'ясування часу проживання мешканців у запорозьких слободах та відстеження міграцій, що необхідно для дослідження повсякденної взаємодії російських військових та населення Запорожжя.

Інформаційний потенціал сповідних книг як різновиду обліково-статистичних джерел вже вивчався у спеціальних джерелознавчих дослідженнях та працях з історичної демографії⁷⁶. Сповідний розпис подає подвірний перелік всіх мешканців парафії з фіксацією їхнього віку та статі, інколи із зазначенням ступеня спорідненості мешканців двору та з позначкою, чи був парафіянин на сповіді (під час Великого посту). Однак, як свідчать дослідження О. Романової та О. Замури, сповідні розписи часто містять викривлену інформацію. Наприклад, священник міг не заносити до розпису тих вірян, які не з'явилися на сповідь (щоб не нести відповідальності за неналежне виконання своїх пастирських обов'язків), або тих, з якими у нього виникали конфлікти⁷⁷.

За нормативними документами Синоду сповідні книги мали укладатися під час Великого посту і здаватися до консис-

⁷⁴ Висловлюю вдячність шановній Т. Кузик за повідомлення про існування сповідної книги Старокодацької наміснії 1769 р.

⁷⁵ Гісцова Л. З. Сповідна книга Старокодацької запорозької хрестової наміснії... – С. 20–27.

⁷⁶ Романова О. О. Сповідальні книги Київської митрополії XVIII ст. як засіб контролю за мораллю парафіян // УІЖ. – 2008. – № 4. – С. 122–148; Сакало О. Джерела історичної демографії: сповідний розпис // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2009. – Т. 19 (1). – С. 379–386; Замура О. Великий шаленець. Смерть та смертність у Гетьманщині XVIII ст. – К., 2014.

⁷⁷ Романова О. О. Сповідальні книги... – С. 123–125, 130; Замура О. Великий шаленець... – С. 32–35.

торії до 1 жовтня поточного року. Однак є багато свідчень, що священники завершували укладання розпису наприкінці другого тижня Великого посту, в той час як за народними традиціями люди прагнули йти на сповідь ближче до кінця посту. Тобто священник укладав розпис за зразком минулорічного, а потім міг вносити до нього правки. Таким чином, розпис не достовірно відображав склад мешканців парафії. В інших випадках священники ставилися до складання сповідних книг недбало: замість безпосереднього опитування про склад родини при подвірному обході парафії проводили опитування у шинку, вік парафіян записували «на око» або відносно віку інших мешканців тощо⁷⁸.

Сповідні книги Старокодацької наміснії 1766 та 1769 рр. (консигторські примірники) практично взагалі не мають жодних правок, за винятком незначних підчисток та виправлень кількох літер (йдеться про книгу 1766 р., оскільки друга доступна тільки у форматі мікрофільму). Проте на деяких аркушах книги 1766 р. спостерігаються надмірна щільність рядків та помітні незбіги рядків у сусідніх стовпцях (з номерами дворів та прізвищами вірян). Це наводить на думку про порушення процедури щорічного обліку населення і використання попередніх шаблонів⁷⁹.

Особливості укладання сповідних книг (принаймні тих примірників, що відправлялися до духовної консигторії) на території Війська Запорозького Низового були зумовлені специфічним ставленням січової адміністрації до обліку населення і небажанням старшини надавати будь-куди назовні точні дані. Зокрема, восени 1761 р. новопризначений Старокодацький хрестовий намісник Стефан Андрійв (до того священник Новокодацької церкви) спробував виконати наказ київського митрополита щодо подвірного перепису в парафіях, підлеглих Старокодацькій наміснії, однак перед тим запитав дозволу Коша. У відповіді з Січі наміснику наказали писати «без излишества» і по закінченні перепису надіслати його в Кіш для апробації. Порівняння з ін-

⁷⁸ Романова О. О. Вказ. пр. – С. 125–128.

⁷⁹ Розбіжність особливо помітна, напр., у сповідному розписі містечка Самарчика (ЦДІАУК. – Ф. 127. – Оп. 1017. – Спр. 9. – Арк. 48–88 зв.).

шими обліковими документами свідчить, що Кіш зменшував кількість населення вдвічі⁸⁰.

Важливо враховувати, що таке «редагування» мало вибіркового характеру. Наприклад, у слободі Самарської паланки Бригадирівці (Данилівці) сповідна книга 1766 р. зафіксувала 46 дворів з 447-ма мешканцями (218 чоловіків та 229 жінок)⁸¹, а за свідченням відомості про залінійні поселення 1762 р. у селі нараховувалося 100 хат. Значно більше розходження свідчень сповідного розпису з іншими джерелами спостерігається стосовно Нового Кодака, на що свого часу звернув увагу О. Репан. За інформацією розпису, у містечку 1766 р. налічувалося 1262 мешканці у 121-му дворі, а податковий реєстр Коша цього року зафіксував лише посполитих 270 дворів⁸². Слід врахувати, що сповідний розпис мав охоплювати мешканців парафії Новокодацької Свято-Миколаївської церкви, до якої, крім містечка Новий Кодак, входили й деякі навколишні села, що вкотре підтверджує заниження в джерелі реальної кількості населення.

Зрештою, підстави для заниження показників кількості домогосподарств мала не тільки верхівка Коша. До цього вдавалися самі укладачі сповідних розписів, щоб у такий спосіб зменшити розмір сум, належних до сплати в консисторію⁸³.

Порівняння двох сповідних книг Покровської церкви слободи Данилівки (Бригадирівки)⁸⁴ свідчить, що тих самих людей за-

⁸⁰ Репан О. А., Старостін В. С., Харлан О. В. Палімпсест... – С. 129–130.

⁸¹ ЦДАУК. – Ф. 127. – Оп. 1017. – Спр. 9. – Арк. 104–118 зв.

⁸² Репан О. А., Старостін В. С., Харлан О. В. Палімпсест... – С. 126–127. Недооблік мешканців запорозьких поселень проявився не лише у приховуванні певної кількості домогосподарств. Повнота обліку населення визначається шляхом поділу показника загальної кількості чоловіків на показник загальної кількості жінок. Отримана частка є показником кількості чоловіків, що припадає на кожні 100 осіб жіночої статі серед облікованого населення. Якщо отриманий коефіцієнт співвідношення статей менше 1, можна припускати недорестрацію чоловіків (Замура О. Великий шаленець... – С. 35). Щодо вже згадуваної Бригадирівки можна вести мову про невідображення у сповідному розписі певної частини чоловічого населення: тут співвідношення чоловіків і жінок становило 0,95 (218 : 229).

⁸³ Замура О. Великий шаленець... – С. 74.

⁸⁴ Розпис 1766 р.: ЦДАУК. – Ф. 127. – Оп. 1017. – Спр. 9. – Арк. 104–118 зв.; розпис 1769 р.: Там само. – Ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 734. – Арк. 114–120 зв.

писували у різні роки під різними прізвищами (прізвиськами)⁸⁵. Про це свідчить зіставлення складу родин (імена, спорідненість, вікові групи). Зокрема, вірянин Покровської церкви, одружений козак Михайло Пісковий у розписі 1769 р. записаний як Михайло Ткач. Тут-таки вдова Горпина Рибалчиха подана як Горпина Черевичка.

Вказівка у цих книгах на вік була лише формальністю. Порівняння показника одних і тих же мешканців майже завжди показує незбіг, зокрема й «помолодшання» деяких дітей, багатьох осіб середнього віку й старожилів (на 10 і більше років). Виняток становлять лише родини священників Кирила Куцевського та Федора Зеленського, дячка Івана Сухого, пономаря Данила Сеня. Їхній вік у розписах 1766 та 1769 рр. відрізняється якраз на три роки. Навіть ктитор (з яким священник, зрозуміло, не міг не спілкуватися ближче, ніж з іншими парафіянами) Пантелеймон Трускало у розписі 1769 р. «помолодшав» на 10 років (!). Надзвичайно часто вік мешканців закінчується на «2» (32, 82, 102 тощо у розписі 1766 р.). Ці факти говорять самі за себе: укладачі сповідного розпису не мали на меті вказувати принаймні відносно точний вік своїх парафіян, що можна було б зробити шляхом простого додавання років до показників із попередніх сповідних розписів. Очевидно, що вік зазначався «на око» й «по пам'яті», головним чином відносно інших членів громади / окремої родини. Крім того, ця деталь дає підстави сумніватися щодо існування в запорозьких церквах архіву парафіяльних примірників сповідного розпису.

Категорія «двору» не має у сповідних книгах чіткого критерію. Об'єднання домогосподарств у двори, як можна припустити, залежало від того кількісного показника, який слід було навести в кінцевому документі. Порівняння складу мешканців свідчить, що двір № 46 з розпису 1766 р. трансформувався у два сусідні двори № 31–32 у розписі 1769 р., а двір № 34 – у двори

⁸⁵ ЦДАУК. – Ф. 127. – Оп. 1017. – Спр. 9. – Арк. 117 зв. – 118 зв.; Ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 734. – Арк. 120–120 зв.

№ 18–19 відповідно. Крім того, послідовність запису переважної частини домогосподарств у розписах 1766 та 1769 рр. абсолютно не збігається (за винятком дворів священників та декількох козацьких). Навряд чи це є свідченням масштабних міграцій населення. Скоріше перед нами наслідок відсутності чітких роз'яснень консисторії, чи мають обліковуватися бездвірні хати як окремі домогосподарства, чи ні⁸⁶.

Розглянуті сповідні книги відображають лише належність населення до парафії певної церкви, без вказівки, в яких населених пунктах мешкають ці люди (тобто не зазначено, які поселення охоплює парафія). Завдяки залученню документів Архіву Коша Нової Січі з розписів Покровської парафії слободи Бригадирівки вдалося виокремити декілька дворів сусідньої слободи Сокільської⁸⁷. Ці документи дають змогу з'ясувати, що приписані до парафії Покровської церкви родини Михайла Піскового (Ткача), вдов Горпини Черевички (Рибалчихи) та Анастасії Товстоніжки, Семена Митлаша (до 1768 р., коли він переселився до с. Курилівки) проживали у Сокільській. Про це свідчать списки одружених козаків зі слобід Самарської паланки, списки підсусідків початку 1770-х років, реєстр козаків, які переселилися з Сокільської до с. Курилівки 1768 р.⁸⁸. Враховуючи, що станом на 1763 р. родини Івана Венжели, Івана Коляди (двір № 44 за розписом 1766 р.) та Самійла Заредутного (двір № 45) проживали у Сокільській (*див. параграф 5.2*), можна припустити, що вони мешкали там само і у 1766 р. Названі родини з Сокільської записані у розписі не послідовно одна за одною, що також може непрямо свідчити про редагування сповідних розписів, або, як мінімум, приховування деяких домогосподарств.

Таким чином, інформацію розглянутих сповідних розписів без залучення інших синхронних джерел можна використовувати лише для визначення складу облікованих родин, вікових груп та

⁸⁶ Замура О. Великий шаленець... – С. 34.

⁸⁷ ЦДДАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 279. – Арк. 185 зв.

⁸⁸ Там само. – Арк. 172 зв.; Спр. 52. – Арк. 31; реєстр продубльовано у справі 238 на арк. 9 зв.

спорідненості (наприклад, зять, племінник, батьки й діти). Однак це не зменшує значення цього різновиду облікових джерел, зокрема й тому, що інших родинних списків мешканців запорозьких парафій у розпорядженні сучасного дослідника немає.

Інформаційно-публікаторська документація представлена *повідомленнями* («сообщениями»), які представники російського командування (начальник трисотенної команди, коменданти ретраншементів) надсилали до Коша, а також *протоколами допитів*. Ці джерела є надзвичайно цінними, оскільки саме вони найчастіше фіксували інформацію про повсякденне життя.

Прикладом внутрішньокошової інформаційно-публікаторської документації може бути протокол допиту запорожця-конокрада М. Зозулі, який вкрав коня на замовлення коменданта Старосамарського ретраншементу майора П. Щетиніна⁸⁹. З цього протоколу добре видно, що формуляр подібної документації може мати особливості, які не дозволяють відносити його виключно до внутрішньокошових документів. Наприклад, засвідчувальна частина протоколу допиту М. Зозулі містить, окрім традиційної сигнатури запорозької старшини, яка проводила допит, ще й субскрипції та сигнатури російських офіцерів Новосіченського ретраншементу: «при сем допросе Новоосколского ландмилицкого полку капитан Лука Раевский случился и слышел что он, Матвей Зозуля то подлинно ответствовал и во свидетелство подписался» та «при семъ допросе был и вышеписане слышел и в осведительство подписался Киевского гарнезона прапорщик Трофим Кудрявцов»⁹⁰. Тобто у створенні документа у зв'язку зі своєю присутністю на допиті та власноручним засвідченням протоколу брала участь особа, яка не належала до запорозької спільноти. А отже, є підстави для перегляду однозначної атрибуції такого різновиду інформаційно-публікаторської документації як внутрішньокошової.

⁸⁹ Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 3099. – Арк. 2–2 зв., 5–5 зв. (див. докладніше: Репан О. А. Комісії у Старосамарському ретраншементі... – С. 14–22).

⁹⁰ Там само. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 2 зв.

Інша особливість розглянутого документа полягає в тому, що він створювався для зовнішнього споживача. Кошеві йшлося про початок розслідування злочинів майора П. Щетиніна шляхом організації спільної запорозько-російської комісії⁹¹. Прапорщика запросили засвідчити протокол допиту з метою надати документу більшої ваги, оскільки копію протоколу разом з рапортом кошового отамана Д. Стефанова було відправлено до начальника Українського ландміліцького корпусу генерал-лейтенанта П. Девієра. Запорожці вдалися до цього, знаючи схильність російського командування до хронічного затягування розслідування злочинів, скоєних ландміліцією на теренах Війська Запорозького Низового.

Засвідчувальна документація представлена *розписками* командирів редутів та командирів козацьких команд про отримання «відводів» сіножатей, а також *атестатами* російських офіцерів у формулярних списках Українського ландміліцького корпусу.

Формуляри розписок за різні роки не тотожні й можуть містити додаткові клаузули, що зумовлене, вочевидь, щорічною зміною паланкових старшин, які й здійснювали процедуру відведення сіножатей (і, мабуть, надиктовували текст росіянам та козацьким командирам), а також стосунками між сторонами. Спільними рисами формуляру є дата складання; дані особи, яка бере в користування угіддя; дані представника Війська Запорозького Низового; формула, що позначає, для яких залог буде використано сіно; підпис особи. Додатковими клаузулами є вказівка на місце розташування «відводу»; додаткові зобов'язання особи, яка бере в користування угіддя. Деякі розписки містять зобов'язання не лише не косити траву поза межами «відводу», а й не косити більшого об'єму сіна, ніж потрібно у територіальних межах «відводу», не вступати в конфлікти з місцевими мешканцями та компенсувати можливу заподіяну шкоду⁹². Межі «від-

⁹¹ ЦДДАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 4.

⁹² Прикладом є розписка командира козацької команди Прилуцького полку від 12 липня 1760 р. (ЦДДАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 16 зв.).

воду» визначались у розписках з різним ступенем деталізації або могли взагалі не вказуватися⁹³. В цілому розписки дають можливість відтворити персональний склад командирів фортифікацій, встановити місцезнаходження сіножатей, містять свідчення про порядок користування ними тощо⁹⁴.

Формулярні списки офіцерів Українського ландміліцького корпусу складалися для систематизації відомостей про проходження ними військової служби та визначення тих, хто буде підвищений у званні (тому офіцери групувалися у список відповідно до свого поточного військового звання). Інформацію структуровано за рубриками: полк, ім'я та прізвище («*чини и имена*»), вік, час вступу до війська, етапи проходження служби («*какими чинами проходил*»), рівень освіти («*грамота*»), участь у походах, чи притягувався до суду, відпустки, чи перебуває у комплекті полку, чи гідний підвищення у званні та «*пороки*»⁹⁵. Справи було сформовано у ландміліцькій канцелярії (збереглося оригінальне переплетення), однак частина з них не збереглася повністю. Роботу з документами ускладнюють пошкодження деяких аркушів та часткове згасання тексту. Для реалізації завдань дослідження використано зафіксовані у списках біографічні дані та характеристики офіцерів, які служили у нижньодніпровських постах у середині 1750-х років (бойовий та кар'єрний шлях, особисті якості, майновий стан та соціальне походження, притягнення до відповідальності за провини тощо). Значення цього джерела для дослідження російської військової присутності на території Запорозжя важко переоцінити (витяги з документа наведено у Додатку 2).

Директивно-розпорядчу документацію Коша становлять *ордери*, а Генеральної військової та Київської губернської канцелярій – *ордери й укази*. Документи цих різновидів містять свідчення в першу чергу про ідеальний, на думку командування,

⁹³ Прикладом є розписка прапорщика Курського піхотного полку М. Ушакова від 4 липня 1768 р. про прийняття від присланого з Самарської паланки отамана Івана Юзефського «для кошения сена пристойных лугов» (Там само. – Арк. 128).

⁹⁴ Там само. – Спр. 100. – Арк. 99, 100, 101.

⁹⁵ Там само. – Ф. 1639. – Оп. 1. – Спр. 2, 8.

стан речей. Тому при використанні свідчень ордерів і указів необхідно залучати відповідну виконавчу документацію.

До унікальних директивно-розпорядчих документів належать два ордери командира трисотенної команди (одночасно коменданта Старосамарського ретраншементу) до комендантів підпорядкованих йому фортець – Кам'янського та Новосіченського ретраншементів⁹⁶. У зв'язку з тим, що внутрішня документація трисотенної команди не дійшла до нашого часу, це єдині «прямі» джерела, які дозволяють реконструювати функції нижньодніпровських постів в артикуляції командування.

Обидва ордери збереглися завдяки змінам у підпорядкуванні нижньодніпровських постів, запровадженням восени 1755 р. київським губернатором з метою посилення контролю над Січчю. Новосіченський ретраншемент, через відрядження туди офіцера Київського гарнізону, було підпорядковано безпосередньо Київській губернській канцелярії. Секунд-майор Василій Федцов, який прибув на нове місце служби у вересні, отримав, як можемо бачити з їх змісту, цілком традиційні ордери від командира трисотенної команди, прем'єр-майора ландміліції Парфенія Щетиніна, який давав своїм підлеглим – комендантам Кам'янського й Новосіченського ретраншементів, Кодацького редути та Микитинської застави (всі ці посади обіймали обер-офіцери) вказівки щодо охорони кордонів, повідомляв останні новини щодо можливого поширення чуми тощо. Після отримання документа в одній фортеці, з нього, після ознайомлення зі змістом (про що комендант мав поставити свій підпис), мали зробити копію, а оригінал відправити далі, до наступного ретраншементу. З Новосіченського ретраншементу (найвіддаленішого) ордер мав повернутися назад до Старосамарського.

Виконавча документація представлена *рапортами та донесеннями*. У першому випадку маємо рапорти паланкових полковників до Коша (з приводу виділення сіножатей для російських гарнізонів, рапорти про результати розслідування зловживань російських офіцерів тощо); у другому – *донесення* російських офі-

⁹⁶ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2620. – Арк. 7–7 зв., 10; 8–9 зв. (обидва від 6 жовтня 1755 р.). Див. Додаток 1, № 5, 6.

церів до Київської губернської канцелярії, командування Українського ландміліцького корпусу, до командирів трисотенної команди, донесення козацької старшини Гетьманщини до Генеральної військової канцелярії та ін.

Надзвичайно цінні свідчення містяться у нерегламентованих рапортах і донесеннях. Події, які ставали каталізатором появи таких документів, як правило, виходять за звичні рамки повсякдення, що спричиняло відкладення в таких джерелах інформації, відсутньої в регламентованій документації. Яскравим прикладом є опубліковане Т. Кузик донесення священника залінійної слободи Бригадирівки Симеона Левицького до Полтавського духовного правління від 10 липня 1751 р. про напад на слободу запорозького загону. Інформаційний потенціал цього джерела важко переоцінити. Окрім унікальних подробиць політики Війська Запорозького Низового щодо залінійних поселень, донесення містить вказівку на точну відстань до Данилівки від Української лінії, характеризує лінію весняного паводку у слободі (що має виняткове значення для її локалізації), а також специфіку підпорядкування залінійних слобід⁹⁷.

Іншими прикладами нерегламентованих донесень російського походження є донесення від 13 березня 1747 р. коменданта Усть-Самарського ретраншементу майора А. Позняка до командира Українського ландміліцького корпусу генерал-лейтенанта М. Філософова з приводу конфлікту між загonom прапорщика Сверчкова та полковником Самарської паланки під час спроби росіян зігнати назад до Старої Самари українське населення, яке перейшло в запорозьке підданство⁹⁸.

До унікальних різновидів виконавчої документації, виявленої в ході евристичної роботи, належать звіти начальника генерального суду Українського ландміліцького корпусу у фортеці Михайлівській, підполковника князя Д. Мачабелова командирів корпусу, генерал-лейтенанту П. Олицю, складені у жовтні 1764 р.⁹⁹. Документи містять інформацію екстрактного характеру про судові справи, які з певних причин залишалися невірше-

⁹⁷ Кузик Т. Л. Перехід жителів слободи... – С. 416–419.

⁹⁸ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1377. – Арк. 49–49 зв.

⁹⁹ Там само. – Ф. 755. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 51, 88–89 зв., 90–94 зв.

ними. Звіти укладалися у зв'язку з вимогою прискорити розгляд невіршених справ на тлі реорганізації корпусу. Тому запідозрити укладачів у приховуванні незакінчених судових справ важко. Завдяки цитуванню значних за обсягом уривків можна скласти уявлення про інформаційний потенціал втрачених на сьогодні документів ландміліцького суду.

Огляд актуалізованих у даному дослідженні документальних джерел з історії російської військової присутності дає змогу визначити співвідношення ідеальної та потенційної джерельної бази. Загальновідомим є поганий стан збереженості Архіву Коша Нової Січі: з близько 15-ти тисяч випродукованих за доби Нової Січі справ (підрахунки Л. Гісцової)¹⁰⁰ збереглося лише 365, тобто трохи більше 2%. Навіть якщо взяти до уваги велику приблизність цих підрахунків та об'єднання сформованих у січовій канцелярії справ у більші тими установами, де Архів зберігався у подальшому, кількість джерел, що дійшли до нашого часу, виглядає мізерною.

Ще гіршою є ситуація із джерелами російського походження. Наприклад, відомості про стан полків Українського корпусу, відповідно до наказу Військової колегії від 1762 р., мали подаватися полковими командирами помісячно¹⁰¹. У фонді військово-похідної канцелярії командира Українського корпусу генерал-лейтенанта П. Олиця у ЦДІАУК загалом відклалося кілька десятків цих документів за 1763 р.¹⁰², проте повний комплект відомостей усіх дев'яти поселених полків зберігся лише за один місяць – січень 1763 р.¹⁰³. Серед відомостей за квітень того ж року відсутній документ про Лівненський полк та пошкоджено відомість про Борисоглібський¹⁰⁴, що унеможливує обрахунок чи-

¹⁰⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі: опис справ 1713–1776. – К., 1994. – С. 8.

¹⁰¹ ЦДІАУК. – Ф. 755. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 65, 194.

¹⁰² Там само. – Спр. 3, 7.

¹⁰³ Там само. – Спр. 3. – Арк. 61–62 зв., 63–64 зв., 67–68 зв., 69–70 зв., 71–72 зв., 73–74 зв., 76–77 зв., 78–79 зв., 80–81 зв.

¹⁰⁴ Там само. – Спр. 7. – Арк. 216–217 зв., 220–221 зв., 222–223 зв., 225–225а зв., 229–230 зв., 230 зв. – 233, 231–232 зв., 237–238 зв. (Тамбовський, Слобідський, Орловський, Сфремівський, Рязький, Бельовський, Козловський та Борисоглібський полки).

сельності нижньодніпровської трисотенної команди за цей місяць. А за лютий того ж року маємо відомості лише про п'ять полків¹⁰⁵. Формулярні списки офіцерів у фонді канцелярії Українського ландміліцького корпусу збереглися тільки за 1753 і 1756 рр. (і знову ж таки не повністю, лише щодо оберофіцерів – підпоручиків, поручиків, капітанів, унтерофіцерів)¹⁰⁶. Однак і ці обмежені свідчення мають величезне значення для даного дослідження, оскільки дозволяють подивитися на російських офіцерів, так би мовити, «крупним планом», зокрема на тих, які конфліктували із запорожцями.

Картографічні джерела за хронологічною ознакою доцільно поділити на три групи. До першої з них належать карти, створені у часи існування Запорозької Січі. Хронологічно вони охоплюють 1740-ві – 1760-ті роки. На сьогодні в науковому обігові перебуває чотири таких мапи: «Генеральная карта от Киева по реке Днепру...» квартирмейстерської частини (1743), фрагмент якої опублікував Р. Сосса¹⁰⁷; «Генеральная карта от Киева по реке Днепру...» Даніеля де Боскета (1754, масштаб 32 версти в англійському дюймі, тобто 1:136062, стала основою для карти, опублікованої А. Скальковським в «Історії Нової Січі...»)¹⁰⁸; карта межиріччя Дніпра та Дінця Івана Бібікова (1749, редакція 1758 та 1750 рр., 10 верст в англійському дюймі, 1:425100)¹⁰⁹ та

¹⁰⁵ Там само. – Арк. 66–67 зв., 68–69 зв., 70–71 зв., 72–73 зв., 78–79 зв. (Тамбовський, Слобідський, Орловський, Сфремівський та Козловський полки).

¹⁰⁶ Там само. – Ф. 1639. – Оп. 1. – Спр. 8.

¹⁰⁷ Сосса Р. І. Історія картографування території України від найдавніших часів до 1920 р. – К., 2000. – С. 61.

¹⁰⁸ Генеральная ландкарта от Киева по реке Днепру до Ачакова и по степи до Азова с показанием турецкой области и польского владения с Российской империей границ сочинена из разных карт в 1754-м году. [Електр. ресурс] Реж. доступу: http://paracoma.narod.ru/maps/maps-images/de_bosket_1754_fragment2.jpg

¹⁰⁹ Достоверная ландкарта меж рек Днепра и Донца на расстояниях от устья Самары до Изюма и Луганской станицы сочиненная 1749 года в сентябре и октябре месяцах. [Електр. ресурс] Реж. доступу: http://paracoma.narod.ru/maps/maps-images/map_bibikov_1749_1753_b.jpg; Достоверная ландкарта между рек Днепра и Донца и о расстояниях от Усть Самары до Луганской станицы. Сочиненная в 1750 году в мае месяце. [Електр. ресурс] Реж. доступу: http://paracoma.narod.ru/maps/maps-images/dostovernaya_landkarta_1750_b.jpg.

карта р. Дніпра 1740 р., що містить плани укріплень (ретраншементів)¹¹⁰. Карти цієї групи створювалися в першу чергу для планування подальшого просування Російської імперії на південь. Зокрема, на картах І. Бібікова накреслено трасу проходження однієї з планованих російським урядом нових укріплених ліній – Самарської (план не був реалізований).

На картах відображено центри російської присутності – Біркутський, Романівський, Сокільський, Терлимський та Протовчанський редуту. Населені пункти на цих картах майже не показані. Зображенням притаманна схематичність. Нерідко не дотримано масштабу, що пояснюється високим ступенем запозичень з попередніх карт, недостатньою вивченістю місцевості, відсутністю точних географічних координат об'єктів. Тому об'єкти фіксувалися передусім через прив'язку до гідромережі зображуваної території та відносно інших об'єктів, важливих для тогочасних укладачів карт¹¹¹. І це неодмінно треба враховувати. Крім того, загальноновизнаним є вороже ставлення запорожців до будь-яких геодезичних робіт на землях Війська¹¹². Ці джерела, насамперед карти І. Бібікова, є дуже цінними для локалізації на місцевості російських укріплень та населених пунктів козацького часу. Однак щодо російських редутів свідчення карт цієї групи дають можливість здійснити лише приблизну локалізацію.

Другу групу становлять карти, укладені в останній чверті XVIII ст. Потреба створення нових карт була тоді зумовлена по-

¹¹⁰ Библиотека Российской Академии наук. – Отдел рукописей. – Собрание рукописных карт. – Основная опись. – Дело 162. Карта реки Днепра от Киева до впадения ее в Черное море и при ней на примерном мачтапе для всякого усмотрения положения мест крепостей акуратно сверенные и вычерченные планы означены: Усть-Самарского, Каменского, Ненасытцкого, Хортицкого и Малышевского ретраншементов, Олександр-шанца, крепостей Очаков, Кинбурн и редута Святого Николая. Сочинена в экспедиции крепостей. Масштаб 12 верст в дюйме. 1740 г. (висловлюю подяку А. Пивовару за надану можливість ознайомитися з фотокопією карти. – *О. С.*).

¹¹¹ Сосса Р. І. Історія картографування території України... – С. 60–64; Багров Л. История русской картографии. – Москва, 2005. – С. 521.

¹¹² Зокрема, на це звертав увагу генерал-майор К. фон Штофельн, перелічуючи «провини» запорожців (Мільчев В. І., Князьков Ю. П. Проект реформування... – С. 40).

явою на запорозьких землях нових адміністративних одиниць. Цей чинник, а також поліпшення рівня картографії та сприятливіші умови роботи для геодезистів на місцевості дозволяють довіряти свідченням карт щодо розташування населених пунктів межиріччя Орелі та Самари.

Передусім варто згадати генеральну карту Новоросійської губернії (1779) І. Ісленьєва, опубліковану Д. Яворницьким¹¹³. На відміну від мап з попередньої групи, зазначена карта є набагато інформативнішою щодо локалізації населених пунктів та окремих фортифікацій. На ній позначено багато слобід запорозьких часів та Сокільський редут (єдиний з редутів межиріччя Орелі та Самари, представлений на даній карті). Мапу склали на основі експедиційної зйомки місцевості та з урахуванням географічних координат низки населених пунктів¹¹⁴. Проте бачимо «незбіг» берегів Дніпра, зокрема, на зображеннях межиріччя Орелі та Самари, виявлено деякі викривлення відстаней. Пов'язано це з тим, що під час укладання карти була визначена тільки довгота опорних пунктів¹¹⁵.

До третьої групи можна віднести карти, створені у другій половині XIX–XX ст., а саме: військово-топографічну карту Російської імперії масштабу 3 версти в англійському дюймі (тобто 1:127 500) (аркуш 13 ряду XXVI та 13 ряду XXV, створені у 1860-х роках) та великомасштабні топографічні карти 1929 р.¹¹⁶ і 1950-х років¹¹⁷. Сюди ж належить і великомасштабна карта (1:10 000) природного заповідника «Дніпровсько-Орільський», яка зберігається у фонді наукової частини заповідника. Попри

¹¹³ Генеральная карта Новоросійской губернии, разделенной на уезды. Сочиненная въ 1779 году Иваном Исленьевым // Эварницкий Д. И. Вольности запорожских козаков. – Санкт-Петербург, 1890.

¹¹⁴ Сосса Р. І. Історія картографування території України... – С. 64.

¹¹⁵ Багров Л. Історія русської картографії... – С. 460.

¹¹⁶ План города Днепрпетровска и его ближайших окрестностей. 1929–1932. Масштаб 1:10000 (копія з особистого архіву автора).

¹¹⁷ Використано топографічні планшети 1950-х років масштабу 1:25 000 за системою координат 1942 р., зокрема, при локалізації Кодацького редуту – планшет М-36-130-Б-г 1956 р. (укладений за результатами зйомки 1954 р.).

різні епохи створення, карти цієї групи об'єднує технологія топографічної зйомки, базована на результатах тріангуляції та нівелювання, а також вивчення місцевості геодезичними експедиціями. Тому мапи вирізняються високим ступенем деталізації, дають багато цінної інформації щодо рельєфу та ландшафту, розміщення населених пунктів, шляхів, урочищ, нині затоплених територій та ін. Ключовою рисою є точні географічні координати місцевості та гіпсометрія, що дозволяє дослідникові використовувати їх для реконструкції історичного рельєфу та ландшафту (зокрема, лінія урізу води, межі заплав до врегулювання р. Дніпра греблею Дніпрогесу), визначення стратегічних переваг окремих місцевостей тощо.

Наративні джерела представлені спогадами про поїздку до Запорозької Січі архімандрита Леонтія (Яценка-Зеленського)¹¹⁸, «Усною оповіддю колишнього запорожця ... Микити Коржа»¹¹⁹ та проектом реформування устрою Запорозжя генерал-майора Карла Штофельна 1765 р.¹²⁰. Останнє джерело в контексті дослідження слід відносити саме до наративних, оскільки проєкт не був утілений в життя та має вигляд довільного й не обмеженого формуляром викладу думок автора. К. Штофельн як полковник Козловського полку Українського ландміліцького корпусу (і представник «спадкового офіцера» ландміліції), власник залінійних слобід¹²¹, керівник фортифікаційних робіт у Запорозькій

¹¹⁸ Архімандрит Леонтій (Лука Яценко-Зеленський). Подорожі на Запорозьку Січ у 1749–1750 і 1751 рр. / упор. Грибовський В., Мільчев В. – К., 2012.

¹¹⁹ Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтиевича Коржа. – Дніпропетровськ, 1991.

¹²⁰ Мільчев В. І., Князьков Ю. П. Проект реформування устрою... – С. 35–55.

¹²¹ Дві слободи, розташовані в урочищах Вища Мажарова (80 дворів, 92 хати) та Нижча Мажарова біля урочища Петрашевського озера (39 дворів, 40 хат), знаходилися на відстані 30–40 верст від Української лінії й почали заселятися щонайпізніше в 1746 р. Однак основна маса поселенців осіла у першій половині 1750-х років. Основу населення склали вихідці з Полтавського, Миргородського, Гадяцького та Лубенського полків, також були переселенці зі Старої Самари, 1761 р. переведеної до запорозького підданства (ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 13796. – Арк. 55 зв. – 60 зв.). Під час диверсійного рейду

Січі (1763–1764), а з 1764 р. ще й землевласник новоствореної Новоросійської губернії¹²², мав чималий досвід взаємодії з запорожцями. Його текст має велике значення для дослідження ставлення російського офіцерства з Українського ландміліцького корпусу до запорозького козацтва.

Мемуари Леонтія Яценка-Зеленського містять поодинокі фрагментарні свідчення про взаємини російських вояків та запорожців, представлені як стереотипи описуваної у спогадах доби¹²³.

«Усна оповідь ... Микити Коржа» часто використовувалася у дослідженнях російських¹²⁴ та козацьких фортифікацій, оскільки Корж детально описує Кодацький редут¹²⁵. Проте цей опис, попри свою яскравість та зовнішню правдоподібність, потребує критичного ставлення й перевірки за допомогою документальних джерел із залученням спеціальних досліджень російського інженерного мистецтва (детальніше про опис Кодацького редуту йтиметься у розділі 3).

Археологічні джерела. Як вже було зазначено у параграфі 1.1., археологічні дослідження Старосамарського ретраншементу дають багатий і різноманітний матеріал для реконструкції побуту російських офіцерів. Але редуту взагалі не досліджувалися археологічно, зокрема внаслідок того, що місця їх знаходження або затоплені, або перебувають під сучасною забудовою (що є типовим для долі пам'яток козацької доби). Тому щодо редутів межиріччя Орелі та Самари говорити про комплекс навіть потенційних археологічних джерел наразі ще рано. Можна лише проводити

Шехбаз-Гірея слободи було пограбовано (Брехуненко В., Грибовський В., Мищик Ю., Піскун В., Сняк І., Тарасенко І. Між конфронтацією та взаємодією: українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки... – С. 257).

¹²² Мільчев В. І. Князьков Ю. П. Проект реформування... – С. 37. За даними Н. Д. Полонської-Василенко, Штофельн був найбільшим землевласником Катерининської провінції. Йому належало 80 000 десятин (Полонська-Василенко Н. Д. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 2. – С. 22).

¹²³ Архімандрит Леонтій (Лука Яценко-Зеленський). Подорожі... – С. 78.

¹²⁴ Див., напр., розвідки архітекторів: Харлан О. В. Фортифікаційні споруди XVIII ст. на території сучасного Дніпропетровська // Військово-історичний альманах. – 2009. – № 2 (19). – С. 5–59.

¹²⁵ Устное повествование... – С. 30.

певні паралелі із синхронними їм ретраншементами, які вже досліджуються археологічно (Старосамарський та Хортицький).

Про потенційні інформаційні можливості археологічних джерел красномовно свідчать матеріали розкопок, проведені археологами Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького в жовтні 2011 р. в с. Бабайківка, яке до 1773 р. належало до Протовчанської паланки. Досліджувана пам'ятка була занесена піском, вірогідно, в кінці XVIII ст., оскільки піщана дюна перекрила чорнозем – культурний шар козацької доби (XVII–XVIII ст.). Під час розкопок було виявлено багато решток кераміки козацької доби різних типів, кресальні камені та частину двоскладових вудил. Знахідки мають аналогії у матеріалах Богородицької фортеці-Старосамарського ретраншементу. На жаль, більша частина пам'ятки зруйнована сучасним піщаним кар'єром¹²⁶. Проте цінність досліджень полягає не тільки у можливості реконструювати матеріальний світ хутора (зимівника) у досліджуваному регіоні, а й у тому, що вони доводять факти занесення піском поселень козацьких часів. Тобто цей природно-географічний чинник треба враховувати при проведенні локалізації російських редутів, зважаючи на незначний розмір укріплень цього типу.

Лінгвістичні джерела, залучені до даного дослідження, поділяються на антропонімічні й топонімічні. Наразі у нашому розпорядженні є лише один антропонім, що відклався у документальних джерелах — промовисте прізвище «Заредутний». Топоніми зафіксовані у картографічних, документальних та наративних джерелах. З огляду на сталість топонімів перед дослідником відкривається можливість використання їх для локалізації історичних об'єктів на місцевості, зокрема, у сучасній топографії. Прикладами топонімічних джерел є, зокрема, гідроніми (лімноніми) Радута та Московське, які існують до нашого часу й дозволяють уточнити локалізацію Кодацького редуту, а також

¹²⁶ Старік О. В., Ходас В. О. Село Бабайківка та його мешканці козацької доби (за писемними та археологічними джерелами) // Січеславський альманах. – Дніпропетровськ, 2011. – Вип. 6. – С. 102–104.

історичні топоніми, які вказують на місце розташування слободи Данилівки (Бригадірівки) («*при урочищі романковской радуті*»¹²⁷) та ін.

Частина джерел стала об'єктом археографічних публікацій. На особливу увагу заслуговують збірники, видані О. Андрієвським¹²⁸, Д. Яворницьким¹²⁹, А. Макидоновим¹³⁰, В. Грибовським, В. Мільчевим та І. Синяком¹³¹, а надто фундаментальне корпусне видання «Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 рр.»¹³². Низку документів з фондів ЦДІАУК та Російського державного військово-історичного архіву (РДВІА) включено як додатки до статей та монографій Т. Кузик¹³³, Г. Швидько¹³⁴, Ю. Мицика¹³⁵, Д. Вирського¹³⁶, С. Андрєєвої¹³⁷.

Загалом актуалізована джерельна база відзначається достатньою репрезентативністю для реалізації завдань дослідження.

¹²⁷ Кузик Т. Л. Перехід жителів слободи Данилівки... – С. 416.

¹²⁸ Андриевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев (1715–1774) // Записки Одесского общества истории и древностей (ЗООИД). – Одесса, 1888. – Вып. 14. – С. 283–718; Его же. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений // ЗООИД. – Одесса, 1893. – Вып. 16. – С. 117–266.

¹²⁹ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. – Т. 2; Его же. Сборник материалов для истории запорожских козаков. – Санкт-Петербург, 1888; Яворницкий Д. И. До історії Степової України. – Дніпропетровське, 1929.

¹³⁰ Дніпровська лінія (1770 – 1790-і роки): документи та матеріали / Упорядник: А. Макидонов // Джерела з історії Південної України. Т. 11. – К., 2016.

¹³¹ Петро Калнишевський та його доба... – К., 2009.

¹³² Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775. – К., 1998–2006, 2019. – Т. 1–4, 8.

¹³³ Кузик Т. Л. Перехід жителів слободи Данилівки... – С. 416–419.

¹³⁴ Швидько Г. К. Боротьба запорозького козацтва... – С. 26–34; Її ж. Останні спроби запорожців... – С. 12–18.

¹³⁵ Мицик Ю. А. Після падіння Січі... – С. 220–221.

¹³⁶ Вирський Д. С. «Українне місто»... – С. 571.

¹³⁷ Андрєєва С. Джерела з історії Південної України середини XVIII століття у фонді секретної експедиції Військової колегії (Російський державний військово-історичний архів (Москва, РФ), фонд № 20) // Scriptorium nostrum. – 2017. – № 1 (7). – С. 261–290.

1.3. Методологія дослідження

Основним підходом, реалізованим у дослідженні, є опція мікроісторії. Саме завдяки вивченню місця і ролі локальних співтовариств в історичних процесах можемо побачити варіант соціальної макроісторії¹³⁸. Завдяки зменшенню масштабу, дослідження базується на інтенсивному, «мікроскопічному» вивченні передусім документальних матеріалів. Реалізація мікроісторичного підходу вимагає включення у дослідження географічної складової, однак дослідник має прагнути вийти за рамки опису природних умов і ресурсів, взаємовідносин людини і ландшафту, символів і кодів, що проєктуються культурою на освоєваний нею простір¹³⁹. Природне (географічне) середовище сьогодні вважається повноправною галуззю історичних досліджень. В історіографії спостерігається тенденція до «всмоктування» історією міркувань про природу, прийняття середовища як частини соціальної долі людини, а відтак актуальним стає перехід від історичної географії до історичної екології¹⁴⁰.

Практична реалізація опції мікроісторії потребує залучення загальнонаукових, конкретно-історичних та спеціальних історичних методів. До першої групи належать методи аналізу та синтезу, моделювання, системно-структурний. З конкретно-історичних методів використано історико-хронологічний, історико-порівняльний, а також метод польових досліджень. Спеціальні історичні методи представлені картографічним, історико-географічним, імагологією. Крім того, залучено методи кількісного аналізу та геометрії.

Відправним пунктом дослідження є розв'язання за допомогою поєднання передовсім методу польових досліджень, картографічного, історико-географічного, історико-порівняльного

¹³⁸ Верменич Я. В. Локальна історія як науковий напрям: традиції та інновації. – К., 2012. – С. 167.

¹³⁹ Там само. – С. 208.

¹⁴⁰ Вжосек В. Історія-культура-метафора. Постановня некласичної історіографії; Про історичне мислення. – К., 2012. – С. 107, 109–110, 116, 120–121.

та історико-хронологічного методів таких проблем, як локалізація російських редутив, а також еволюція складу військових команд. Емпіричні дослідження передбачають візуальне обстеження місцевості, проведення вимірювань відстаней, зняття географічних координат за допомогою GPS-навігатора. Для визначення історико-географічних особливостей досліджуваного регіону залучено також наукові результати, досягнуті під час вивчення геоморфології краю¹⁴¹. Під таким кутом, зокрема, вдалося повновому «прочитати» факти, наведені у фундаментальній праці Феодосія (Макаревського)¹⁴² у контексті історії навколишнього середовища.

Використання картографічного, історико-географічного та геометричного методів покликане забезпечити цілісну локалізацію російських фортифікацій Орель-Самарського межиріччя й передбачає аналіз інформації картографічних джерел шляхом їх порівняння між собою та з сучасними мапами. При залученні картографічного методу необхідно враховувати принципи, умови та методи укладання карт у різні епохи, а також призначення карт. Неприпустимим є просте накладання картографічного зображення XVIII ст. на сучасну карту або військово-топографічну мапу Російської імперії XIX ст., оскільки останні опрацьовувалися з урахуванням картографічних проєкцій, триангуляції, визначення точних географічних координат населених пунктів та мензульної топографічної зйомки місцевості. Натомість рукописні (та гравійовані) карти XVIII ст. укладалися передусім з прив'язкою до гідромережі тієї чи іншої території¹⁴³ та відповідно до того, які об'єкти найбільше цікавили укладача карти (фортеці, поселення тощо). Локалізація об'єктів, зафіксованих на рукописних картах,

¹⁴¹ Лепікаш Л. А. Геоморфология і четвертинні поклади пониззя р. Самари і долини Дніпра від Дніпропетровська до Запоріжжя. – К., 1934.

¹⁴² Феодосій (Макаревский). Материали для історико-статистического описания Екатеринославской епархии. – Днепропетровск, 2000. Феодосій зазначив, що Бригадирівську церкву у другій половині 1760-х років досить швидко заносило піском, відтак скоро вже неможливо було відчиняти двері, та згадав про підвищення рівня ґрунтових вод у селі (с. 420, 433).

¹⁴³ Багров Л. История русской картографии... – С. 521.

потребує копіткої аналітичної роботи з урахуванням історичних реалій зображеної на них території у час створення карти, специфіки розташування зображених об'єктів зі стратегічних міркувань, максимально можливої реконструкції тогочасної гідромережі та ін.

Картографічний метод має узгоджуватися з історико-географічним, що передбачає аналіз наявної в джерелах історико-географічної інформації та зіставлення її з даними картографічних джерел.

Зрештою, методи, запозичені з геометрії, є ефективним інструментарієм у вирішенні тієї ж таки проблеми локалізації редутив, оскільки базова умова будівництва останніх полягала в тому, щоб вони проглядалися між собою. А відтак можна вирахувати максимальну площу огляду території з кожного редуту¹⁴⁴ і таким чином отримати відстань максимально можливої віддаленості одного редуту від іншого. Для цього у дослідженні використано формулу, за якою вираховується відстань, що її можна бачити вдалину з окресленої висоти перебування спостерігача відносно земної поверхні. У такий спосіб є можливість визначити найбільш придатні для спостереження точки на місцевості (висоти), а враховуючи дані картографічних джерел та відстані між постами, вибрати з кількох гіпотетичних висот на сучасній великомасштабній супутниковій карті саме ті, які найкраще відповідають розрахункам, а отже, визначити місцевості, де розташовувалися редуту.

Відстань до лінії горизонту (L), тобто наскільки далеко можна бачити вдалину з певної точки, вираховується за формулою: $L=113\sqrt{h}$, де h – висота розташування ока спостерігача над рівнем землі, має бути виражена у км¹⁴⁵.

Описаний метод дозволяє вирахувати радіус кола (в ідеальному випадку), у центрі якого перебуває спостерігач (редут), а відтак визначити максимально допустиму відстань між двома

¹⁴⁴ Типові проекти російських форпостів містять точну висоту спостережного пункту.

¹⁴⁵ Перельман Я. И. Занимательная геометрия. – Москва, 1935. – С. 172–174.

окремо взятими редуками, на якій підтримується візуальна комунікація. Після цього необхідно взяти до уваги дані документальних джерел та виокремити висоти в імовірних місцях розташування форпостів. Наступним кроком є визначення з-поміж наявних на місцевості (карті) висот, найпридатніших для спостереження з точки зору даліни огляду та контролю за найважливішими об'єктами (наприклад, перевіз). На даному етапі необхідно враховувати наявні між двома найзручнішими (найвищими) дрібніші висоти та природні об'єкти, що трапляються на лінії погляду. З другого боку, залучення описаного методу допомагає проаналізувати інформацію картографічних джерел різних епох.

Системно-структурний аналіз та історико-порівняльний й історико-хронологічний методи дозволяють визначити підпорядкування фортифікацій, відтворити персональний склад командирів тощо. Обидва питання дуже важливі з огляду на дослідження як масштабів та впливовості російської військової присутності на теренах Запорожжя, так і повсякдення стосунків російських залог з місцевим населенням.

Кількісні методи дослідження придатні для обчислення кількісних характеристик російських залог та реконструкції козацьких таборів. За допомогою розрахунків можна визначити приблизні розміри стаєнь та повіток у козацьких таборах на підставі розмірів деталей, потрібних для їхнього ремонту.

Поєднання методів імагології з системно-структурним аналізом, історико-порівняльним та історико-хронологічним методами дає змогу вибудувати ефективну стратегію дослідження повсякденних взаємин російських залог із запорожцями та посполитими. В історіографії взаємини населення Війська Запорозького Низового з російськими військовими традиційно поділяються на конфліктні і неконфліктні¹⁴⁶. Такий поділ (зокрема й спеціально

¹⁴⁶ Див., напр., дослідження О. А. Репана (Репан О. А. Конфліктна взаємодія... – С. 27–35; Його ж. Одиноківка-Одимківка у взаєминах населення та гарнізону Старосамарського ретраншементу // Січеславський альманах. – Дніпропетровськ, 2011. – Вип. 6. – С. 94–98; Його ж. Взаємини гарнізону Старосамарського ретраншементу... – С. 157–163; Його ж. Комісії у Старосамарському ретраншементі... – С. 14–22. І. Синяк, досліджуючи атестати, серед іншого, характеризує окремі епізоди повсякденних запорозько-російських взаємин як

не артикульований) впливає з перенесення у сучасні студії з історії повсякдення стереотипного образу «передсмертної боротьби Запорожжя», на що вже звернула увагу Т. Кузик¹⁴⁷. «Історіографічна інерція» цього образу диктує стратегію висвітлення повсякденного (або ж мікро-) рівня імперського наступу на Запорожжя доби Нової Січі саме через конфлікти як найочевидніший вияв процесу.

Проте рельєфніше розкриття повсякденного виміру загальної імперської політики щодо Запорожжя потенційно можна забезпечити шляхом двоетапного аналізу епізодів взаємодії. Перший етап полягає в поділі взаємодії на регламентовану й нерегламентовану (або ж формальну й неформальну), а вже другий – у виокремленні конфліктних та неконфліктних взаємин. Критерієм виділення регламентованої (формальної) взаємодії є наявність її врегулювання, регламентації певних дій кожної сторони з боку російського командування та Коша. Таким чином, до регламентованої взаємодії належать: щорічне відведення паланками сіножатей та лісу для російських гарнізонів, діяльність спільних комісій для розслідування злочинів та зловживань, виділення Війську Запорозькому Низовому спорядження з російських магазинів на нижньому Дніпрі тощо. Натомість друга площина взаємин – неформальні (нерегламентовані) – включає в себе різноманітні види спільного дозвілля (відпочинок у шинку, гостини), торговельні відносини, а також конфлікти, що виникали між російськими військовими та населенням Запорожжя. Саме такий порядок дослідження дає змогу відіти неформальну повсякденну взаємодію, оскільки уможливорює чітке відокремлення регламентованих взаємин із запорозькою (паланковою та кошовою) адміністрацією, які, на перший погляд, теж можуть бути інтерпретовані як засадничо конфліктні.

конструктивні (коли йдеться про виконання перекладів або отримання деякими комендантами Новосіченського ретраншементу атестатів від Коша) (Синяк І. Л. Атестати в діловодстві Війська Запорозького Низового доби Нової Січі: класифікація, особливості формуляру, інформативний потенціал // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2016. – Вип. 19/20. – С. 46).

¹⁴⁷ Кузик Т. Л. Перехід жителів слободи Данилівки... – С. 403–404.

Для реконструкції сприйняття російських військових населенням Вольностей доцільно звернутися до напрацьовань імагології, а саме – до використання потенціалу опції таких понять, як «інший» та «чужий». На думку Ю. Ємець-Доброносової, сприйняття когось як «іншого» передбачає можливість застосування «коду розуміння». У випадку з «чужим» такий код відсутній. Під «іншим» слід розуміти людину, об'єктивно відмінну від місцевого населення, але з якою можливе порозуміння та конструктивна взаємодія. «Чужий» є не лише відмінним – він є ворожим, неприйнятним, таким, що несе в собі загрозу самому способу життя та цінностям¹⁴⁸.

Такий підхід дає можливість досліджувати ставлення запорозького населення до російських військових як кінжарівневе. З одного боку, російський вояк цілком міг стати «своїм», оскільки січова громада була відкрита для нових членів. Водночас офіцери (й меншою мірою солдати) фактично були виразниками та реалізаторами імперської політики Росії на локальному рівні, що тягнуло за спробою сприйняття їх у категоріях «інший» та «чужий».

Як уявляється, розглянуті дослідницькі процедури дозволять належним чином використати потенціал актуалізованої джерельної бази та провести якісне дослідження.

¹⁴⁸ Ємець-Доброносова Ю. Дійсність Чужого // Критика. – 2007. – № 10. – С. 22–25.

РОЗДІЛ 2. ЗАПОРІЗЬКЕ КОЗАЦТВО НА ТЛІ АНАЛОГІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ФРОНТИРУ

2.1. Військо Запорозьке Низове у фокусі фронтірних студій: вибрані аспекти інтерпретаційних підходів

В останні десятиліття концепція фронтіру та її елементи стали своєрідною історіографічною модою в дослідженнях з ранньомодерної української історії, внаслідок чого деякі дослідники вже навіть трактують її як міфологізовану з наголосом на необхідності залучити новіший концепт – історичної лімології¹. Такі закиди почасти виправдані. Надмірне акцентування уваги на окремих положеннях методологічних концепцій часами призводить до перекосів, які повністю знецінюють умотивовані спроби перекласти усталені стереотипи та вписати українську ситуацію в європейський контекст. Однією з таких крайностей є розгляд Степового Кордону Європи лише як зони різноманітних контактів і взаємодії, що надміру притлумлює його конфронтаційну складову та деструктивний вплив на спроможність українського світу своєчасно відповідати на виклики доби².

Іншими вадами є, наприклад, акцентування уваги лише на деяких зовнішніх характеристиках фронтірних спільнот або надмірна універсалізація фронтіру в синтетичних працях, про що йтиметься нижче. Концепції й теорії мають працювати на актуалізованій джерельній базі, а не бути лише зручним теоретичним конструктом, який, однак, відразу «провисає» при спробах

¹ Верменич Я. Историческая лимология: проблемы концептуализации. – Saarbrücken, 2013.

² Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст. – К., 2014. – С. 19.

ретельно перевірити його на історичному матеріалі. Утім, у нашому випадку позитивний досвід низки науковців яскраво свідчить, що для пояснення історії України теорія фронтиру залишається продуктивною³. А загалом методологічні дискусії про доцільність використання даної концепції не вщухають⁴.

В українській історіографії саме поняття «фронтир» та його наповнення від появи базової статті Я. Дашкевича⁵ до сьогодні пережило еволюцію. Нині більшість тих, хто працює з цією концепцією, розуміють під ним, за містким визначенням С. М. Каюк, «зону взаємодії, в якій держава є довго відсутньою»⁶. У найновіших напрацюваннях американських істориків щодо Європейського фронтиру XVIII ст. так само поняттям «фронтир» окреслюються прикордонні зони державних центрів (імперій), а точніше, політико-адміністративні утворення різного ступеня автономії, розташовані обіч лінійних державних кордонів. Так, Б. Дейвіс у монографії з історії російсько-турецької війни 1768–1774 рр. фронтиром Османської імперії називає Молдавію та Валахію, Буджак, Очаків, османські провінції на Балканах, а Російської – Військо Запорозьке Низове, Військо Донське, Гетьманщину⁷.

Розгляд запорозького козацтва як складової Дунайсько-Понтійського фронтиру має давню традицію і вперше був представлений у класичній праці В. Макніла. У ній-таки автор зробив і першу концептуальну спробу представити цілісну панораму за-

³ Зокрема, одним з найновіших здобутків у цій галузі є колективна монографія співробітників Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України: Брехуненко В., Грибовський В., Мицик Ю., Піскун В., Синяк І., Тарасенко І. Між конфронтацією та взаємодією... – К., 2018.

⁴ Див., напр.: Sen' D. V. Frontier research in present-day Russia: shaky boundaries of the academic dialogue // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. – 2020. – № 1 (27). – С. 66–80.

⁵ Дашкевич Я. Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV—XVIII ст.) // *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. – Т. ССXXII: Праці історико-філософської секції. – 1991. – С. 28–44.

⁶ Каюк С. М. Роздуми над фронтірними студіями: український вимір // *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті*. – Дніпро, 2017. – Вип. 15. – С. 149.

⁷ Davies B. *The Russo-Turkish War, 1768–1774. Catherine II and the Ottoman Empire*. – London, 2016.

криття Дунайсько-Понтійського фронтиру⁸. Сьогодні ж акцент продуктивно змістився на порівняльні дослідження спільнот Степового фронтиру Європи – українського, донського, волзького, яйцького, терського, гребінського козацтва⁹. А в монографії І. Чорновола «Компаративні фронтери» оглядово представлено «паралельні місця» в історії Степового фронтиру Європи та об'ємно проаналізовано світову фронтирну історіографію¹⁰. З'явилася також перспектива використання опції фронтиру в рамках спроби синтезу цивілізаційної історії Південної України¹¹.

Важливими є й спостереження щодо порівняння українського козацтва з балканськими аналогами, зокрема з гайдуками¹². Однак у спробах такої компаравістики важливо уникнути надмірного акцентування уваги лише на військовому боці діяльності запорожців. Натомість Військо Запорозьке Низове у період останньої, Нової Січі слід розглядати саме як самостійне адміністративно-територіальне утворення та органічну складову українського світу як у просторовому, так і в ідейному аспектах. А діяльність гайдуків на всій території австрійського Військового кордону у XVIII ст.¹³ має спільні риси з гайдамацтвом доби тієї ж таки Нової Січі, коли Кіш вживав заходів до боротьби з ним.

⁸ McNeill W. H. *Europe's steppe Frontier. 1500–1800.* – Chicago; London, 1964. – P. 191–211.

⁹ Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи: типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. – К., 2011; Плохій С. Козакознавство без кордонів: нотатки про користь порівняльного аналізу // Український гуманітарний огляд. – К., 2004. – Вип. 10. – С. 63–84.

¹⁰ Чорновол І. Компаративні фронтери: світовий і вітчизняний вимір. – К., 2015. – С. 197–209.

¹¹ Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. – К., 2015. – С. 211–229.

¹² Каюк С. М., Посунько А. С. Запорозьке козацтво і гайдуки як військові прикордонні спільноти Фронтиру у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2011. – Вип. 9. – С. 37–44; Varga B. *Role of Hajduks and Cossacks in the 16th and 17th century Hungarian and Ukrainian Society* // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2018. – Вип. 4 (139). – С. 14–19.

¹³ Див. напр.: Дабиш В. Банска крајина (1688–1751): Прилог историји српског и хрватског народа и крајишког уређења у Банији. – Београд–Загреб, 1984. – С. 130–134.

Досліджуючи просторові межі українського світу, Військо Запорозьке Низове як частину його частину і, зокрема, аналізуючи російську військову присутність на Запорозжжі, доречно вдатися до ширшого погляду крізь призму загальних закономірностей процесів, що відбувалися на Європейському фронтірі у добу його поступового, але неухильного закриття у XVIII ст. Попри досить значні відмінності балканської та чорноморської його ділянок, порівняння стратегій і заходів, що їх вживали імперії задля уніфікації новоприєднаних в результаті воєн проти Османської імперії територій, питома фронтірних, свідчать, що «набори інструментів» для втілення абсолютистської політики перегукуються.

Як відомо, централізовані держави прагнули у XVIII ст. бути «добре впорядкованими», ліквідувавши регіональні відмінності та уніфікувавши якомога більше сфер життя. Однією з норм ставало налагодження ефективного контролю над своїми підданими, що було особливо актуально на будь-якому пограниччі, надто у фронтірних зонах. Показово, що на теренах ліквідованого Запорозжжя Г. О. Потьомкін своїм ордером від 10 серпня 1775 р. вимагав від губернатора Новоросійської губернії М. В. Муромцева зводити населення з зимівників у більші населені пункти, вздовж доріг, з метою забезпечення надійного контролю за ними¹⁴. Аналогічну стратегію щодо граничарів пропонував у 1782 р. використати полковник Женейн (Geneune), інспектуючи Військовий кордон Австрійської імперії при опрацюванні проекту його зарегулювання. На думку полковника, розкидані далеко один від одного граничарські будинки слід звести у поселення, щоб граничари «не залишалися без уваги» і ставали кращими господарями. Але у зв'язку з тим, що це вимагало б перекроювання граничарських земельних наділів, чого не можна зробити без попередньої інвентаризації їх, питання було відкладене до проведення такого перепису¹⁵.

Уряди обох імперій послідовно вдавалися до заселення новоприєднаних в результаті воєн проти Османської імперії те-

¹⁴ Бойко П. А. Козацькі зимівники та слободи у формуванні мережі міст та сіл Південної України // Нариси з історії освоєння Південної України XVI–XVIII ст. – К., 2020. – С. 261.

¹⁵ Buczynski A. Pa to su samo Hrvati! Građa za povijest kantonske reorganizacije Vojne Krajine 1787. godine. – Zagreb, 2011. – S. 131–132.

риторій іноземцями – цілеспрямованої колонізації. Формування анклавів чужорідного населення мало на меті дезінтеграцію автотонної спільноти. До того ж, оселені державною рукою іноземні колоністи цілком природно мали стати кращою опорою імперського центру в регіоні, ніж місцеве населення, опозиційно налаштоване до змін «старовини».

Отже, запорозьке козацтво перебувало у типовому контексті інтеграційного тиску державних центрів XVIII ст. на фронтірні спільноти, подібно до ситуації XV–XVI ст., коли практично синхронну появу й інституціоналізацію усюків, гайдуків, граничарів, а на степовому фланзі українського та інших козацтв каталізувала інтенсифікація у Центрально-Східній Європі активності османів¹⁶. Проте відповіді запорозького козацтва на виклики часу, які принесли на його землю «бюрократичні імперії»¹⁷, розкривають оригінальність, самодостатність та державотворчі потенції Війська Запорозького Низового. При цьому не слід забувати, що запорозьке козацтво завжди мислило себе як органічна складова українського світу¹⁸.

Водночас, врахування самодостатності Війська Запорозького Низового є необхідною умовою для повноцінного порівняльного дослідження фронтірних спільнот. Приміром, ігнорування В. Макнілом комплексу внутрішньої політики Війська Запорозького Низового призвело до деформації висновків щодо особливостей закриття Дунайсько-Понтійського фронтиру: нібито вирішальна роль у сільськогосподарському освоєнні Росією причорноморських степів належить російській армії¹⁹.

Особливість української ділянки Європейського фронтиру полягала у тому, що, на відміну від балканської, вона не

¹⁶ Брехуненко В., Грибовський В., Мицик Ю., Піскун В., Синяк І., Тарасенко І. Між конфронтацією та взаємодією... – С. 18.

¹⁷ Цим терміном В. Макніл окреслює Австрійську та Османську імперії й модернізовану Московію наприкінці XVII – в першій половині XVIII ст.

¹⁸ Брехуненко В. Східна брама Європи... – С. 209–214, 408–410.

¹⁹ McNeill W. H. Europe's steppe Frontier... – P. 186. Важливо, що це твердження побутує в узагальнюючих працях європейських вчених і в наші дні, навіть попри залучення їх авторами здобутків української історіографії останніх десятиліть (див., напр.: Skrukwa G. O Czarnomorską Ukrainę. Procesy narodotwórcze w regionie nadczarnomorskim do 1921 roku w ukraińskiej perspektywie historycznej. – Poznań, 2016. – S. 249–251).

була об'єктом саме експансіоністської уваги Туреччини. Як аргументовано показав В. Остапчук²⁰, у Причорномор'ї остання взяла на озброєння концепцію «ідеальної ситуації», коли турки контролювали опорні фортеці на узбережжі, а сателіти, кримські татари та ногайці, мали не пускати опонентів з півночі до Чорного моря, яке розглядали як турецьке «внутрішнє озеро». Тож головними опонентами козаків на Степовому фронтірі були не османи, як для балканських аналогів, а татари й ногайці, що потягнуло за собою формування відмінностей у конфронтації та взаємодії.

Істотна різниця між найбільшими фронтірними спільнотами Дунайсько-Чорноморської ділянки Європейського фронтиру у XVIII ст. – граничарами та запорозькими козаками – полягала в засадах їхніх відносин з одержавленими чинниками, локалізованими по свій бік фронтиру. Військо Запорозьке Низове хоча інституційно (але не ментально!) відокремилася від українського козацтва у третій чверті XVII ст., але було органічним і самодостатнім витвором українського світу, верхівку піраміди якого від середини XVII ст. уособлювала Гетьманщина. А Степовий фронтір виник та існував незалежно ні від запорозького козацтва, ні від Гетьманщини. Натомість балканський Військовий кордон з самого початку був державним проєктом.

Військо Запорозьке Низове доби Нової Січі було автономним політичним утворенням, ще донедавна – суб'єктом міжнародних взаємин, який фігурував у легітимних васальних відносинах (підданство кримському хану). Лише перехід від кримської протекції під російську зверхність у 1733 р., який не супроводжувався чіткою, скріпленою на письмі угодою про статус Запорозжя, за фактом понизив градус автономії та суттєво полегшив для Петербурга розмивання внутрішньої самодостатності. Під час російсько-турецької війни Військо Запорозьке

²⁰ Ostapchuk V. The Human Landscape of the Ottoman Black Sea in the Face of the Cossack Naval Raids // *Oriente Moderno*. – The Ottomans and the Sea. – 2001. – № XX. – P. 31–34. Див. також: Kołodziejczyk D. Inner Lake or Frontier? The Ottoman Black Sea in the Sixteenth and Seventeenth Centuries // *Enjeux Politiques, Économiques et Militaires en Mer Noire (XIV–XXI siècles)*. Études à la mémoire de Mihail Guboglu. – Braïla, 2007. – S. 130–137.

Низове фактично трактували у військовому сенсі як операційну частину російської армії, що, безумовно, розчищало дорогу до реалізації поглинальних планів імперії. Підпорядкування у перші повоєнні роки Державній військовій колегії було прямим відгомном цієї ситуації. Однак з наскоку розмити автономію Запорожжя не вдалося. Свідченням розуміння Петербургом усієї вибухонебезпечності стрімкого закручування гайок стало перепідпорядкування Вольностей Державній колегії іноземних справ, що піднімало їхній статус.

Проте простір для подальших маніпуляцій залишався для Росії широким. По війні 1735–1739 рр. територія Запорожжя, більша частина якої після Белградського миру й розмежування 1741–1742 рр. опинилася у складі Київської губернії, не була зафіксована як власне запорозька у міжнародних договорах. Від кримського хана землі відійшли до Російської імперії, що закріпив Белградський договір. Таким чином, за логікою російського уряду, запорожці не мали права на територію. У маніфесті про ліквідацію Січі від 4 серпня 1775 р. Катерина II маніпулятивно стверджуватиме, ніби Військо Запорозьке Низове на своїх землях «оставлено вместо прежде бывшей стражи»²¹.

Натомість балканська частина фронтиру впродовж усього часу свого існування перебувала під державним контролем, що проявилось в усіх сферах, від організації тут специфічної оборонної системи і аж до заходів з остаточного скасування її залишків у 1881 р. Земля Військового кордону завжди належала австрійському монарху, хоча управління нею було зосереджено виключно у руках військових (пряме підпорядкування Придворній військовій раді), а граничари отримували земельні наділи на умовах військової служби.

Попри значні організаційні відмінності, загальний сенс історичного часу (який не завжди збігався з хронологічним) і для автохтонного населення Військового кордону Австрійської імперії, і для запорозького козацтва полягав в одному й тому ж – впорядкуванні бюрократичними імперіями своїх околиць та уніфікації

²¹ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Т. 20. – Санкт-Петербург, 1830. – С. 191.

їх відповідно до загальнодержавного устрою. XVIII століття дещо синхронізувало ці процеси, насамперед завдяки сприйняттю Московією практики лінійних кордонів та запровадженню їх у Причорномор'ї. Тому приєднання Австрією Банату, ліквідація старих військових кордонів на річках Тисі та Муреші, запровадження нових у Банаті, багаторазові реформування окремих генералатів майже збігаються в часі зі спробами Росії позбавити автономії Військо Запорозьке Низове, ліквідацією його оригінального устрою та створенням нових козацьких військ у Причорномор'ї, основою для яких стало запорозьке козацтво.

2.2. Проблема врегулювання державних кордонів та уніфікації фронтирних спільнот у XVIII ст.

XVIII ст. було періодом поступового закриття Дунайсько-Чорноморської ділянки Європейського фронтиру. У степовій зоні ослаблені Річ Посполита та Османська імперія поступово втрачають ініціативу на користь Московії. На переломі XVII і XVIII століть степовий простір став об'єктом спроб чіткого розмежування між сусідніми державними центрами. Якщо на балканській ділянці фронтиру практики проведення лінійних кордонів сягають ще XVI ст. (договори між Османською імперією та Венеціанською республікою)²², то в українському степу аж до початку XVIII ст. ситуація була аморфною²³, а запорожці прагнули закріпити фронтирні терени за собою.

Рухливість кордонів, територіальних надбань і втрат Австрійської монархії та Московії на південному напрямку упродовж XVIII ст. нагадує коливання маятника. Включення нових

²² Грибовський В. В. Від кордону-простору до кордону-лінії: Карловицький мир 1699 р. та його наслідки // Брехуненко В., Грибовський В., Мицик Ю., Піскун В., Сняк І., Тарасенко І. Між конфронтацією та взаємодією... – С. 29–30.

²³ Грибовський В. В. Стабілізація польсько-кримського кордону як умова розгортання української колонізації степового порубіжжя XVIII ст. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2009. – Вип. 7. – С. 203.

територій, стрімке просування Австрії на південь внаслідок успішних воєн з Османською імперією 1683–1699 рр. та 1716–1718 рр. змінилося територіальними втратами 1739 р. Московія, яка почала закріплюватися на теренах Запорожжя наприкінці XVII ст., втратила Вольності в 1711 р. Вийти на попередні кордони вдалося лише 1739 р. Наступне територіальне розширення стало можливим для Австрії (востаннє за рахунок війни) у 1791 р., а для Росії – у 1774-му. Періодичні успіхи Стамбула у військовому протистоянні з імперіями освіченого абсолютизму були зумовлені спробами реформування османського війська, подеколи результативними. Однак у глобальному плані Османська імперія втрачала позиції.

Просування кордонів Австрійської імперії та Московії на південь актуалізувало проблему уніфікації надбань до притаманних добі уявлень про «добре впорядковану державу». Йшлося про позбавлення таких земель особливих статусів і переведення їх у категорію територій, які повинні поповнювати державну скарбницю, зокрема через оподаткування населення та через залучення земель до сільськогосподарського обігу. Але порівняння уніфікаційних підходів Австрії та Росії рельєфно демонструє різні політичні традиції.

Карловицький мир 1699 р. був вододілом, який змінив сутність відносин на цивілізаційному перехресті Дунайсько-Чорноморського фронтиру. Імперії відчули можливість переінакшити основи співіснування в цій еластичній зоні. Підписана серія договорів задекларувала верховенство міжнародного права і договірного характеру відносин. Передбачалися повернення полонених і обмін ними, правовий імунітет підданих однієї держави на території іншої, гарантії релігійних прав. Задля реалізації цього мало бути проведено чітке розмежування кордонів та створено систему підтримання їхньої непорушності. Тоді вперше постало питання про делімітацію та демаркацію державних володінь на степовому просторі Східної Європи²⁴.

²⁴ Грибовський В. В. Від кордону-простору до кордону-лінії... – С. 30.

Таким чином, закладалися основи перетворення міждержавного кордону-простору на кордон-лінію, внаслідок чого пригранична смуга земель набувала рис поселенського кордону. Державний центр намагався поширити свій суверенітет на ті терени, де зробити це раніше не вдавалося. Цей процес впирався в уніфікацію фронтирного суспільства та ламання його традиційного способу життя.

Годі казати, що автохтонні фронтирні спільноти сприйняли демаркацію кордонів негативно. Сама ідея фіксованого кордону, з такими його елементами, як прикордонні знаки, застави та паспорти, яка вже мала сталу практику у західно- та центральноєвропейських монархіях, видавалася населенню запорозько-татарського Степу неприродною, збоченою та навіть богохульною²⁵. Проте нові реалії спонукали фронтирні спільноти до пошуку нових компромісів у співіснуванні. У випадку Запорожжя йшлося про можливість економічного розвитку та поглиблення опанування фронтиру. В нових умовах по обидва боки кордону простежується тенденція до формування поселенського поясу. На основі попередніх практик та завдяки стабілізації польсько-османського кордону виникає підпорядкована Бахчисараю Ханська Україна²⁶.

На балканському фланзі після австрійсько-турецьких воєн 1683–1699 та 1716–1718 рр. Військовий кордон тепер частково втрачав свій основний і першопочатковий статус – оборонний. Відповідно, хорватська еліта зажадала реінтеграції цих земель під юрисдикцію Хорватського сабора і бана. Проте Відень вирішив інакше, поширивши на всі відвойовані землі устрій Військового кордону. Єдина поступка полягала у переведенні території майбутньої Банської крайни у військово-відомство бана, а цивільне – Хорватського королівства. Якщо взяти до уваги підпорядкування Військового кордону безпосередньо Придворній військовій раді, склалася ситуація, за якої ці терени у майбут-

²⁵ Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. / Упорядник В. Мільчев. – Запоріжжя, 2004. – С. 7–8.

²⁶ Грибовський В. В. Стабілізація польсько-кримського кордону... – С. 209–212.

ньому ставали полігоном для абсолютистських експериментів Відня. Одним із надзавдань Габсбургів на шляху розбудови імперії було те, щоб зробити Військовий кордон здатним до самозабезпечення, вивільнивши кошти, які доти йшли на його утримання. Складний комплекс цих заходів глибоко впливав на соціальну, етнічну, адміністративну структуру великої багатонаціональної та багатоконфесійної прикордонної смуги (наприкінці XVIII ст. населення Військового кордону сягало півмільйона)²⁷.

Предметно беручись до поглинення Запорожжя, Московія мала понад півторастолітній досвід наступу на самодостатність козацьких анклавів Дону, Волги, Яїку й Тереку. Тамтешні козацтва від свого зародження культивували суверенітет своїх Військ й довго уникали формального підданства будь-кому, скріпленого цілуванням хреста правителю. Проте Московія вважала перелічені козацтва цілком «своїми» і після політичного поглинення намагалася лише нівелювати особливий устрій²⁸, а не розчинити козаків в інших станах, як це станеться згодом із Запорожжям. Ситуація на австрійському Військовому кордоні полягала у поступовій реорганізації фронтірної спільноти як ефективної військової потуги, її уніфікації та позбавленні фронтірних рис (під прапором «врегулювання»), але не у знищенні. Нав'язати свою зверхність донським, терським, гребінським та яїцьким козакам московському царю вдалося протягом останньої третини XVII ст., а на початку XVIII ст. розпочався процес включення їх до політичного тіла Московії. Козаків перевели з відання Посольського приказу до Сенату (1716), а потім до Військової колегії (1721). До кінця 1730-х було скасовано виборність старшин і отамана у Війську Донському, які призначалися російським монархом довічно. Військова канцелярія набула адміністративних функцій у бюрократичній вертикалі імперії, а 1775 р. Г. Потьомкін розділив військову та цивільну владу у Війську Донському. На Яїку і Тереку виборність старшин була ліквідована у середині XVIII ст.²⁹.

²⁷ Buczynski A. Gradovi Vojne krajine. – Zagreb, 1997. – Knj. 1. – S. 15–16.

²⁸ Брехуненко В. А. Козаки на Степовому кордоні Європи... – С. 28–29.

²⁹ Брехуненко В. А. Східна брама Європи... – С. 425–427.

Уніфікація прийнятого під російську зверхність Війська Запорозького Низового мала піти за такими ж шаблонами. Військо так само переводилося з відання однієї вищої установи до іншої, але у військовому відношенні, навіть попри зверхність гетьмана (1750–1764 рр.), завжди залишалося в підпорядкуванні місцевого київського генерал-губернатора та командирів російських військ в Україні. Запорозькі землі трактувалися у Київській губернській канцелярії як частина губернії (детальніше про це йтиметься у розділі 4).

Петербург підходив до поглинення Війська Запорозького Низового з різних сторін – діловодно-бюрократичної, економічних обмежень, запровадження паспортної системи тощо. Найважливішими були облаштування лінійного кордону та спроби встановити жорстке дотримання прикордонного режиму. Базою для російських втручань упродовж міжвоєнного періоду були осередки російської військової присутності – залишки системи фортець, зведених у роки російсько-турецької війни 1735–1739 рр. (про це йтиметься у розділах 3 і 4). Проте Кіш користувався будь-якою нагодою опиратися нововведенням. Уніфікаційний тиск сприяв і змінам у внутрішній політиці Січі.

Перед Віднем у XVIII ст. стояли чотири головні «граничарські проблеми»: 1) нерегулярність граничарів як військової сили; 2) неуніфікованість території Військового кордону; 3) скасування автономії; 4) хто є граничар у першу чергу – воїн чи селянин? Остання була найголовнішою. Як уже йшлося вище, реформування австрійського Військового кордону було спрямоване на перетворення його на самоокупний механізм оборони кордону. Новоприєднані території вже у 1702 р. були передані до відання Придворної військової ради. Цьому передувала чотирирічна робота спеціальних комісій найвищого рангу, які працювали над оцінкою земель, поділом населення на категорії. У першу чергу автохтонне населення прикордонного поясу було поділене на селян та вояків з метою кращого виконання ними функцій охорони кордону та власне ведення сільського господарства (раніше ці функції поєднувалися). Відповідно, були роз-

ділені і землі Військового кордону³⁰. Граничарів наділяли землею за умови несення військової служби.

Граничари як типові люди фронтиру спеціалізувалися, як і козаки, на тактиці «малої війни». Залучення граничарських формувань до походів у Європу показало ефективність цієї тактики, зокрема у війні за австрійську спадщину. Пруський король Фрідріх II, хоча й не приховував презирства до «бандитів і дикунів», які люблять «зазирати у чарку», але, побачивши успішність їхніх дій проти своїх регулярних полків, наказав сформувати малочисельні «чоти» і в прусській армії. Утім, австрійський уряд прагнув перетворити нерегулярні граничарські формування на регулярні полки, здатні воювати лінійним фронтом³¹. Влада упродовж десятиліть невтомно намагалася дедалі сильніше дисциплінувати граничарів. Спонукою до цього було їхнє величезне воєнне значення для імперії, адже граничаром був кожен четвертий піхотинець австрійської армії³². Відтак традиційний поділ Військового кордону на капетанії (капетанія – кампанія – чота) у 1745–1750 рр. замінено на регулярний: генералкоманда – полк – сотня.

Граничарське самоуправління було скасоване у 1754 р. на пропозицію генерала від артилерії Гілдбурггаузена, який мотивував це службою граничарів поза своєю державою під час закордонних походів. У 1760-ті роки це нововведення було поширено на увесь кордон³³. Однак основним каталізатором скасування самоуправління були граничарські бунти³⁴.

Військовий кордон неодноразово зазнавав змін конфігурації. Демілітаризація старих ділянок Військового кордону, які після приєднання нових земель опинилися віддаленими від демаркаційної лінії, й включення земель до угорських жупаній ста-

³⁰ Гаврилович С. Нове војне границе у Срему, Потисју и Поморишју као примарне области миграција у Руско царство у 18 веку // Сеоба Срба у Руско царство средином 18. веку. – Нови Сад, 2005. – С. 19–20; Buczynski A. Povratak u vojnu Krajinu. – Varaždin, 2019. – С. 19–20.

³¹ Buczynski A. Pa to su samo Hrvati! Građa za povijest kantonske reorganizacije... – С. 11–12.

³² Ibid. – С. 189.

³³ Ibid. – С. 12.

³⁴ Buczynski A. Povratak u vojnu Krajinu... – С. 20.

вали неминучими, адже потрібно було наповнювати скарбницю податками, а також виконати обіцянку Марії-Терезії угорській еліті на коронаційному Саборі 1741 р.³⁵

Вищі військові кола імперії постійно працювали над поліпшенням обороноспроможності Військового кордону. Наприклад, рішенням Придворної військової ради на Військовому кордоні було скорочено кількість шинків, але водночас задля фінансування колонізаційних проєктів (Німецько-Банатський поселенський полк) у 1765 р. впроваджено додатковий податок на кав'ярні у Відні. А кількість останніх за правління Йосифа II виросла удвічі, і саме тоді кав'ярні стають осередками богемного життя столиці. Водночас багаторазово реформувалися штатні розписи гусарських та піхотних полків, артилерійських команд³⁶.

Камералістська політика Марії-Терезії, спрямована, серед іншого, і на розвиток Військового кордону з погляду поліпшення його самоокупності, знайшла вияв у створенні військових комунітетів. Здобуваючи статус комунітету, місто отримувало торговельні переваги, ширші права магістрату, а його населення могло замість несення військової служби щорічно вносити визначену платню до скарбниці Військового кордону. Першим вільним королівським містом став у 1748 р. Петроварадин³⁷. Однак не всі міста-комунітети функціонували належним чином.

Вирішення четвертої проблеми найгостріше постало за часів Йосифа II. Імператор, відомий своєю надзвичайною турботою про Військовий кордон³⁸, вважав, що граничар спочатку має бути наділений достатньою кількістю землі, і саме ця умова зробить його кориснішим для держави. Імператор п'ять разів особисто об'їжджав Військовий кордон, говорив з офіцерами, ретельно вивчав проєкти генералітету. Освічений володар небезпідставно вважав, що задруга, традиційна сербська багатопоко-

³⁵ Илић Ј. Населѡавање потиских и поморишких граничара у Банат (1751–1753) // Зборник Матице Српске за историју. – 2014. – Бр. 89. – С. 35–36.

³⁶ Buczynski A. Pa to su samo Hrvati! Grada za povijest kantonske reorganizacije... – S. 40–41.

³⁷ Buczynski A. Gradovi Vojne krajine... – S. 46–47, 49–50.

³⁸ Ibid. – S. 65.

ліннева родина, є кориснішою для граничарів, ніж нуклеарна, оскільки таким чином знімається ризик, що господарство залишиться без чоловічих рук. А зведення розкиданих на місцевості граничарських хат у регулярні поселення вважав неможливим без попереднього проведення перепису і перерозподілу земельних наділів³⁹. Такі елементи габсбурзької політики, попри загальні уніфікаційні тенденції, свідчать про все ж таки врахування традиційних основ побуту населення.

Вінцем турбот стала йосифінська реформа Військового кордону, яка передбачала поділ всієї його території на кантони відповідно до уніфікаційної реформи адміністративно-територіального устрою всієї імперії. Запроваджений поділ проіснував з 1787 по 1800 р. Фактично під час реформувань XVIII ст. граничари перетворилися з парамілітарної військової спільноти на регулярні полки австрійської армії.

На початку XVIII ст. до порядку денного розбудови абсолютистських держав увійшла проблема створення санітарних кордонів з Османською імперією для запобігання занесенню чуми. В Австрії перша державна постанова щодо санітарного кордону у Карловацькому генералаті й Банській крайні датується 1710 р.⁴⁰. На східному фланзі Військового кордону, у Сремських Карловцях, перша згадка про карантин фіксується наприкінці 1700 р.⁴¹. Однак облаштування санітарного кордону по всьому пограниччю від Адріатики до Трансільванії стало можливим лише після укладення Белградського миру 1739 р. Оскільки Карловицький договір визначав р. Саву, по якій пройшов кордон, вільною для спільного користування обох сторін, а за результатами Пожаревацького миру 1718 р. Австрія отримала смугу землі вздовж правого берега Сави; надійний контроль довгого суходільного кордону у регіоні з малорозвиненою інфраструк-

³⁹ Buczynski A. Pa to su samo Hrvati! Grada... – S. 38, 52, 192, 132.

⁴⁰ Roksandić D. Posavska krajina/granica od 1718. do 1739. godine // Ekonomska i Ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša. – 2007. – Vol. 3, No. 1. – S. 75, 73, 67.

⁴¹ Гаврилович С. Срем од краја XVII до средине XVIII века. – Нови Сад, 1979. – С. 239.

турою забезпечити на той час було неможливо. Внаслідок цього у 1718–1739 рр. правий берег Сави, попри номінальну належність Австрії, був фактичною буферною зоною. А вже Белградський мир передбачав «твердий» кордон по р. Саві, без австрійсько-османського «кондомініуму» над річкою⁴². За відсутності карантинних домів протиепідемічні заходи реалізовувалися військовими командами, які перекривали шляхи або оточували заражений населений пункт⁴³.

Масштабне будівництво карантинних домів у Сремі розпочалося вже у роки війни 1737–1739 рр. Основну увагу приділяли купцям, зайнятим постачанням війська. Залучення лікарів та чумних фельдшерів, запровадження широкої мережі карантинів та застосування доступних на той час методів боротьби з епідемією дали змогу подолати чуму вже на початку 1741 р.⁴⁴. Організацію ж прикордонного режиму по р. Саві шляхом спорудження укріплених спостережних постів (граді, кúли і чардаки) було втілено вже в 1702 р.⁴⁵. Граничари несли патрульну службу й візуально контролювали кордон з чардаків, пильнуючи, щоб ніхто не пройшов поза карантинними заставами. Кордон по Дунаю патрулювали шайкаші⁴⁶.

Натомість організація санітарного кордону на пограниччі Російської та Османської імперій відбулася значно пізніше. Облаштування російсько-турецького кордону, делімітованого і демаркованого на початку 1740-х років, розпочалося лише на початку 1750-х, коли до патрулювання безпосередньої лінії розмежування залучили лівобережних козаків. Однак узимку пости знімалися. Проект організації цих караулів зі спеціально відряженої команди, укомплектованої ландміліціонерами, не був реалізований до кінця. Український ландміліцький корпус не зміг виділити військових для караулів, підпорядкованих відрядже-

⁴² Roksandić D. Posavska krajina... – S. 67.

⁴³ Гаврилович С. Срем од краја XVII до средине XVIII века... – С. 240.

⁴⁴ Ibid. – С. 242–261.

⁴⁵ Matanović D. Između reformi i tradicije. Brodska pukovnija od sredine 18. do sredine 19. stoljeća. – Slavonski Brod, 2013. – S. 8.

⁴⁶ Roksandić D. Posavska krajina... – S. 70, 77.

ному на Січ з Київського гарнізону секунд-майору В. Федцову, «коменданту в Запорожской Сечи» (про це йтиметься у розділі 4). Фактично упродовж всього періоду існування Нової Січі, а також і пізніше, кордон був прозорим. Ніякі заходи не могли запобігти продиктованим фронтирними реаліями повсякденним контактам запорожців з південними сусідами. Проконтролювати виконання наказу їхати усім через Микитинську заставу⁴⁷ не було реальної можливості. У міжвоєнний період спроби російських гарнізонів нижньодніпровської команди виставляти застави на шляхах, перевозах мало що змінили⁴⁸. Люди їздили там, де можна було оминати зайві бюрократичні та корупційні перепони⁴⁹. Хабарі на перевозах завдяки зусиллям російських офіцерів стали повсякденною реальністю (про це йтиметься у розділі 5).

У роки війни епідеміологічна ситуація на теренах Запорожжя була вкрай невтішна. Від чуми взимку 1738–1739 рр. вимерли гарнізони нижньодніпровських постів⁵⁰. У міжвоєнний період на російсько-турецькому кордоні функціонував лише один карантинний будинок у Микитинській заставі, запроваджений у 1740 р.⁵¹. Вочевидь, згадана у 1742 р. установа не діяла постійно, оскільки в рапортах В. Федцова до Київської губернської канцелярії наголошується на необхідності встановлення карантину для торговельних кораблів з Криму та біля Микитинської застави⁵². На думку С. С. Андрєєвої, регулярним микитинський карантин став з 1760 р.⁵³.

⁴⁷ Каюк С. М. Карантинні установи як інституції, або Фронтірне населення в нових державних умовах кінця XVIII – початку XIX ст. // Чорноморська мінувшина. – Одеса, 2016. – Вип. 11. – С. 27.

⁴⁸ Про це свідчать, напр., зафіксовані В. Федцовим факти проїзду людей з Криму на Запорожжя поза Микитинською заставою (ЦДДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2619. – Арк. 10 зв. – 12).

⁴⁹ Андрєєва С. С. Організація боротьби з чумою... – С. 150.

⁵⁰ Шпитальов Г. Г. Донська і Дніпровська флотилії в російсько-турецькій війні 1736–1739 рр. – К., 2015. – С. 76.

⁵¹ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. – Владимир, 1903. – Т. 2. – С. 1326.

⁵² ЦДДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2619. – Арк. 44–44 зв., 47–47 зв.

⁵³ Андрєєва С. С. Організація боротьби з чумою... – С. 147.

Розгалужену систему карантинних установ у Причорномор'ї Російська імперія спромоглася організувати лише в кінці XVIII ст.⁵⁴. Важливо, що Кіш усвідомлював необхідність дотримання карантину і постійно наголошував на цьому⁵⁵.

Карантин як установа, попри свою локальність, був осередком державної присутності у регіонах, які все ще залишалися фронтірними. Для Запорожжя впровадження карантинних установ означало ще й посилення контролю з боку імперії. Але недостатність зусиль для створення санітарного кордону вплинула на уніфікаційні стратегії Росії.

Фронтірні території завжди характеризуються наявністю власної системи взаємин із сусідами по іншій бік еластичної межі. Проведений державами лінійний кордон розділив приграничні суспільства не лише юридично. Тепер імперії намагалися відрегламентувати взаємини своїх підданих між собою, виступаючи необхідним посередником. Фронтірні ж спільноти усіяло противилися накинутим згори правилам. Наприклад, далеко не всі непорозуміння між запорожцями і татарами виносилися на розгляд передбачених міжнародними договорами комісій за фактичного головування російського уповноваженого, попри настирливі спроби імперського центру розірвати всі контакти між двома степовими спільнотами (кореспонденція Січі з Кримом мала проходити через Київську губернську канцелярію, однак на практиці це реалізувати в повній мірі не вдалося).

На Балканах сліди такого типу відносин між опонентами з двох боків кордону можна побачити і в пізніший час. Попри кілька реформ граничарського устрою, що відбулися у 1740-х – 1750-х роках та активну підготовку до адміністративно-територіального переформатування Військового кордону (кантонське врегулювання), у 1786 р. граничари Карловацького генералату просили у командування дозволу відрядити загін з гарматою для

⁵⁴ Каюк С. М. Карантинні установи як інституції... – С. 28.

⁵⁵ Андреева С. С. Організація боротьби з чумою... – С. 146, 148.

зведення рахунків з розбійниками з-за кордону. Останні під час набігів, здійснених з теренів Боснії, відігнали у граничарів багато худоби. Та командування не дозволило такий рейд, побоюючись спровокувати міждержавний військовий конфлікт, і зробило висновок про необхідність кращої охорони кордону⁵⁶. Але на цій ділянці, де кордон проходив гористим суходолом, а не по річках, це було важко реалізувати.

Неодмінним явищем прикордоння була контрабанда, особливо важко було запобігти їй на суходільному кордоні, наприклад, між австрійською та османською частиною Срему (існував у 1699–1716 рр.). Про розмах контрабанди до встановлення за Белградським миром «жорсткого» кордону свідчить такий факт: у відповідь на встановлені Державною скарбницею високі ціни на сіль, яку завозили з Угорщини, сремські граничари у перші місяці 1714 р. не купили жодного граму солі з державних складів! Натомість вони завозили дешеву сіль з Османської імперії. Такі обсяги контрабанди змусили уряд заборонити продаж турецької солі та виставити застави на всіх шляхах, якими її могли завезти. Однак і це не допомогло повністю викоринити контрабанду⁵⁷.

Різниця у митних тарифах на користь підосманських купців, встановлена Карловицьким договором, підштовхувала граничарів до перевезення контрабанди поромами, утримуваними граничарськими офіцерами. Останні за умови сплати податків їм, а не в державну скарбницю, дозволяли своїм підлеглим безперешкодно торгувати. Крім того, купці з підосманської території оминали австрійські митниці й продавали свій товар з човнів на Дунаї⁵⁸. Практика продажу товарів прямо з човнів побутувала і на Січі, оскільки купці не бажали марнувати час у російському карантині при Микитинській заставі.

Ідеї популяціонізму та фізіократії, поширені у «столітті Просвітництва», посутньо відбилися на особливостях сприйняття автохтонних фронтирних спільнот абсолютистськими дер-

⁵⁶ Buczynski A. Pa to su samo Hrvati! Grada... – S. 54–55.

⁵⁷ Гаврилович С. Срем од краја XVII до средине XVIII века... – С. 52–53.

⁵⁸ Ibid. – С. 40–41.

жавними центрами. Цісарсько-королівський придворний радник Ф. В. фон Таубе у своєму описі Славонсько-Сремської частини Військового кордону Австрійської імперії, відзначаючи ефективні бойові навички граничарів, їхню стійкість і витривалість, сміливість, взаємодопомогу, гостинність⁵⁹, водночас неодноразово наголошує на їхніх вадах. Пияцтво, схильність до грабунку, презирство до наук і знань, поширеність знахарства (і це неповний перелік) увінчується головним, на його думку, ганджем – всеохопними лінощами місцевого населення (це стосувалося й селян)⁶⁰. Радник не утримався і від порівняння місцевого населення, «дикого», з американськими індіанцями. Проте «іллїрійці» (саме так Таубе іменує місцеве фронтірне населення) з османських володінь є ще дикішими, бо перейняли норів своїх правителів, а лінівішими за славонців є далматинці⁶¹.

Не може не впасти у вічі подібність таких оцінок з рядками маніфесту Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі, де запорожцям закинуто розбійництво, невігластво, пияцтво, «празність», твердження про політичну потворність устрою Війська⁶².

Цісарсько-королівському радникові видаються дивацькими, якщо не відверто дикими, цілком звичайні як для фронтірного населення практики, за яких вся хатня робота й сільське господарство покладені на плечі жінок, бо чоловіки ж зайняті війною, патрулюванням кордону, вправами зі зброєю, а у вільний від цього час сплять та палять⁶³. Подібна ситуація простежується

⁵⁹ Таубе Ф. В. фон. *Исторически и географски опис Краљевине Славоније и Војводства Срема, како с обзиром на њихове природне особине тако и на њихово садашње устројство и ново уређење у црквеним, грађанским и војним стварима.* – Нови Сад, 1998. – С. 139–140, 207.

⁶⁰ *Ibid.* – С. 54, 207, 50. Вказівка на лінощі як основний недолік перегукується з оцінками козаків, щоправда, Лівобережної України, у проєктах київського губернатора Й. фон Вейсбаха з поліпшення економічного стану Гетьманщини: «...и кажется, нигде такой ленивой нации не сыщется» (Цит. за: Лазарев Я. А. *Проект экономических преобразований на Гетманской Украине генерала И. Б. Вейсбаха 1733 г. // Славянский альманах.* – 2016. – Вып. 3–4. – С. 64).

⁶¹ Таубе Ф. В. фон. *Исторически и географски опис...* – С. 207–208, 55, 50.

⁶² ПСЗРИ. – Т. 20. – Санкт-Петербург, 1830. – С. 191, 193.

⁶³ Таубе Ф. В. фон. *Исторически и географски опис...* – С. 209.

і в терських козаків, де все господарство (навіть таке почесне заняття, як купання коней) провадили жінки. Цікаво, що терці зневажали українських козаків, які в XIX ст. емігрували на Терек, за те, що ті працювали в полі разом зі своїми дружинами⁶⁴. Такі особливості фронтального суспільства були зумовлені обставинами його існування. Будь-якої хвилини козак/граничар мав бути готовий відбити напад ворога, що вимагало постійних тренувань.

Так само і з описом традиційного граничарського й селянського житла: у примітивному будинку в одній житловій кімнаті тісниться велика родина, а в іншій тримають худобу; з посуду є лише великий казан і дерев'яні тарілки, виделок немає⁶⁵. Незвичний для високопоставленого чиновника триб життя, знову ж таки, зумовлений фронтальними реаліями, коли будь-якої хвилини можна було чекати ворожого нападу. Згадаймо описи дрібних запорозьких зимівників і бурдюгів, зведених з лози і глини, а інколи і простих землянок⁶⁶, викопаних десь у схилі яру. На прикордонні війна й небезпека набігів у мирний час продовжували жити у безконечних чутках⁶⁷, тому заведення розкішної господи було неможливим.

Оцінки представниками освіченого абсолютизму⁶⁸ «дикунських» звичаїв фронтальних спільнот були покликані легітимізувати процес уніфікації та господарського освоєння земель на новій основі⁶⁹. Цікаво, що пропозиції Штофельна 1765 р. та радикальний крок Катерини II 1775 р. явно суперечать доволі традиціоналістським рекомендаціям Ф. В. фон Таубе. Останній наголошував на необхідності заселення Срему і Славонії, але за рахунок автохтонного фронтального населення з підосманських

⁶⁴ Чорновол І. Компаративні фронтири... – С. 233–234.

⁶⁵ Таубе Ф. В. фон. Історично і географічно опис... – С. 46.

⁶⁶ Див., напр.: Бойко А. В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя, 1995. – С. 5.

⁶⁷ Кузик Т. Л. Перехід жителів слободи Данилівки... – С. 413–414.

⁶⁸ Що цікаво, німцями: Ф. В. фон Таубе – граничарів, Г. Ф. Міллером, який готував маніфест про ліквідацію Січі, й генерал-майором К. фон Штофельном – запорожців.

⁶⁹ Таубе Ф. В. фон. Історично і географічно опис... – С. 50; Roksandić D. Posavska krajina... – С. 64.

територій, яке призвичасне, на відміну від німців-колоністів, до місцевого клімату, і рекомендував осушити болота з хмарами комарів за допомогою спеціально збудованих каналів⁷⁰.

Таубе описує спробу «перевиховання» місцевого населення, схильного до розбою і грабінництва, австрійською владою у 1736 р. До міста Пожег у Славонії прибули комісари, які оголосили, що всі розбійники, які розкаються, складуть зброю і повернуться з лісів до своїх домівок, щоб обробляти землю, не будуть страчені, а незабаром сюди прийдуть урядові війська, що виловлять усіх злочинців. Частина непевного елемента з'явилася у Пожег, розкалася перед судом, отримала від комісарів певні суми грошей на повернення додому. Але як тільки комісія поїхала, вони покидали свої плуги й подалися назад у ліси⁷¹. На думку чиновника, коріння «зла» полягало у великій кількості хат місцевого населення, розкиданих поодиноці в лісах та на гористій місцевості, через що воно залишається безконтрольним. Якщо ж перенести ці хати в одне місце, щоб «сусід мав сусіда на очах» і дивився, що той робить, та призначити в кожному такому селі адміністраторів – зарадити справі стане можливим⁷².

Як бачимо, і наведені рекомендації, і розглянуті вище адміністративні перетворення, запроваджені австрійською владою щодо граничарів, не передбачали таких заходів, як стирання «самого їхнього імені», втіленого щодо запорожців Російською імперією. Відтак навіть з цього окремо взятого епізоду видно, що у випадку з Військом Запорозьким Низовим на перший план висувалися зовсім не економічні, а інші чинники.

2.3. Мобільність фронтирних груп та формування поселенського Кордону

Розглядаючи Військо Запорозьке Низове на тлі інших прикордонних зон тогочасних європейських християнських дер-

⁷⁰ Таубе Ф. В. фон. *Исторически и географски опис...* – С. 50, 18.

⁷¹ *Ibid.* – С. 120.

⁷² *Ibid.* – С. 121.

жав, важливо утриматися перед спокусою накидання загальника «фронтиру» на всі суспільства прикордонного поясу, що безпосередньо межував з Османською імперією. Поняття «Європейський фронтір» як сучасний інтелектуальний конструкт та пояснювальна схема не повинно нівелювати унікальні риси локальних, автохтонних спільнот цієї зони, зумовлені особливостями походження останніх, інституціоналізації, відносин з державними центрами, політичною та іншими самоідентифікаціями. У цьому контексті просторова мобільність людності, попри всю її іманентність саме для фронтиру, не може бути свідченням його абсолютної універсальності для всіх прикордонних спільнот.

Мобільність фронтірних груп між дунайською та чорноморською ділянками Європейського фронтиру подається дослідниками як ілюстрація підвищеної рухливості «людей пограниччя», що натякає на реальність цього фронтиру як універсальної категорії в уявленнях сучасників. Я. Верменич у цьому сенсі наводить лише два найяскравіші епізоди, хрестоматійно відомі в історіографії: міграція балканського населення до Нової Сербії та Слов'яносербії в 1750-х роках та міграція й служба запорозьких козаків на Військовому кордоні Австрійської імперії у 1785–1790 рр.⁷³ Таке переміщення автохтонного фронтірного населення (не заглиблюючись у його обставини) з балканської ділянки до причорноморської і навпаки гіпотетично, звісно, *може* бути інтерпретоване як свідчення подібного трибу життя на австрійському та російському прикордоннях з Османською імперією. Однак мобільність є тим маркером, при аналізі якого не слід уникати таких питань, що підважують універсалістські схеми: а) унікальність місцевих спільнот і умов, різних в різних зонах фронтиру; б) специфіка перетворення політичного Кордону на поселенський у XVIII ст.

Для уявлень про запорозьке козацтво пізнього Запорожжя відповіді на ці питання якраз незручні для універсалізму. Насправді мігранти на Балкани та з Балкан на терени Запорожжя не приживалися на новій для себе ділянці фронтиру, на що по-

⁷³ Верменич Я. В. Південна Україна... – С. 227.

сутньо вплинули фронтирні стратегії Російської та Австрійської імперій, зокрема й заходи Петербурга з трансформації Степового фронтиру.

Як відомо, залучення Віднем після ліквідації Росією Запорозжя козаків на австрійську службу у 1780-х роках (як і граничарів, свого часу, на російську) було політичним питанням. Австрія прагнула гідно відповісти Росії⁷⁴. Саме тому ця подія висвітлювалася у тогочасній австрійській пресі, а нових підданих відвідав імператор Йосиф II під час своєї подорожі Військовим кордоном у 1786 р.⁷⁵

В. Мільчев оцінює кількість запорожців, що перейшли на австрійський Військовий кордон, у межах 1000 осіб. При цьому в османських володіннях після скасування Січі зосередилося від 2-х до 8-ми тисяч⁷⁶. Попри фантастичні числа переселенців з Балкан у Південну Україну в середині XVIII ст., які були поширені в історіографії (наприклад, македонський дослідник А. Матковський зазначав, що у 1752 р. до Відня прибули делегати від 2228-ми родин, що бажали переселитися⁷⁷, про тисячі осіб згадує Г. Ротенберг⁷⁸), фактична кількість мігрантів була дуже малою. Як аргументовано показала сербська дослідниця Є. Іліч-Мандіч, у 1751–1752 рр. дозволи на виїзд з Австрії до Росії було видано лише 51-й особі, а всього виїхало не більше сотні офіцерів із сім'ями. Частина ж офіцерів з демілітаризованих Потиської та Помориської границь, отримавши дворянський диплом, записалися у цивільну службу на старому місці проживання⁷⁹.

Важливо, що і запорожці, які після червня 1775 р. покинули терени окупованих російською армією Вольностей, і балканські мігранти 1750-х років, які виїжджали до Російської імперії, пішли на цей крок задля збереження свого статусу «людей

⁷⁴ Мільчев В. І. Запорозжці на Військовому кордоні Австрійської імперії 1785–1790 рр. (дослідження та матеріали). – Запоріжжя, 2007. – С. 33.

⁷⁵ Там само. – С. 110.

⁷⁶ Там само. – С. 19–20.

⁷⁷ Посунько О. М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. – Запоріжжя, 1998. – С. 15.

⁷⁸ Rothenberg G. The Austrian Military Border in Croatia, 1740–1881; a Study of an Imperial Institution. – Chicago, 1966. – P. 32.

⁷⁹ Илић Ј. Насељавање потиских и поморишких граничара у Банат... – С. 48–49.

війни». Однак кількість цієї активної маси була дуже малою. І на цьому тлі непоодинокі випадки повернення як козаків, так і балканських переселенців добре увиразнюють загальну тенденцію в аспекті мобільності на фронтах.

Випадки повернення запорожців з австрійської території до властиво запорозьких середовищ були радше правилом, аніж винятком. Запорожці, які не загинули у бойових діях австро-турецької війни 1788–1790 рр., за В. Мільчевим, дезертували з граничарських полків і Шайкашського батальйону вже наприкінці 1780-х років, не витримуючи умов чужого культурного середовища, німецької муштри, залучень до різноманітних допоміжних робіт, врешті, лихоліть війни. Дезертирство мало повсюдний характер⁸⁰. Для прикладу, тільки наприкінці травня 1789 р. з Шайкашського батальйону дезертували четверо запорожців різних вікових груп: Іван Фігура (45 років), Роман Верлан (42 роки), Яків Кравець (35 років) та Юрій Дробина (38 років)⁸¹.

Гіпотеза В. Мільчева щодо одруження й осідання якоїсь частини запорожців на південних теренах Баната й Бачки та подальшого розчинення їх серед сербського й угорського населення наразі не знаходить підтвердження (принаймні на підставі запропонованої дослідником методики виявлення таких запорожців шляхом фронтального перегляду метричних книг)⁸². Обстеження збережених православних метричних книг міст Тител⁸³ та Панчево⁸⁴ за 1780-ті – 1790-ті роки показало, що виявити запорожців, імовірно осілих на теренах Сербії, неможливо внаслідок кількох чинників.

⁸⁰ Илић Ј. Населѡавање потиских и поморишких граничара у Банат... – С. 79–80, 81–82.

⁸¹ Историјски архив града Новог Сада (ИАГНС). – Ф. 1. Магистрат слободног краљевског града Новог Сада. – Фасц. 31. – № К II. – С. 1–4.

⁸² Мильчев В. І. Запорожці на Військовому кордоні... – С. 85.

⁸³ ИАГНС. – Матичне подручје Тител. – Матичне књиге рођених, венчаних и умрлих (цркви Светог Николаја) 1773–1832 год. (Бр. архивске књиге 4500).

⁸⁴ Историјски архив у Панчеву (ИАП). – Матичне књиге православне цркве. – Протокол умрлих храма Св. и Сл. Преображенија Господњег у Панчеву 1789–1830 год.; Протокол рођених храма Св. и Сл. Преображенија Господњег у Панчеву 1782–1794 год.; Матична књига венчаних 1796–1822 год. Српска православна црква – Успенска.

При пошуку серед усіх записів персоналій запорожців єдиним потенційним орієнтиром є лише антропонім (прізвище). Інформаційні можливості антропонімів для встановлення етнічного походження представників слов'янських народів продуктивно використовуються дослідниками⁸⁵. Проте в нашому випадку вони не можуть бути надійною прикметою колишнього запорожця. Зокрема, досліджені В. Мільчевим облікові матеріали м. Панчево містять антропоніми, що можуть бути широко інтерпретовані як загально українські, а також російські прізвища⁸⁶. До того ж, радикальна зміна середовища не сприяла збереженню прізвища (прізвиська). У сербській антропонімії (як було і в запорозькому середовищі) поширеним є використання патронімів (тобто іменування від імені батька). Спорідненість слов'янських мов та спільність православного іменослова не дозволяють виокремити з обстеженого масиву суто етнічні антропоніми. Було б антинауковим стверджувати, ніби, наприклад, тітелські мешканці Григоріє Тораняц, Федор Тегулски, які вінчалися у місцевій Святомиколаївській церкві 12 листопада та 5 лютого 1789 р.⁸⁷, через подібність їхніх прізвищ до «Торяник» та «Тилігульський», є запорожцями.

Метричні записи є малоінформативними через специфіку формуляра. Однією зі вказівок на персону колишнього запорожця, що вирішив одружитися, міг би бути його вік, значно більший у порівнянні із середнім віком пересічних місцевих чоловіків (згадаймо, наприклад, вік дезертирів з Шайкашського батальйону). Однак формуляр запису про шлюб (вінчання) не передбачав фіксації віку молодих. Вік вказувався лише у записах про смерть. Не зазначався й рід занять персони. Усі записані лише за місцем проживання, на кшталт «житель тітелський», «житель здешний», «житель вароша Панчева»⁸⁸. Таким чином,

⁸⁵ Мільчев В. І. Матеріали до історії болгарського населення України XVIII століття. – Запоріжжя, 1999. – С. 165, 166, 168, 171–173, 175, 183, 184, 188, 190, 191.

⁸⁶ Мільчев В. І. Запорозці на Військовому кордоні Австрійської імперії... – С. 67.

⁸⁷ ИАГНС. – Матичне подручје Тител. – Матичне књиге рођених, венчаних и умрлих (цркви Светог Николаја) 1773–1832 год. (Бр. архивске књиге 4500).

⁸⁸ ИАП. – Матичне књиге православне цркве. – Матична књига венчаних 1796–1822 год. Српска православна црква – Успенска. – № 38, 74, 83.

встановити наявність чи відсутність запорожців, осілих на Військового кордоні Австрійської імперії, шляхом перегляду самих лише метричних книг міст Панчева, Тітела і Ковиля неможливо. Для остаточного розв'язання цієї проблеми необхідне глибоке дослідження інших документів. Проте є очевидним, що випадків оселення та адаптації запорожців у Банаті не могло бути багато.

Л. Челап зазначав, що дев'ять запорожців, які служили у Шайкашському батальйоні, були, на їхнє прохання, відправлені у відставку в липні 1791 р. Щоб козаки не стали тягарем для місцевого населення, Славонсько-Банатська генералкоманда вирішила перевести їх у м. Тітел і використовувати для обслуговування перевозу (через р. Тису), де вони могли отримувати за свою роботу якісь гроші⁸⁹.

Гіпотеза про можливу асиміляцію колишніх запорожців у зadrугах (багатопоколінневих сербських селянських та граничарських родин), де козаки перебирали б на себе чийсь родинне прізвище, не може бути переконливою, оскільки йдеться про людей війни, тобто ту активну частину Війська Запорозького Низового, яка прагнула зберегти свій статус вояка з усіма соціальними наслідками, що звідти випливали. Найбільш імовірним є дезертирування запорожців з Військового кордону Австрійської імперії та міграція до запорозьких осередків, зокрема до Задунайської Січі⁹⁰. Іншими словами, козаки не прижилися на західній ділянці того ж таки Дунайсько-Чорноморського фронтиру й повернулися назад.

Стосовно сербів, які переселялися до Новосербії та Слов'яносербії у 1751–1752 рр., так само існують непоодинокі приклади повернення переселенців вже через рік перебування на теренах Запорозжя під щільною опікою Петербурга. Зокрема, 8 осіб з групи І. Хорвата (перша група мігрантів з демілітаризованих Потиської та Помориської границь), яким австрійський уряд видав паспорти на проїзд до Росії, під кінець 1753 р. фік-

⁸⁹ Челап Л. Колонізація запорожких козака у данашньої Војводини у XVIII столетіу // Зборник за друштвене науке. – 1959. – № 24. – С. 130.

⁹⁰ Мільчев В. І. Запорозжці на Військового кордоні Австрійської імперії... – С. 79–82.

суються у Банаті. А гусарський поручик М. Милутинович з шанця Суботиці, що на Помориській грانیці, отримавши паспорт на виїзд з групою І. Шевича 18 січня 1752 р., вже наприкінці 1753 р. згаданий як капітан-поручик у Великій Кикинді у Банаті⁹¹. Значиться він на цій посаді й у 1754⁹² та 1757 рр., аж поки був звільнений у зв'язку зі старістю⁹³. Інші випадки повернення емігрантів назад у документації магістрату м. Нові Сад фіксуються вже станом на середину 1750-х років⁹⁴.

Створення Російською імперією Нової Сербії та Слов'яносербії мало, в першу чергу, політичний підтекст⁹⁵, з реальною метою, яка полягала у формуванні лояльного до імперського уряду поселенського кордону та дезінтеграції Запорозжя через перекриття важливих шляхів до Правобережної України⁹⁶. На позір декларовані завдання щодо охорони державних кордонів імперії Нова Сербія не виконувала, оскільки задля її ж охорони доводилося відряджати значні військові команди з ландміліцьких та регулярних полків російської армії, а також лівобережних козаків⁹⁷. Оселенню балканських переселенців передувало примусове позбавлення української людності із «задніпрських місць» Миргородського й Полтавського полків своїх обжитих домівок⁹⁸. У цих оселях, власне, спочатку й розміщували нових російських підданців⁹⁹, паралельно забезпечуючи їх земельними ділянками та плат-

⁹¹ Илић Ј. Населовање потиских и поморишких граничара у Банат... – С. 49.

⁹² Landais B. Gouverner le Banat habsbourgeois au milieu du XVIII e siècle. Édition critique de la correspondance de François Perlas, président du Banat, avec Charles-Ferdinand Königsegg-Erps, président de la Chambre aulique (1754-1756). – Brăila, 2020. – P. 36, 297–298.

⁹³ Илић Ј. Банатска војна крајина у другој половини 18. Века: Докторска дисертација. – Београд, 2014. – С. 301.

⁹⁴ Рајчевић С. Документа мајстрата града Новог Сада о сеоби Срба у Русију у другој половини 18. века // Сеоба Срба у Руско царство средином 18. века. – Нови Сад, 2005. – С. 438.

⁹⁵ Посуњко О. М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії... – С. 13.

⁹⁶ Рјабінін-Склярєвський О. О. Запорозькі заколоти і керуюча верства Коша... – С. 109.

⁹⁷ Посуњко О. М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії... – С. 27, 37.

⁹⁸ Мільчев В. І. Нариси з історії запорозького козацтва... – С. 34

⁹⁹ Посуњко О. М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії... – С. 23.

нею¹⁰⁰. А отже, маємо всі ознаки формування лояльного поселенського кордону за рахунок іноземних колоністів.

Типологічно подібних заходів вживав і уряд Австрійської імперії на шойно сформованому військовому кордоні в Банаті. На створений у 1764 р. Німецько-Банатський граничарський полк покладали надії щодо розвитку сільського господарства та заселення малолюдних банатських теренів, задля чого спеціально обмежували військові обов'язки полку. Колоністів-німців запрошували спочатку з ветеранських домів, а згодом – з усієї імперії. Відень вкладав кошти в організацію переїздів, створення інфраструктури, надавав реманент, посівний матеріал, худобу; колоністів заселяли у поселення, звідки перед цим виводили сербів. Німецька колонізація мала систематичну матеріальну та ідейну підтримку імперської влади. Натомість сербським і румунським граничарам зі Східної та Південної Сербії, Західної Валахії (Олтенії) та демілітаризованих Потиської й Помориської границь держава просто «вказувала» на запустілі місцевості Банату (це були болотисті землі Бечкерекського¹⁰¹ й Чанадського округів, де поселені німці-колоністи вимерли від малярії). Туди граничари переселялися й обзаводилися господарством за власний кошт, що цілком відповідало загальнодержавній стратегії щодо «войнограничних» теренів¹⁰².

Показово, що кінцеві результати реалізації російського та австрійського колонізаційних проектів дуже відрізнялися у схожому напрямку від очікуваних. Новосербські полки, як відомо, відзначалися кричущою некомплектністю¹⁰³, що змусило владу записувати туди не лише всіх тих, кого можна було заохотити

¹⁰⁰ Там само. – С. 14.

¹⁰¹ Упродовж певного часу в першій половині XVIII ст. Бечкерек називався Новою Барселоною, оскільки Австрійська імперія робила спроби оселення там іспанців, які вимерли внаслідок малярії та епідемії. Нині м. Зренянин, АО Воеводина, Сербія.

¹⁰² Илић Мандић Ј. Планско насељавање у Војној Крајини: колонисти – ветерани у Немачко-Банатској регименти (1764–1788) // Држава и политике управљања (18–20. век). Зборник радова. – Београд, 2017. – С. 38–39, 43, 47.

¹⁰³ Див., напр.: Мильчев В. І. Матеріали до історії болгарського населення... – С. 164.

з-за кордону (більшість «новосербів» становили молдавани – 75%), а й українців (що рахувалися як серби). При цьому залучення у новосербське поселення українців було законодавчо заборонено¹⁰⁴. Аналогічно й кількість німців у Німецько-Банатському полку станом на 1781 р., тобто після 17-ти років його існування, становила всього лише 15,8% від загальної кількості населення¹⁰⁵. Прикметно, що задля залюднення цієї частини Військового кордону саме сюди, у Банат, відповідно до наказу Придворної військової ради Славонській генералкоманді від січня 1769 р., мали скеровуватися переселенці й дезертири з Росії, колишні піддані Австрійської монархії та інші. Сюди ж у 1785 р. було скеровано й запорожців¹⁰⁶.

Стратифікація заселеності «адресними» колоністами обох організованих імперіями нових адміністративних одиниць була подібна: німці-ветерани у Німецько-Банатському полку проживали лише у 12-ти з 43-х його поселень, з яких і починалося заселення полку. Решту населення склали серби й румуни¹⁰⁷. Подібною була ситуація й у полках І. Хорвата, де сербський компонент через низку причин зосередився у західній частині Новосербії, поближче до ставки командувача. У прагненні залюднити фронтірні зони лояльним населенням держави вдавалися й до запрошення навіть не придатних до військової служби осіб, яким у Новосербії виділяли земельну ділянку та підйомні гроші¹⁰⁸. Про генофонд колоністів (а саме у таких категоріях популяціонізму і фізіократії, властивих епосі Просвітництва, розглядав колонізацію Відень) Німецько-Банатського полку красномовно свідчить факт укладання у 1782 р. двох списків на виселення старих і хворих, які мали повертатися у свої полки (будинки ветеранів). Важливою умовою відбору німецьких колоністів був їхній репродуктивний вік, наявність дружини та, по можливості, дітей¹⁰⁹.

¹⁰⁴ Посунько О. М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії... – С. 20–23, 38.

¹⁰⁵ Илић Мандић Ј. Планско насељавање... – С. 49.

¹⁰⁶ Ђелап Л. Колонизација запорошких козака у данашњој Војводини у XVIII столећу... – С. 123–124.

¹⁰⁷ Илић Мандић Ј. Планско насељавање... – С. 40.

¹⁰⁸ Посунько О. М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії... – С. 21.

¹⁰⁹ Илић Мандић Ј. Планско насељавање... – С. 44, 42.

При цьому варто зауважити, що на стихійному рівні (без впливу державних чинників) маємо суто індивідуальні практики успішної адаптації вихідців з Балкан у середовищі запорозького козацтва, починаючи вже із XVI ст. «Марко з Сербської землі» згаданий ще у козацькому реєстрі 1581 р.¹¹⁰, а в часи Нової Січі маємо вже десятки свідчень про вихідців з Балкан, які стали запорожцями або прийняли військово-підданство як посполиті¹¹¹. Маємо й приклади стосовно українських козаків на Балканах. Зокрема, є згадка про наявність козаків (не вказано, яких саме) серед населення шанцю Фелдвар¹¹² Потиської границі у 1720 р. Очевидно, це була група емігрантів-мазепинців¹¹³.

Загалом розглянуті приклади засвідчують, що на мобільність у межах прикордонного поясу та адаптацію в інших його частинах у XVIII ст. була здатна лише невелика частка фронтірної спільноти, а ще менша була спроможна адаптуватися на новому місці. Таким чином, говорити про мобільність фронтірного населення по периметру християнського прикордоння як універсальну рису Європейського фронтиру у XVIII ст. не доводиться. Натомість слід визнати визначальність впливу природно-географічних умов, а також стратегій влад з трансформації фронтиру з політичного у поселенський.

При цьому на українській ділянці саме у XVIII ст. почали конкурувати дві моделі такої трансформації – автохтонна запорозька та імперська. Перша з них відбивала здатність Війська Запорозького Низового відповідати на виклики часу. Як фронтірна спільнота запорозьке козацтво мусило пристосовуватися до нових умов існування, рамки якого визначили, з одного боку, обмеження Белградського миру, а з другого – остаточне перетворення Російської імперії на ключового гравця на українській

¹¹⁰ Tsyganenko L. Serbs in the Danube Region (XVIII – early XX centuries) // Journal of Danubian Studies and Research. – 2015. – Vol. 5, No. 1. – P. 305.

¹¹¹ Шевченко Ф. П. Вихідці з Балканських країн на Запоріжжі в XVIII ст. // Історія та історіографія України: зб. наук. праць – К., 1985. – С. 68–71.

¹¹² Нині село Бачко-Градиште у Південнобачському окрузі АО Воеводини, Сербія.

¹¹³ Мільчев В. І. Запорозці на Військовому кордоні Австрійської імперії... – С. 42.

ділянці Степового фронтиру. Саме крізь призму потреби адаптуватися до цих крутих перемін слід подивитися і на досі трактований з негативним відтінком занепад бойового духу запорозького козацтва¹¹⁴, яке, подібно до козаків Гетьманщини¹¹⁵, зазнало зміни ціннісних орієнтирів.

Саме в часи Нової Січі територія Війська стала повноцінним поселенським кордоном, що було наслідком цілеспрямованої політики Коша.

З переходом під російську протекцію, як слушно відзначала Т. Кузик, у свідомості запорозької верхівки формується уявлення про ієрархічну модель: Військо Запорозьке Низове як таке перебуває в підданстві російського престолу, але має право на власних підданих – посполитих та одружених козаків¹¹⁶. Ідеї про військове підданство оприявнилися у практиках переведення запорожцями поселень під юрисдикцію Коша. Про початки цього процесу можна говорити щонайпізніше з середини 1740-х, що випливає з факту підпорядкування містечка Вільного на р. Самарі Війську Запорозькому Низовому станом на березень 1747 р. Тоді паланкова команда стала на захист мешканців Вільного – колишніх старосамарців, яких російське командування планувало перевести назад (детальніше про це йтиметься у наступних розділах)¹¹⁷. У 1743 р. Вільне ще перебувало у віданні Усть-Самарської гарнізонної канцелярії, яка фактично виконувала функції військово-цивільної адміністрації київського генерал-губернатора на теренах Запорожжя¹¹⁸. У березні 1747 р. самарський полковник В. Максимов писав комендантові Усть-Самарського ретраншементу, що мешканці Вільного – наші, і всі «обивателі» – це теж козаки, *тепер* вони відбувають службу на користь Війська, хоча й одружені¹¹⁹. Проте Військо й у часи кримської про-

¹¹⁴ Плецький С. Ф. Організація охорони кордонів Нової Січі. – Запоріжжя, 2011. – С. 84–85.

¹¹⁵ Репан О. А. Іржа на лезі... – С. 137–138.

¹¹⁶ Кузик Т. Л. Перехід слободи Данилівки... – С. 412.

¹¹⁷ ЦДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1377. – Арк. 48–48 зв.

¹¹⁸ Там само. – Спр. 785. – Арк. 87.

¹¹⁹ Там само. – Спр. 1377. – Арк. 48–48 зв. (Див. Додаток 1, № 3).

текції мало посполитих підданих, які осідали у слободах біля Січі, а також населяли надпорозькі терени¹²⁰.

Переведення поселень у підданство Війська січова верхівка розглядала як дієвий засіб протистояти «відкушуванню» запорозьких земель Росією. У 1756 р., коли запорозька депутація перебувала у Петербурзі й клопоталася про жалувану грамоту на землі Вольностей, депутати – П. Калнишевський, І. Чугуєвець та Д. Гладкий – писали в Кіш до кошового Г. Лантуха, що в Петербурзі дорікають, ніби у Війська багато пустої землі, тому слід заохочувати заселення теренів Вольностей. У 1761 р. І. Чугуєвець, зі свого боку, пропонував заселяти запорозькі землі зимівниками¹²¹. З середини 1750-х запорожці намагалися залучити до оселення на теренах Війська вихідців з Речі Посполитої та Молдавії, попри урядові заборони¹²². Зі створенням Новоросійської губернії у 1764 р. Кіш переходить до радикальних дій, силоміць переводячи у підданство Війська залінійні слободи поорельських сотень¹²³. Фіксуються й випадки переманювання людності з Новослобідського полку, Новоросійської губернії. Доходило й до конфліктів з офіцерами¹²⁴.

Внаслідок цілеспрямованої діяльності стрімко розвиваються запорозькі містечка, найбільшими з яких були Самарчик та Новий Кодак. Про не-сільський характер і значення цих населених пунктів говорить, зокрема, наявність у Новому Кодакі посади городничого, яким у 1769 р. був Дмитро Телюк¹²⁵. Про успіхи запорозької внутрішньої політики красномовно свідчить факт прагнення групи молдаван-купців з Новоросійської губернії у 1773 р. офіційно перейти під юрисдикцію Січі, про що вони подали відповідне прохання¹²⁶.

¹²⁰ Мільчев В. І. Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII–XVIII століття: джерелознавчий аналіз. – Запоріжжя, 2008. – С. 286–287.

¹²¹ Кузик Т. Л. Перехід жителів... – С. 414.

¹²² Мільчев В. І. Соціальна історія запорозького козацтва... – С. 287.

¹²³ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 176, 181.

¹²⁴ Мільчев В. І. Соціальна історія... – С. 289–290.

¹²⁵ ЦДІАУК. – Ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 734. – Арк. 68 зв.

¹²⁶ Мільчев В. І. Матеріали до історії болгарського населення... – С. 81–82.

Власне, трансформація запорозької спільноти, поява та конкурентоспроможність запорозького проєкту освоєння території Вольностей стали поруч із загальним процесом перетворення Європейського фронтиру в лінійний кордон визначальними чинниками для Петербурга. Стратегії поглинення Війська Запорозького Низового та механізму їхнього втілення опрацьовувалися і впроваджувалися з огляду на ці фундаментальні особливості, які з'явилися у XVIII ст. Російська військова присутність на території Запорожжя як елемент поширення російських впливів та реалізації задумів під тиском еволюції обставин модифікувалася, набуваючи додаткових функцій і рис, а її фактична роль суттєво відхилилася від задуманої.

РОЗДІЛ 3. МАСШТАБИ ТА СТРУКТУРА РОСІЙСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ПРИСУТНОСТІ

Безперечно, формування на території Запорозжя у часи Нової Січі мережі російських фортифікацій, підпорядкованих командирі Українського ландміліцького корпусу та київському губернаторові, суттєво розширювало для Петербурга можливості результативно втручатися у внутрішні справи Запорозжя. Необхідність докладно з'ясувати реальний вплив цього чинника в механізмі розмивання самодостатності Війська Запорозького Низового вимагає ретельного аналізу організаційної структури та функцій російської військової присутності.

3.1. Формування мережі фортифікацій (1735–1739 рр.)

З військової точки зору спорудження ретраншементів та рудутів по берегах Дніпра у 1735–1739 рр. було зумовлене в першу чергу потребою забезпечення майбутньої Дніпровської флотилії облаштованими складами та ремонтними базами. Мета Росії, як добре відомо, полягала тоді у здобутті виходу до Чорного моря. За амбітними планами генерал-фельдмаршала Б. Х. фон Мініха, вже за два-три роки війни Російська імперія мала завоювати Крим і закріпитися на узбережжі Чорного моря¹. Величезне значення у цій військовій кампанії надавалося флоту. Відповідно, його належне забезпечення було одним із пріоритетних завдань російського генералітету й особисто фельдмаршала. На тлі цих проєктів та грандіозної підготовки до їхнього втілення (організація адмі-

¹ Рябінін-Скляревський О. О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. // А. А. Рябінін-Скляревський / Сост. Малинова Г. Л., Сапожников И. В. – Одесса, 2000. – С. 106–107.

ралтейств, будівництво флоту тощо) запорозькі землі були для Росії лише транзитною територією, на якій мала розташуватися частина військових баз. План будівництва системи фортець, як зазначив О. О. Рябінін-Скляревський, був суто операційним.

Статус Війська Запорозького Низового у Російській імперії упродовж російсько-турецької війни 1735–1739 рр. залишався не до кінця визначеним. Напередодні війни запорожці повернулися до російського підданства. Запорозьке військо було необхідне для ведення успішних бойових дій в умовах степу і морського узбережжя, а стратегії щодо розчинення Запорожжя в імперському тілі ще перебували на етапі вироблення. Навіть контроль над запорожцями обмежувався збиранням інформації штаб-офіцерами Новосіченського ретраншементу, зведеного у 1736 р. (це було лише однією з його функцій)². При спорудженні на запорозьких землях мережі фортець питання про їхнє використання для справи поглинення Війська Запорозького Низового ще не було таким актуальним, яким стало пізніше.

Фортифікаційна активність росіян на території Війська Запорозького Низового розпочалася одночасно з появою тут російської армії, що пересувалася на південь, тобто восени 1735 р. У цей час проводилися роботи з відновлення Новобогородицької фортеці, яка тепер називалася Старосамарським ретраншементом. Дослідники припускають, що саме восени 1735 р. окремий корпус генерал-лейтенанта М. Леонтєва, який рухався до Криму лівим берегом р. Дніпра, звів безпосередньо у гирлі р. Самари Миколаївський редут³. Перші свідчення про функціонування Усть-Самарської пристані, пізніше посиленої ретраншементом, належать до квітня 1736 р.⁴ Усть-Самара була однією з ключових баз для російської армії та флоту, звідси сплавляли провіант вниз по Дніпру. Для спорудження ретраншементу при пристані було використано залишки фортеці часів кримських походів 1688–1689 рр.⁵

² Шпитальов Г. Г. Запорозьке військо в російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. – Запоріжжя, 2002. – С. 9.

³ Малов О. В., Векленко В. О., Векленко А. В. Картографічні джерела... – С. 120.

⁴ Байов А. К. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. – Санкт-Петербург, 1906. – Т. 1. – С. 234.

⁵ Там же. – С. 192, 235.

Загалом зведені упродовж російсько-турецької війни фортифікації відповідно до функціонального призначення можуть бути поділені на три категорії:

1) *польові редути й ретраншементи*. Будували їх по шляху просування армії (як і степові дороги загалом, шлях найчастіше пролягав по вододілах степових річок); вони мали забезпечувати зв'язок і підтримку сполучення армії з тилом (конвоювання кур'єрів, обозів, складські функції);

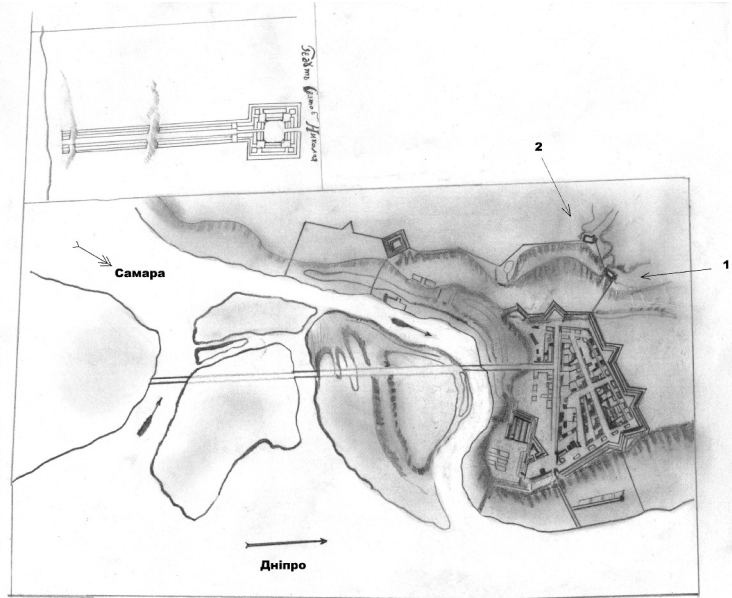
2) *спостережні редути*. Основне завдання їх полягало у спостереженні за місцями можливих переправ татар через мілини й коси на Дніпрі й патрулюванні. Зводили їх, відповідно, на підвищених місцинах, звідки добре проглядалися зручні для переправ ділянки ріки;

3) *укріплені пристані* для захисту й забезпечення Дніпровської флотилії. Зводили їх безпосередньо на узбережжі Дніпра або його приток. Головною ознакою цих фортифікацій була наявність провіантських магазинів, спеціалізованих армійських та флотських складів. Часто між такими ретраншементами влаштовувалися переправи через Дніпро, прикладом чого є перевіз між Усть-Самарським і Кам'янським ретраншементами. До цього ж типу відносимо й укріплення, які прикривали місця перевозів (Кодацький, Миколаївський, Микитинський редути).

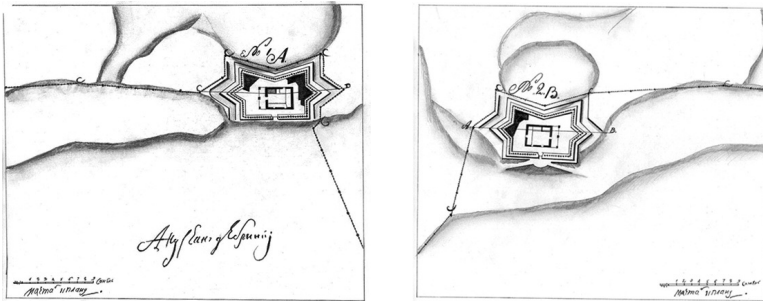
У системі оборонних споруд «узбережних» ретраншементів так само присутні спостережні (сторожові) редути. Їх добре видно, зокрема, на плані Усть-Самарського ретраншементу. Були розташовані на надзаплавній терасі (див. мал. 1, 2).

Старосамарський ретраншемент, який з'явився на місці Новобогородицької фортеці, також можна віднести до третьої з названих категорій, незважаючи на відсутність пристані, оскільки його основним завданням був захист великого провіантського магазину.

Польові придорожні редути й ретраншементи зводилися найоперативніше. По шляху просування Дніпровської армії межиріччям Орелі та Самари вони постали вже у квітні-травні

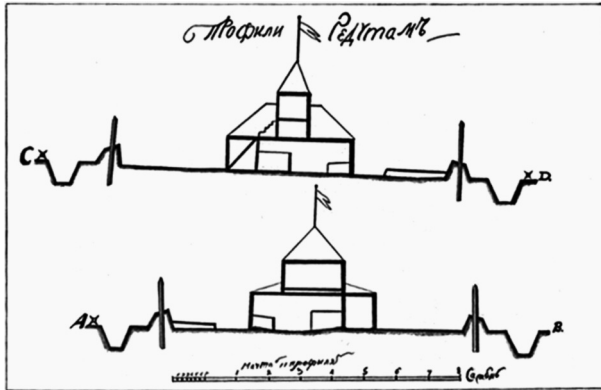
Мал. 1. План Усть-Самарського ретраншементу з карти р. Дніпра 1740 р.⁶
Прорис автора. Цифрами «1» і «2» позначено сторожові редути
у межах рогаткового ретраншементу

Мал. 2. Спостережні редути А та В в системі Усть-Самарського
ретраншементу. Прорис автора з «Плана редутам при устьє Самары»
(РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 40. – Спр. 3657).

Внизу – підпис А. де Бриньї. На мал. 1 показані позначками «1» і «2».

⁶ Библиотека Российской Академии наук. – Отдел рукописей. – Собрание рукописных карт. Основная опись. – Д. 162.

Мал. 3. Розрізи (профілі) редутів у системі
Усть-Самарського ретраншементу.

Прорис автора зі вставки на карті «План редутам при устьє Самары».

1736 р.⁷. Одночасно з цим, по лівому берегу Дніпра, на першій і другій надзаплавних терасах (тобто у безпосередній близькості до берега), було споруджено низку спостережних форпостів, аналогічних форпостам на лівому березі Дніпра на території Гетьманщини. На основі частини з таких форпостів у межиріччі Орелі та Самари згодом постали самодостатні російські укріплення – редуги Кодацький, Протовчанський, Сокільський, Романівський та Біркутський ретраншемент.

Про точний час спорудження редутів на цих умовно прибережних⁸ форпостах джерела мовчать. Будівельні роботи розпочалися 1736 р. і тривали, очевидно, до кінця війни⁹. Процес спорудження земляного укріплення у досліджуваному регіоні в умовах залучення великої кількості робітників не був тривалим. За наказами фельдмаршала Мініха, робітники на будівництві польових («придорожніх») редутів працювали у дві зміни¹⁰.

⁷ Філімонов Д. Г. Локалізація на території Орільсько-Самарського межиріччя... – С. 130–131.

⁸ Відстань до узбережжя р. Дніпра від них не перевищувала 1 км.

⁹ Ласковський Ф. Ф. Матеріали для історії інженерного мистецтва... – С. 39.

¹⁰ Філімонов Д. Г. Локалізація на території Орільсько-Самарського межиріччя... – С. 130.

Влітку-восени 1736 р. фортифікаційна діяльність активно розгорнулася і на південних теренах Запорожжя. У серпні тривало будівництво Микитинського редуту, який мав контролювати переправу з Микитино до Кам'яного Затону. Пізніше цей редут офіційно називався Микитинською заставою. Також було споруджено Білозерський та Чортотлицький ретраншементи (на основі останнього незабаром діятиме верф¹¹), низку польових редутів та ретраншемент при Новій Січі.

Ґрунти не лише прибережної зони лівого берега р. Дніпра, а й понад р. Ореллю є малоприсадатні для будівництва земляних укріплень, тому як новозбудовані російськими військами ретраншементи, так і Українська лінія швидко доходили до напівзруйнованого стану внаслідок осипання валу у рів. Ремонтування їх переклали на гарнізони фортець, однак залоги не могли виконувати фортифікаційних робіт належним чином¹². Тому не виключено, що новозведені укріплення доводилося упродовж всієї війни підправляти, а отже, фортифікаційні роботи у ретраншементах і редутах тривали. Є підстави датувати завершення будівництва прибережних редутів межиріччя Орелі та Самари осінню 1738 р., оскільки саме тоді в актуалізованих джерелах фіксуються чіткі означення «редут» (стосовно Кодацького)¹³ та «ретраншемент» (про Біркутський)¹⁴, тоді як у 1736 р. майже всі укріплення називалися «форпостами»¹⁵.

Однак не завжди на базі форпостів, влаштованих, щоб задовольняти оперативні військові потреби, поставали стаціонарні укріплення. У зв'язку зі зміною планів подальших бойових дій форпости й споруджені на їхній основі земляні укріплення могли руйнувати, як це, наприклад, сталося з прибережними фортецями по лівому берегу Дніпра. Редути й ретраншементи біля гирл річок Татарки, Воронкової, Осокорівки, Вільнянки, Мос-

¹¹ Шпитальов Г. Г. Донська і Дніпровська флотилії... – С. 138.

¹² Ласковський Ф. Ф. Матеріали для історії інженерного мистецтва... – С. 76–77; Молдавський Р. Л. Нова Дніпровська лінія укріплень. – С. 16.

¹³ ЦДДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 6800. – Арк. 2.

¹⁴ Там само. – Спр. 6852. – Арк. 48 зв.

¹⁵ Там само. – Спр. 5703.

ковки, Кінських Вод, Бурчика, Смалика, Білозірки (колишній Кам'яний Затон), Рогачика, Каїрки, Малої Каїрки, Дручки було зруйновано у серпні 1736 р. у зв'язку з відходом російської армії на зимові квартири. Наступного року, через брак робочих рук, споруди так і не відновили. Відбудовано було лише Кам'яний Затон (у 1738 р.)¹⁶.

Упродовж літа 1737 р. для облаштування стоянки Дніпровської флотилії навпроти Усть-Самарського було зведено Кам'янський ретраншемент, а також Кодацький, Ненасицький, Хортицький ретраншементи і Новий шанець (на місці Кизикермена). Досвід кампанії 1737 р. показав, що краще будувати флот нижче порогів, бо при його сплаві з Усть-Самарського ретраншементу, який був основним пунктом збору флотилії, зазнало аварії 150 суден, які довелося залишити у придніпровських ретраншементах. А великі кораблі, зокрема, галери, не могли пройти пороги через низький рівень води¹⁷. Тому до початку зими 1737–1738 рр. під керівництвом інженер-генерал-майора А. де Бриньї було зведено додаткові бази з пристанями: Малишевський, Андріївський, Білозерський, Миколаївський, Таванський і Тягинський ретраншементи¹⁸. Проте головною базою для новоприбулих із Брянська суден залишалася Усть-Самара, де до червня 1738 р. зібралася чимала флотилія – загалом 146 суден¹⁹.

Масштабні будівельні роботи, переправлення провіанту й припасів вимагали величезної кількості робочих рук. До нескінченного будівництва й ремонтування фортець, облаштування землянок, сплаву суден Дніпровської флотилії, супроводу обозів, заготівлі сіна на зиму тощо російський генералітет активно залучав лівобережне козацтво. Як і на караульно-форпостній службі, російські командири самостійно, відповідно до оперативних потреб, відправляли новоприбулих людей з однієї фортеці до іншої. Не витримуючи важких умов, козаки масово

¹⁶ Шпитальов Г. Г. Дніпровська військова флотилія (1737–1739) // Чорноморська минувшина. – Одеса, 2011. – Вип. 6. – С. 21.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Шпитальов Г. Г. Донська і Дніпровська флотилії... – С. 65, 67.

¹⁹ Там само. – С. 74.

втікали, причому, як повідомляв комендант Переволочанської фортеці бригадир Апачинін (Опачинін), не лише з команд, відправлених пішки, а й із суден, якими по Дніпру сплавлилися припаси і провіант. Зокрема, з прибулих до Мишуриноного Рогу 4 травня 1739 р. 87-ми «работных людей», які мали наводити наплавний міст через Дніпро, втекло 40, а до Усть-Самари відправили 30. 11 червня 1739 р. до Усть-Самари для сплаву суден прибуло 487 робітників з Гадяцького полку (з них втекли 139), 14 червня – 500 з Прилуцького, а 19 червня – 520 з Ніжинського (втекли 192)²⁰. Існували спеціальні команди лівобережних козаків для розшуку та захоплення дезертирів²¹.

Редути й ретраншементи будували силами лівобережних козаків та російської армії по лівому берегу Дніпра вздовж усього кордону з Річчю Посполитою (до Переволочної) та від Орлика до гирла Самари. З огляду на функції вказаних укріплень – прикривати з боку суходолу стоянки суден Дніпровської флотилії, Г. Шпитальов називає їх Дніпровською (Придніпровською) лінією укріплень²².

Ще одне стратегічне завдання всіх прибережних форпостів (нижче Орелі) полягало в охороні кордону по Дніпру, зокрема в запобіганні переправам татар. Усі спостережні редуты, виходячи з цього завдання, будувалися з максимальним урахуванням особливостей рельєфу – на панівних висотах, безпосередньо на березі Дніпра, щоб добре проглядалися річкові мілини й коси як найімовірніші місця переправ ворожих військ²³.

Залоги лівобережних козаків часто використовували для доукомплектування російських гарнізонів у новозбудованих фортецях. Подекуди кількість козаків перевищувала російські залоги, сформовані в основному з ландміліції. Восени 1736 р.

²⁰ ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 7540. – Арк. 2, 3, 11 зв.

²¹ Значковий товариш Полтавського полку Андрій Циганенко зазначав у своїй «сказке» про службу, що у 1739 р. «славливал бежавших с Ненасытецкого ретранжамента» (ЦДІАУК. – Ф. 94. – Оп. 2. – Спр. 83. – Арк. 22).

²² Шпитальов Г. Г. Українська ландміліція. – С. 98–99.

²³ Байов А. К. Русская армия... – Т. 1. – С. 304.

саме лівобережне козацтво становило більшість людського ресурсу на форпостах, розташованих берегом Дніпра від Орлика до Самари, а також у самарських ретраншементах. Козацьку команду, яка стояла по форпостах від Орлика до Самари, очолював охтирський полковник Лесевицький, який резидував у Біркуті. Ще до висилки козаків за вищезгаданою вимогою А. де Бриньї на ці форпости було відправлено 651-го козака (153 з Полтавського, 142 з Миргородського, 356 з Лубенського полку), що поверталися з Криму²⁴ (див. табл. 1).

Таблиця 1. Загальна чисельність наявних козацьких команд на форпостах по берегу Дніпра від гирла Орелі до гирла Самари*

Форпост	Козаків
при р. Кам'янці	29
при перевозі Нового Кодака	76
при Протовчі	30
на верхньому броді	70
при Таромському	77
при Сокілці	50
при Романковому	100
при Біркуті	216
при Паньківці	54
при Кам'янці	76
при Довжку	118
при гирлі Орелі	60
Всього	946

Російські воєначальники у разі потреби самі могли відправляти певну кількість козаків з підконтрольної їм ділянки кордону на суміжні. Так, наприклад, з форпосту Паньківка (розміщувався понад Дніпром вище Біркута і належав до ділянки А. де Бриньї) було відправлено 5 козаків для караульної служби на правому фланзі Української лінії, ділянці генерал-майора

²⁴ ЦДДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 5703. – Арк. 2, 9.

* Складено за: ЦДДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 5703. – Арк. 2–3 зв.

О. Тараканова (від гирла Орелі до гирла Ворскли²⁵). А двоє з гетьманців, відправлених до О. Тараканова з форпосту при гирлі Орелі, втекли²⁶ (див. табл. 2).

Таблиця 2. Відомість про кількість козаків команди полковника Лесевицького, що втекли з форпостів²⁷

Біркут	Миргородський	4
	Полтавський	9
Паньківка	Гадяцький	3
Всього		16 ²⁸

Козацькі команди стояли на прибережних форпостах між Орликом і Самарою упродовж всього воєнного часу, проте встановити їхню полкову належність, порядок відправлення та змін наразі важко. Окрім розглянутої відомості про команду полковника Лесевицького, вдалося виявити подібні дані лише за 1738 р. Вони стосуються спорядження козаків Лубенського полку у Біркутський ретраншемент (серпень 1738 р.)²⁹. Відправлена команда була набрана з 4-х сотень Лубенського полку (див. табл. 3).

Таблиця 3. Команда, відправлена з Лубенського полку до Біркутського ретраншементу 5 серпня 1738 р.³⁰

Сотня	Кількість козаків
Лукомська	20
Чигириндібровська	28
Сенчанська	15
Роменська	38
Всього	101

²⁵ Шпитальов Г. Г. Українська ландміліція. – С. 98.

²⁶ ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 5703. – Арк. 4.

²⁷ Укладено за: Там само. – Арк. 13.

²⁸ У документі зазначено 15.

²⁹ ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 6852. – Арк. 48 зв.

³⁰ Укладено за: Там само. – Арк. 49 зв.

Стосовно інших форпостів таких даних в обстежених джерелах не виявлено. Проте є свідчення про відправлення в липні 1738 р. царичанського сотника В. Балясного із сотенним осавулом та хорунжим до Усть-Самари. Це дає можливість припустити, що на форпости від Орлика до Самари теж відправлялися козаки Полтавського полку, зважаючи на підконтрольність даних форпостів Усть-Самарському ретраншементу та близьке розташування Полтавського полку і, відповідно, менші витрати козаків для утримання себе під час дороги на місце служби. Тому не можна виключати, що відправлення на форпости ховаються під означеннями перебування певної кількості козаків «на прежних постах», як, наприклад, команда орлицького сотника Полтавського полку Й. Яковлева того ж 1738 р. При орлицькому сотникові так само були сотенний хорунжий та осавул³¹.

Повернімося до російських фортець, що постали на теренах Запорозжя. Як видно із назв форпостів, наведених у табл. 1, саме на основі цих фортифікацій було збудовано прибережні редуту на лівому березі Дніпра від Орелі до Самари у 1737 р. Особливістю системи російських фортець, які забезпечували підтримку флотилії, була досить складна система підпорядкування. У ретраншементах Придніпровської лінії перебували команди Дніпровської флотилії, підпорядковані Адміралтейств-колегії, та залоги сухопутних військ, підпорядковані Ф. фон Штофельну³².

До патрулювання території поблизу баз Дніпровської флотилії, посилені ретраншементами, російське командування намаглося залучити запорожців. Зокрема, 20 листопада 1738 р. генерал-майор фон Брадке, перебуваючи на Хортиці, наказував Кошеві прислати 50 козаків для роз'їздів при Хортицькому ретраншементі, але Кіш відмовив, посиляючись на брак людей³³.

Інакшими порівняно з розглянутими вище флотськими базами були мотиви російського командування щодо споруд-

³¹ ЦДДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 6852. – Арк. 34 зв.

³² Шпитальов Г. Г. Донська і Дніпровська флотилії... – С. 77.

³³ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – С. 101.

ження Новосіченського ретраншементу. У січні 1736 р. Б. Мініх відрядив на Січ 400 солдатів під командуванням підполковника Пейча, а 4 лютого з Переволочанської фортеці на Січ попрямувало ще 400 солдатів на чолі з підполковником Пушечниковим. Штабфіцери цього загону отримали від фельдмаршала інструкції стосовно збору інформації про запорозьке військо. За ордером командування від 28 березня, підполковник Пейч мав зміцнити Січ всіма можливими засобами. Після відправлення російської армії у похід до Криму, до якої доєдналося 600 вояків, у Січі було залишено 200 солдатів на чолі з капітаном³⁴. За даними В. Грибовського, запорожці, обурені появою російської фортеці й тим, що їх примусили до виконання земляних робіт, зрівняли з землею укріплення Пейча, щойно він його залишив³⁵.

Наприкінці серпня 1736 р., як доповідав імператриці фельдмаршал Б. Мініх, кошовий І. Малашевич звернувся до нього з проханням надіслати до Коша загін регулярних військ для відсічі у випадку татарського нападу. До Січі було відправлено 400 солдатів з інженерною командою, очолюваних підполковником Фредеріцієм. Їхнє завдання полягало в тому, щоб привести січові укріплення до належного оборонного стану. Відповідно до інструкцій, Фредеріцій мав доповісти командуванню про події на Січі. Споруджений тоді Новосіченський ретраншемент, як видно з плану 1737 р., створював із Січню єдиний оборонний комплекс³⁶ і став важливим армійським магазином, з якого запорожці отримували провіант і боеприпаси³⁷. За задумом Мініха, Нова Січ повинна була стати основною флотською базою нижче порогів, однак саме місце визнавалося незручним³⁸.

³⁴ Шпитальов Г. Г. Запорозьке військо в російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. – С. 8–9.

³⁵ Грибовський В. В. Конфронтація запорожців з тюркськими сусідами в умовах міграції кубанських ногайців та російсько-турецької війни 1735–1739 рр. // Брехуненко В., Грибовський В., Мицик Ю., Піскун В., Синяк І., Тарасенко І. Між конфронтацією та взаємодією... – С. 185.

³⁶ Шпитальов Г. Г. Запорозьке військо в російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. – С. 66.

³⁷ Там само. – С. 10.

³⁸ Шпитальов Г. Г. Дніпровська військова флотилія (1737–1739)... – С. 21.

3.2. Локалізація об'єктів

За умовами Белградського миру 1739 р. Російська імперія позбавлялася права мати фортеці на території Запорозжя, тому всі укріплення, розташовані південніше Нової Січі, а також деякі фортифікації у Надпоріжжі було ліквідовано. Однак частина об'єктів уціліла і продовжувала функціонувати упродовж наступного міжвоєнного періоду (1739–1768 рр.). Крім того, для Росії докорінно змінилася шкала пріоритетів у ставленні до ролі своєї військової присутності в регіоні. Якщо під час війни запорозький чинник поступався суто військовому, то тепер фортеці та інші військові об'єкти опинилися в інших стратегічних умовах, і їхнє подальше функціонування у першу чергу залежало від запорозької політики Петербурга, а також взаємодії гарнізонів з Військом Запорозьким Низовим.

З'ясування місць розташування фортець у Вольностях є необхідним кроком для аналізу організаційної структури та функцій російської військової присутності, механізмів реалізації політики імперського центру тощо. Зосередимося на локалізації тих фортифікацій, які продовжували діяти у міжвоєнний період.

Головний російський пост, де протягом російсько-турецької війни перебували командири Дніпровської лінії, *Усть-Самарський ретраншемент*, знаходився у гирлі р. Самари, на лівому березі (див. мал. 1). Місце для зведення Усть-Самарського ретраншементу було обране з огляду на низку стратегічно важливих чинників. Серед них: наявність панівного підвищення на виступі берега (гарно проглядаються береги Дніпра), близькість гирла р. Самари, що давало змогу ефективно організувати переправу на її правий берег (там вихід перевозу прикривав редут св. Миколая) та на правий берег Дніпра (де згодом було споруджено Кам'янський ретраншемент), достатня глибина річища, чорноземно-супіщаний склад верхнього шару ґрунту (уможлилював будівництво земляних оборонних споруд, на відміну від навколишніх еолових пісків сучасного Ігреньського півострова) та ін. Невеликі ділянки з шаром такого ґрунту не були затоплені

після спорудження Дніпрогесу та збереглися до сьогодні на березі Дніпра якраз навпроти сучасного о. Мийка. Саме через наявність родючого чорноземно-супіщаного шару ґрунту місцевість, на якій розміщувалися оборонні споруди Усть-Самарського ретраншементу, пізніше використовували мешканці Старої Огрині для ведення сільського господарства й розорювали її³⁹. Фактично це єдине зручне місце для великої провіантської та флотської бази й перевозу безпосередньо перед дніпровськими порогами, біля якого Дніпро мав незначну ширину річища та відносно повільну течію. Однак через рельєф місцевості під час весняних повеней підвищення, на якому розташовувався Усть-Самарський ретраншемент, ставало півостровом або навіть островом. Тому слобода біля ретраншементу була приречена на періодичні підтоплення. Незважаючи на це, вона існувала з перервами упродовж досить тривалого часу.

Про це свідчить вивчення абсолютних позначок висот даної ділянки на великомасштабній карті, складеній при спорудженні Дніпрогесу («План города Днепропетровска и его ближайших окрестностей. 1929–1932. Масштаб 1:10000»). Фактично, розташування на пагорбі захищало від затоплення лише внутрішній земляний ретраншемент (див. мал. 1). Частина останнього збереглася на сучасному о. Мийка. А зовнішній земляний вал (не кажучи вже про розташований у низині рогатковий ретраншемент) щороку підтоплювався весняним паводком, про що інформують, зокрема, свідчення краєзнавців 1920-х років⁴⁰. Однак не слід плутати цей острів з островом на Дніпрі напроти ретраншементу (нині затоплений), на якому так само були складені певні об'єми будівельних матеріалів. Саме його у 1754 р. у кошових документах названо «Усть-Самарським островом»⁴¹. Таким чином, у протоці між півостровом і високим дніпров-

³⁹ Маріна З. П., Філімонов Д. Г. До питання про місцезнаходження слободи й перевозів при Усть-Самарському ретраншементі (за писемними та археологічними даними) // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2009. – Вип. 9. – С. 67.

⁴⁰ Маріна З. П., Філімонов Д. Г. До питання про місцезнаходження... – С. 67.

⁴¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 2. – С. 70.

ським берегом утворювалося зручне місце для стоянки суден безпосередньо перед першим порогом – Кодацьким.

Кам'янський ретраншемент локалізується у межах сучасного м. Дніпра, на правому березі р. Дніпра, трохи вище Південного мосту. Узбережжя зазнало суттєвих змін у зв'язку з підвищенням рівня води після спорудження Дніпрогесу та будівництвом Південного мосту, через що місце розташування фортеці затоплене і частково забудоване. Укріплення спорудили як пристань і базу для флоту, і розташовувалося воно як на узбережжі, так і на півострові, утвореному гирлом невеликої р. Кам'янки (сьогодні майже зникла), який було відділено від материка окопом з одним реданом⁴⁰. У зв'язку з цим в документах початку 1740-х років ретраншемент іменується «Каменским островом»⁴³.

Ненаситецький ретраншемент було споруджено на правому березі Дніпра безпосередньо над порогом Ненаситець, укріплення прикривало переволоку навколо порога. Земляні укріплення було добре видно ще станом на початок ХХ ст.⁴⁴. Пізніше місцевість затопили води Дніпровського водосховища.

Малишевський ретраншемент збудовано на правому березі р. Дніпра над останнім дніпровським порогом – Вільним.

Існував ще **Кайдацький (Кодацький) ретраншемент**, який прикривав переволоку навколо першого порога, Кодацького, подібно до Ненаситецького й Малишевського ретраншементів. У зв'язку з підвищенням рівня води у Дніпрі ці місцевості сьогодні затоплені.

Хортицький ретраншемент був розташований на правому березі Дніпра трохи вище о. Мала Хортиця. Його завдання полягало у прикритті перевозу на о. Велика Хортиця, де функціонувала Нижньопорозька, або ж Хортицька, верф. База для флотилії, локалізована напроти вказаної верфі, у північно-західній частині о. Велика Хортиця, у документах іменується «Хор-

⁴² Байов А. К. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. – Т. 1: Первые три года войны. – Санкт-Петербург, 1906. – План № 7.

⁴³ Див., напр.: ІЦДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1012.

⁴⁴ Степовий В. (Біднов В.) Ненаситець (відомості для мандрівників). – Катеринослав, 1918. – С. 12.

тицьким островом». Укріплення цієї бази містили окоп і лінію піхотних рогаток. Важливо, що елінги розміщувалися на Малій Хортиці, а будівельна деревина підвозилася з Великої Хортиці⁴⁵. Аналогічно в Усть-Самарі деревина зберігалася на острові напроти ретраншементу⁴⁶.

Проведені Д. Кобалією⁴⁷ дослідження укріплень Хортицького ретраншементу, спорудженого на достатньо придатних для будівництва фортифікаційних споруд ґрунтах, свідчать, що на сьогодні місцями висота валу зменшилася втричі. Найбільшої руйнації профілю укріплення зазнали у першій половині ХХ ст. внаслідок створення системи лісонасаджень. Разом зі зменшенням висоти валу відбулося збільшення у рази його основи, що значно ускладнює «прочитання» укріпленої споруди з початково незначним профілем. Д. Кобалія вказує на перспективність залучення аерофотозйомки для локалізації укріплень.

Микитинська застава (редут), за В. В. Грибовським, локалізується у межах старого селища Сулицько-Лиманське (тепер у складі м. Нікополь, його західна частина), де протікали річки Лапинка і Бистрик. Сама назва фортифікації – застава – вказувала на розташування у відлюдному місці. Завдання застави полягало в контролі водного шляху з Кам'яного Затону⁴⁸.

Локалізація на місцевості дрібних російських фортифікацій межиріччя Орелі та Самари ускладнена багатьма чинниками. Ключовим з них є втрата земляних оборонних споруд більшості редутів ще у ХVІІІ ст. (зокрема, в «Усній оповіді... Коржа» не згадується наявність валів у Кодацькому редуті). Це було зумовлено непридатністю ґрунтів для будівництва земляних укріплень, початково невисокою якістю виконання будівельних робіт та спо-

⁴⁵ Шпитальов Г. Г. Інженерні та оборонні споруди на Дніпрі періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. // Чорноморська минувшина. – Одеса, 2016. – Вип. 11. – С. 8.

⁴⁶ Значні запаси деревини, складовані на острові напроти ретраншементу, неодноразово згадуються в документах 1740-х років (Лашченко Х. Г. Проблема лісочористування на Запорозжі... – С. 105).

⁴⁷ Кобалія Д. Р. Хортицький ретраншемент 1736–1739 рр. ... – С. 90–91.

⁴⁸ Грибовський В. В. Межі розселення запорожців у Північному Причорномор'ї та Приазов'ї // Брехуненко В., Грибовський В., Мицик Ю., Піскун В., Синяк І., Тарасенко І. Між конфронтацією та взаємодією... – С. 218.

рудженням профілю укріплень значно меншим від проектного. За планами Кодацького, Протовчанського, Соکیلського та Романівського редутив середня висота валу не перевищувала 2 м, а глибина рову – 2,2 м⁴⁹. Йдеться про проектні, а не реальні розміри. Останні були значно меншими. Ф. Ф. Ласковський зазначає, що, попри доволі складні креслення, фактично ці укріплення зводилися до всього-на-всього зімкнутих польових окопів⁵⁰.

До переліченого додалася й відсутність кваліфікованих фахівців для поточного ремонту фортифікацій (детальніше про це йтиметься нижче). Не можна виключати й природних факторів зміни ландшафту й рельєфу, наприклад, занесення піском залишків оборонних споруд. Однак вирішальним чинником, який унеможливив збереження редутив, був антропогенний вплив, а саме: затоплення водами Кам'янського водосховища, забудова й господарське використання місцевостей, де розташовувалися досліджувані фортифікації.

Сьогодні у розпорядженні дослідника є супутникові знімки місцевості (Google maps), а також можливість залучення аерофотозйомки часів Другої світової війни. За допомогою матеріалів останньої Д. Філімонов локалізував на місцевості поблизу сучасного с. Степове Дніпровського району Дніпропетровської області польовий редут, споруджений у 1736 р. російською армією. Укріплення, що добре проглядалося на німецькій аерофотозйомці 1941 р., сьогодні збереглося лише у центральній частині, яка знаходиться у лісосмузі між орними полями. Його висота становить 0,5 м. Кутові елементи редуту, які виходять за межі лісосмуги, знівельовано ріллею, однак на супутниковій карті вони проглядаються як великі плями невизначеної форми. Другий локалізований дослідником редут розміщувався на відстані 6,5 км на північ від північної околиці сучасного райцентру Петриківка і тепер розорюється. Максимальна висота становить 0,3 м⁵¹. Оче-

⁴⁹ Ласковский Ф. Ф. Карты, планы и чертежи к 3-й части Материалов для истории инженерного искусства в России. – Санкт-Петербург, 1866. – Л. 4 (зображення 24–29, 30–31).

⁵⁰ Ласковский Ф. Ф. Материалы для истории... – Ч. 3. – С. 39.

⁵¹ Філімонов Д. Г. Локалізація на території... – С. 137–138.

видно, саме редути понад р. Кільченню (біля сучасного с. Степове) згадувався у липні 1760 р. як орієнтир (як «пустая редута») у розписці значкового товариша М. Салогуба про отримання сінокісних лук⁵².

Російські редути потрапляли на тогочасні карти⁵³, однак через дрібний розмір укріплень локалізувати їх на місцевості за даними самих лише картографічних джерел XVIII ст. неможливо. Необхідним є залучення матеріалів, де містяться вказівки на розташування фортифікацій відносно інших об'єктів (наприклад, поселень або водоймищ) та зазначено відстані, а також великомасштабних карт наступних періодів. У такий спосіб є можливість локалізувати (окреслити) місцевість (урочище, куток села тощо), де були розташовані ці укріплення. Задля вирішення питань локалізації місцевостей, де знаходилися редути, необхідно враховувати низку обставин та умов: функції укріплень, місцеві елементи системи сполучень (шляхи, переправи тощо), особливості рельєфу та ландшафту, особливості ґрунтів тощо.

Під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. стратегічні завдання польових редути, що розташовувалися на шляху пересування російської армії до Криму, полягали в охороні важливих ділянок шляхів (переправи, перехрестя тощо) та в контролі за навколишньою місцевістю через спостереження. Крім того, редути

⁵² ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 16–16 зв.

⁵³ Див. напр.: Достоверная ландкарта меж рек Днепра и Донца на разстояниях от устья Самары до Изюма и Луганской станицы, сочиненная 1749 года в сентябре и октябре месяцах. [Електр. ресурс] Реж. доступу: // http://paracomana.narod.ru/maps/maps-images/map_bibikov_1749_1753_b.jpg; Достоверная ландкарта между рек Днепра и Донца и о разстояниях отъ Усть Самары до Луганской станицы. Сочиненная въ 1750 году в мае месяце. [Електр. ресурс] Реж. доступу: // http://paracomana.narod.ru/maps/maps-images/dostovernaya_landkarta_1750_b.jpg; Генеральная ланкарта от Киева по реке Днепру до Ачакова степи до Азова с показанем Турецкой области и польского владения с Российскою империею границ, сочинена из разных карт в 1754-м году. [Електр. ресурс] Реж. доступу: // http://paracomana.narod.ru/maps/maps-images/de_bosket_1754_fragment2.jpg; Карта Малороссийских и Слободских полков також Новороссийской губернии с смежными их землями. Масштап 35 російських верст в дюйма // [Електр. ресурс] Реж. доступу: // http://paracomana.narod.ru/maps/maps-images/slobodskiye_polki_1764_b.jpg тощо.

використовувалися як тимчасові польові склади. Іншими словами, основна функція цих укріплень зводилася до забезпечення комунікації між Українською лінією та безпосереднім театром бойових дій на півдні. Це підтверджує й відстань між двома локалізованими Д. Філімоновим польовими редутами (на берегах річок Чаплинки й Кільчені) – 25 км. Відповідно до приписів генералітету, війська на марші мали долати від 15 до 25 верст за день⁵⁴, що зіставно з віддаленістю польових редутів один від одного.

Натомість головну військову функцію Романівського, Сокільського, Терлимського та Протовчанського редутів, розташованих по берегу Дніпра, можна визначити передусім як спостережну. В цій місцевості немає зручних для проходження армії шляхів (армія рухалася до Криму), а середній розмір цих укріплень не перевищував 30х30 м (внутрішня площа), що унеможливило розташування там більш-менш містких складів. Але в акваторії Дніпра від Орелі до Самари було досить багато мілин, по яких у випадку сильної посухи могли з правого на лівий берег переправитися татарські загони та вчинити диверсію в Орельсько-Самарському межиріччі⁵⁵. З огляду на потребу спостереження за якнайбільшою територією, оптимальними пунктами для розташування цих редутів мали б бути панівні над навколишньою місцевістю висоти, з яких видно протилежний берег Дніпра.

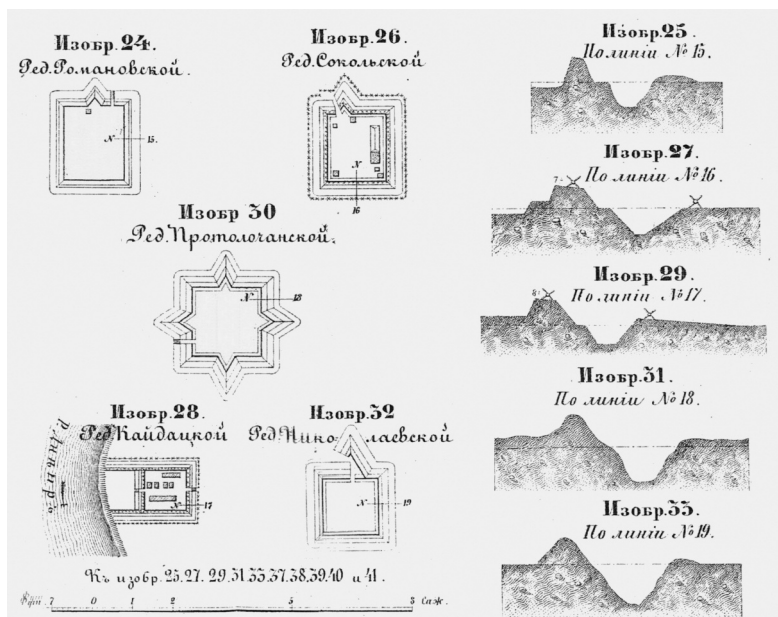
Кодацький та Миколаївський редуті, навпаки, були розташовані на самому березі, оскільки їхнім завданням була охорона відповідно Новокодацького та Усть-Самарського перевозів. Як видно з планів названих редутів, вони мали захищати місце висадки на березі. Тобто фактично перевози проходили через них. Для вирішення цього завдання вали Кодаського редуту було протягнуто від одного з фронтів безпосередньо до берегової лінії⁵⁶

⁵⁴ Філімонов Д. Г. Локалізація в Орельсько-Самарському межиріччі двох польових редутів... – С. 130– 131.

⁵⁵ Зокрема, влітку 1739 р. Мініх наказав розташувати в районах бродів і мілин від гирла Ворскли до гирла Самари понад 40 суден (Шпитальов Г. Г. Донська і Дніпровська флотилії... – С. 76).

⁵⁶ Ласковский Ф. Ф. Карты, планы и чертежи... – Л. 4.

(див. мал. 4, зображення 28), а Миколаївський мав спуск-пандус до р. Самари, захищений з обох боків валами (див. мал. 1)⁵⁷.

Мал. 4. Плани та профілі редутив за Ф. Ф. Ласковським⁵⁸

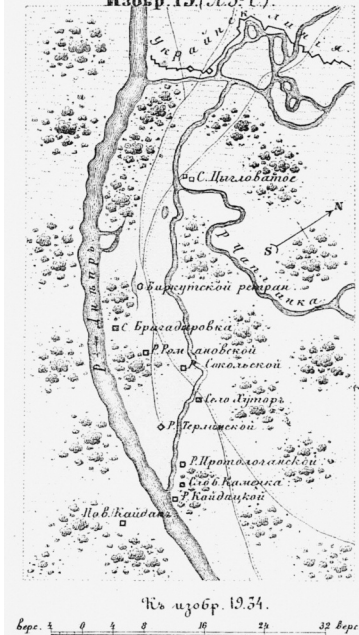
Функції Біркутського ретраншементу можна визначити і як спостережні, і як складські, з огляду на його велику внутрішню площу. Розташування ретраншементу над озером Біркут, яке на картах 1740-х років з'єднується протоками з річками Дніпром та Протовчею⁵⁹, дозволяє висунути припущення про

⁵⁷ Библиотека Российской академии наук. – Отдел рукописей. – Собрание карт и планов. – Д. 162. Карта реки Днепра от Киева до впадения ее в Черное море и при ней на примерном маятапе для всякого усмотрения положения мест крепостей акуратно сверенные и вычерченные планы означены: Усть-Самарского, Каменского, Ненасытецкого, Хортицкого и Малышевского ретраншементов, Олександр-шанца, крепостей Очаков, Кинбурн и редута Святого Николая. Сочинена в экспедиции крепостей. Масштаб 12 верст в дюйме. 113x107 см. 1740 г.

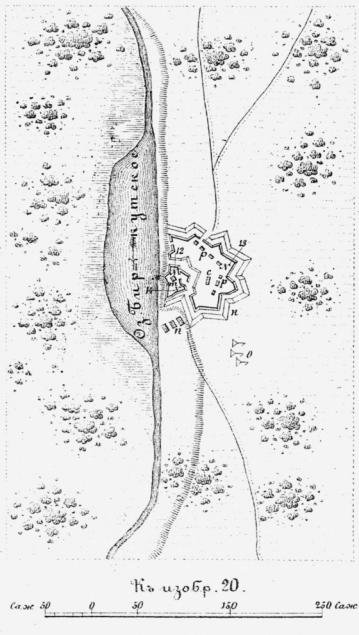
⁵⁸ Ласковский Ф. Ф. Карты, планы и чертежи... – Л. 4.

⁵⁹ Див., напр.: Достоверная ландкарта меж рек Днепра и Донца на разстояниях от устья Самары до Изюма и Луганской станицы, сочиненная 1749 года в сен-

Укрѣплен. посты по Днѣпру отъ
Украин. линіи до устья р. Протолюги.
Изобр. 19. (1753 г.).

Біркутскій ретраншиментъ
Изобр. 20. (1753 г.).

Изобр. 21.
По линіи АГ.

Изобр. 22.
По линіи АБ.

Изобр. 25.
По линіи АИ.

Изобр. 23, 27, 29, 31, 33, 37, 38, 39, 40 и 41.

Мал. 5. Біркутскій ретраншимент за Ф. Ф. Ласковским⁶⁰

тябре и октябре месяцах. [Електр. ресурс] Реж. доступу: // http://parasoma.narod.ru/maps/maps-images/map_bibikov_1749_1753_b.jpg. Цікаво, що на плані Біркутського ретраншементу, опублікованому Ф. Ф. Ласковським, в озері Біркут показано напрям течії: зображено, що вода з озера тече до р. Дніпро (Ласковський Ф. Ф. Карты, планы и чертежи... – Л. 4 (зображення 20)).

⁶⁰ Ласковский Ф. Ф. Карты, планы и чертежи... – Л. 4.

плани російського генералітету використати це укріплення для потреб флотилії, однак реальна суднохідність протоки, що поєднувала Біркут з Дніпром, викликає сумніви (так само як і реальність сполучення з р. Протовчею).

Враховуючи стратегічні завдання, які поклалися на укріплення, особливості місцевості (та динаміку її змін), спробуємо локалізувати російські редути відповідно до сучасної топографії.

Питання локалізації *Миколаївського редуту* вперше розглядалося в історіографії у контексті локалізації Богородицької й Усть-Самарської фортець. У 1998 р. Г. Швидько, аналізуючи картографічні джерела з фондів Російського державного військово-історичного архіву, прив'язала Миколаївський редут до земляного укріплення на околиці с. Шевченко⁶¹. Однак подальші дослідження археологів та істориків довели, що ці залишки оборонних споруд є Богородицькою фортецею-Старосамарським ретраншементом. Враховуючи, що Ф. Ласковський у переліку укріплень на лівому березі Дніпра від Української лінії до Усть-Самарського ретраншементу розташував Миколаївський редут між Кодацьким та вказаним ретраншементом і окремо виділив фортифікації на р. Самарі⁶², Миколаївський редут слід локалізувати саме на березі Дніпра. На загальних картах театру російсько-турецької війни укріплення, що може бути інтерпретоване як Миколаївський редут, позначено на правому березі р. Самари, у місці впадіння її у Дніпро, напроти Усть-Самарського ретраншементу: на карті К. Мортъє 1742 р. це укріплення розміщене напроти ретраншементу й підписане як «Fort», а на гравійованій карті, яка відображає військові дії російської армії під час кампанії 1736 р., воно не підписане, але так само зображене якраз напроти Усть-Самарського ретраншементу⁶³.

⁶¹ Швидько Г. К. Картографічні матеріали РДВІА... – С. 92–97.

⁶² Ласковський Ф. Ф. Матеріали для історії... – С. 38. Однак на створеній дослідником історичній карті Миколаївський редут не показаний (Ласковський Ф. Ф. Карты, планы и чертежи... – Л. 3 (зображення 1)).

⁶³ Фрагменти вказаних карт опубліковані у статті: Векленко В. О., Векленко А. В., Малов О. В. Картографічні джерела... – С. 131, 128.

Детальніше локалізувати Миколаївський редут допомагає залучення карти Дніпра 1740 р. з планами фортець. На одній врізці з Усть-Самарським ретраншементом зображено редут Св. Миколая⁶⁴. На плані Усть-Самарського ретраншементу позначено лінію перевозу через р. Самару, дорога до якого з ретраншементу захищена з обох сторін валами. При цьому вали протягнуто й далі по лінії перевозу через острови у гирлі Самари. Редут Св. Миколая має два входи, один з яких продовжується валом, протягнутим по схилу височини, на якій стоїть редут, до берегової лінії (див. мал. 1). Тобто редут фактично був частиною перевозу і мав захищати вихід перевозу через р. Самару на її правому березі.

Відповідно до сучасної топографії, розташування Миколаївського редуту вписується у південний край острова Олексіївського на Дніпрі (який, по суті, є залишком правого берега р. Самари до підняття рівня води у Дніпрі після спорудження греблі Дніпрогесу). Це видно з порівняння деталей рельєфу на планах Усть-Самарського ретраншементу 1740-х років та на великомасштабному «Плане г. Днепропетровска и его ближайших окрестностей. 1929–1932». Однак план Миколаївського редуту, який наводить Ф. Ласковський, не збігається з планом редуту Св. Миколая з карти 1740 р.⁶⁵ Не позначено редут і на історичній карті Ф. Ласковського⁶⁶. Незбіг планів редутів не спростовує викладеної версії локалізації Миколаївського редуту на сучасному острові Олексіївському, а скоріше є свідченням плутанини. Показово, що наведений Ф. Ласковським план редуту збігається з одним з бастіонів Старосамарського ретраншементу на карті 1747 р.⁶⁷

Кодацький редут, враховуючи його прив'язку до Новокодацького перевозу, а також у зв'язку з інформацією карт XVIII ст.⁶⁸

⁶⁴ Библиотека Российской Академии наук. – Отдел рукописей. – Собрание рукописных карт. Основная опись. – Д. 162: Карта реки Днепра от Киева до впадения ее в Черное море...

⁶⁵ Ласковский Ф. Ф. Карты, планы и чертежи... – Л. 4 (зображення 32).

⁶⁶ Там само. – Л. 3.

⁶⁷ Архів Коша... – Т. 3. – С. 26.

⁶⁸ Див., напр., карти Бібікова 1749 і 1750 рр. (Достоверная ландкарта меж рек Днепра и Донца на разстояниях от устья Самары до Изюма и Луганской станицы, сочиненная 1749 года в сентябре и октябре месяцах. [Електр. ресурс]

та результатами аналізу змін рельєфу і ландшафту, локалізується на підвищенні на самому березі Дніпра⁶⁹ напроти Нового Кодака, на південний схід від озера Радуга⁷⁰ (за сучасною топографією – на березі Дніпра у південно-східному напрямку від вул. Кубанської, що в м. Дніпро). Окреслена місцевість зазнала змін, пов'язаних не лише з підняттям рівня води у Дніпрі (внаслідок чого у даній місцевості «історична» заплава Дніпра опинилася під водою), а й з будівництвом насосної станції Ломівського водозабору (прориттям каналу від території станції до Дніпра). При цьому чітка локалізація Кодацького редуту ускладнена не лише змінами рельєфу та ландшафту, а й щільною сучасною забудовою прибережної смуги.

На користь локалізації Кодацького редуту саме на вказаній місцевості свідчить близькість цієї ділянки узбережжя Дніпра до другої надзаплавної тераси, через що саме тут було розташовано лівобережний вихід Новокодацького перевозу⁷¹. Безпосереднє місце завантаження/розвантаження не було сталим, оскільки берегова лінія з часом зазнавала змін від весняних повеней. Тому про перевіз можна вести мову не як про конкретну точку на карті, а як про зручну ділянку на березі, що знаходилася у безпосередній близькості до другої надзаплавної тераси, де про-

Реж. доступу: // http://parasoma.narod.ru/maps/maps-images/map_bibikov_1749_1753_b.jpg; Достоверная ландкарта между рек Днепра и Донца и о расстояниях от Усть Самары до Луганской станицы. Сочиненная въ 1750 году в мае месяце. [Електр. ресурс] Реж. доступу: // http://parasoma.narod.ru/maps/maps-images/dostovernaya_landkarta_1750_b.jpg), а також план Катерининської провінції 1765 р. (План Екатерининской провинции от реки Днепра до реки Донца с показанием всех местечек, слобод и хуторов от Украинской линии внутрь на 40 верст. Сочинен ноября дня 1765 года. [Електр. ресурс] Реж. доступу: // http://dl2.ukrainianline.info/maps/detailed/1765-Plan_Ekaterininskoj_provincii.jpg).

⁶⁹ План г. Днепропетровска и его ближайших окрестностей. 1929–1932 гг. М 1:10 000 (копія з особистого архіву автора).

⁷⁰ Під такою назвою невелике озеро позначене на топографічному планшеті М-36-130-Б-г масштабу 1:25 000 1956 р., (укладеного за результатами зйомки 1954 р.). Важливо, що озеро зберегло свою назву серед старожилів (однак на сучасних топографічних картах така назва вже не фіксується), сьогодні на його північно-східному березі розміщено станцію човнів. Нині від річища Дніпра озеро відділяється неширокою косою, порослою очеретом.

⁷¹ Репан О. А., Старостін В. С., Харлан О. В. Палімпсест... – С. 91.

ходили сталі шляхи. Зрештою, ще одним доказом розташування тут російської залоги може бути озеро Московське⁷².

Інша назва Кодацького редуту, що вживалася у документах Архіву Коша – Кам'янський редут⁷³, за назвою найближчого поселення, Кам'янки (Лівобережної або Старожитньої⁷⁴). Слід не плутати цей редут із Кам'янським (Лоцмансько-Кам'янським) ретраншементом, котрий у 1770-х роках у діловодстві Коша інколи так само називали Кам'янським редутом⁷⁵.

Протовчанський редут, враховуючи його локалізацію на картах XVIII ст. на березі р. Дніпра нижче місця впадіння р. Протовчі⁷⁶, а також панівні над цією місцевістю висоти, прив'язується до району Сугаківка на березі р. Дніпра. Нині на ймовірному місці його розташування міститься сучасна дачна забудова.

Терлимський редут, відповідно до даних карти Бібікова 1750 р.⁷⁷ та розташування панівних висот у цій місцевості, локалізується в урочищі Беречине на території природного заповідника «Дніпровсько-Орільський». З урочища добре проглядається правий берег Дніпра. Ландшафт визначається піщаними дюнами, частково порослими чагарником та поодинокими деревами. Точніша локалізація ускладнена. Назва цього укріплення походить від топоніма «Тарамський», оскільки форпост, встановлений в цій місцевості у 1736 р.⁷⁸ й на основі якого було зведено редут, знаходився якраз напроти населеного пункту Тарамське.

⁷² Военно-топографическая карта Российской империи. Екатеринославская губерния. Л. 26, ряд 13 // [Електр. ресурс] Реж. доступу: // <http://www.etomesto.ru/shu-bert-map/26-13/>

⁷³ ЦДАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 153.

⁷⁴ Старостін В. С. Столиця степового краю. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 42.

⁷⁵ Архів Коша... – Т. 8. – С. 141.

⁷⁶ Див., напр.: Достоверная ландкарта между рек Днепра и Донца и о расстояниях от Усть Самары до Луганской станицы. Сочиненная в 1750 году в мае месяце. [Електр. ресурс] Реж. доступу: // http://parasona.narod.ru/maps/maps-images/dostovernaya_landkarta_1750_b.jpg

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 5703. – Арк. 3. У російських документах написання «Тарамский» перетворилося на «Теремской», що пізніше, ймовірно, трансформувалося у «Терлимський».

Сокільський редут чітко прив'язується за документами до слободи Самарської паланки – Сокільської⁷⁹ (інші назви слободи – Сокільський редут, Сомівка⁸⁰). Відповідно до сучасної топографії це південно-східна околиця с. Миколаївки Петриківського району Дніпропетровської області⁸¹. Місцевість є підвищеним північно-східним узбережжям колишньої річки Сомівки (Сокілки) (тепер озеро). Звідси добре проглядається навколишня територія і протилежний берег Дніпра. Тут р. Сомівка робить помітний вигин (петлю), найбільший по всій її течії, в якому Сокільський редут зображувався на картах середини XVIII ст.⁸².

Однак вивчення супутникових карт та обстеження території природного заповідника «Дніпровсько-Орільський» дозволяє висунути гіпотезу, що Сокільський редут не завжди знаходився на околиці сучасного с. Миколаївка. У 2012 р. на супутниковій карті було виявлено прямокутний периметр, розташований у петлеподібному вигині р. Гнила Сокілка, розміри якого збігаються з розмірами Сокільського редуту з плану, наведеного Ф. Ф. Ласковським⁸³. Безпосередні обстеження місцевості, проведені у 2012–2013 рр., не виявили помітних неозброєним оком слідів оборонних споруд (що може бути зумовлене вкрай малою висотою їх), однак було виявлено штучну греблю через р. Гнила Сокілка завширшки близько 4,5 м та ймовірні сліди давньої до-

⁷⁹ Хата мешканця цієї слободи, козака Степана Муштапи стояла на відстані близько 60 м від Сокільського редуту (ЦДДАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 150. – Арк. 2). Цей документ опубліковано у статті: Сухомлин О. Д. Конфлікти як елемент повсякденної взаємодії населення слободи Сокільської та російських військових (1750–1760-ті рр.) // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки. – Дніпропетровськ, 2013. – Вип. 10. – С. 36–38).

⁸⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775. – Т. 3. – С. 287.

⁸¹ Военно-топографическая карта Российской империи. Екатеринославская губерния. Л. 26, ряд 13 // [Електр. ресурс] Реж. доступу: // <http://www.etomesto.ru/shubert-map/26-13/>.

⁸² Див., напр.: Достоверная ландкарта между рек Днепра и Донца и о расстояниях от Усть Самары до Луганской станицы. Сочиненная в 1750 году в мае месяце. [Електр. ресурс] Реж. доступу: // http://parasona.narod.ru/maps/maps-images/dostovernaya_landkarta_1750_b.jpg.

⁸³ Ласковский Ф. Ф. Карты... – Л. 4 (зображення 26, 27).

роги через неї, що веде у напрямку згаданого периметру. Місцевість лежить на першій надзаплавній терасі Дніпра, однак не є панівною височиною (хоча звідти частково проглядається правий берег Дніпра). А отже, можна зробити припущення, що редут знаходився у вигині Гнилої Сокілки у перші роки свого існування, але невдовзі був перенесений на берег р. Сомівки (Сокілки) у зв'язку з підтопленням, або ж маємо справу з іншою, наразі не ідентифікованою, фортифікаційною спорудою.

Романівський редут на підставі сучасної топографії локалізується поблизу західної околиці вже згаданого с. Миколаївка (куток «хутір Високий»). За свідченнями документа 1742 р., редут розташовувався на відстані близько двох верст від с. Бригадирівки⁸⁴, яке, у свою чергу, добре локалізується на місцевості завдяки військово-топографічній карті Катеринославської губернії середини ХІХ ст.⁸⁵ (відповідно до сучасної топографії це місцевість поблизу с. Курилівка, південніше кутка Чорний хутір). Редут отримав назву від форпосту «при Романковом»⁸⁶ (тобто напроти с. Романкового, яке нині є частиною м. Кам'янського). Питання локалізації на місцевості Романівського редуту залишається відкритим.

Біркутський ретраншемент (редут) розміщувався на північно-східному березі озера Біркут, яке нині затоплене водами Кам'янського водосховища. Укріплення чітко локалізується за картографічними матеріалами середини ХVІІІ ст. та пізнішого часу (різного масштабу) саме завдяки озеру⁸⁷. Місцевість знач-

⁸⁴ Слобода була заснована бригадиром Апачиніним при урочищі Чорні Лози (Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. – Т. 2. – С. 1708).

⁸⁵ Див.: Военно-топографическая карта Российской империи. Екатеринославская губерния. Л. 26, ряд 13 // [Електр. ресурс] Реж. доступу: // <http://www.etomesto.ru/shubert-map/26-13/>

⁸⁶ Форпост згадано восени 1736 р., причому відстань до сусіднього форпосту «при Саколке» становила 4 версти (ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 5703. – Арк. 3 зв.).

⁸⁷ Ласковский Ф. Ф. Карты, планы и чертежи... – Л. 4 (зображення 20); Достоверная ландкарта между рек Днепра и Донца и о расстояниях от Усть Самары до Луганской станицы. Сочиненная в 1750 году в мае месяце. [Електр. ресурс] Реж. доступу: // http://parasona.narod.ru/maps/maps-images/dostovernaya_landkarta_1750_b.jpg; Достоверная ландкарта меж рек Днепра и Донца на расстояниях от устья Самары до Изюма и Луганской станицы, сочиненная 1749 года

ною мірою була піщаною. На відміну від інших фортифікацій регіону Орельсько-Самарського межиріччя, укріплення будувалися тут з піску, про що свідчить обшивка крутизни валів дерев'яним зрубом⁸⁸. У деяких документах укріплення згадується як «Ревунівська редута», за назвою найближчого сільського поселення – слободи Ревунівки Самарської паланки⁸⁹. За спогадами мешканців с. Курилівки, хутір Ревунівка (наголос на третьому складі) ще існував у 1950-ті роки, й на цій місцевості були фруктові сади, а землю обробляли мешканці Паньківки⁹⁰.

Неподалік ретраншементу розташовувався так званий **Біркутський табір**, де перебували залоги лівобережних козаків (детальніше про козацькі табори при російських фортецях йтиметься нижче).

На правому березі р. Самари розміщувалися ще два редуту – **Пришибний** та «**Новоостроенной**». Обидва зафіксовані на картах 1749–1750 рр.⁹¹ і згадуються в одному з проєктів Військової колегії щодо зменшення кількості укріплень після російсько-турецької війни 1735–1739 рр.⁹². На місці Пришибного редуту, за даними В. Старостіна, наприкінці XVIII ст. існувала «деревня Удалая»⁹³. Місце розташування обох укріплень, за сучасною топографією, знаходиться у межах м. Новомосковськ.

в сентябре и октябре месяцах (Старостін В. С. Столиця східного Запорозжя // Фронтири міста: історико-культурологічний альманах. – Дніпропетровськ, 2013. – Вип. 3. – С. 40); Военно-топографическая карта Екатеринославской губернии. – Л. 26, ряд 13).

⁸⁸ Ласковский Ф. Ф. Карты, планы и чертежи... – Л. 4 (зображення 21–23).

⁸⁹ Див., напр., ордер Коша самарському полковнику Г. Петренку (?) від 2 липня 1765 р. (ЦДДАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 81). А в повідомленні Коша гарнізонній канцелярії Старосамарського ретраншементу з цього ж питання укріплення названо вже Біркутським редутом (Там само. – Арк. 82 зв.).

⁹⁰ Інтерв'ю автора з мешканцем с. Курилівка О. Повіренім (травень 2012 р.).

⁹¹ Достоверная ландкарта между рек Днепра и Донца и о расстояниях от Усть Самары до Луганской станицы. Сочиненная в 1750 году в мае месяце. [Електр. ресурс] Реж. доступу: http://parasoma.narod.ru/maps/maps-images/dostover-na_u_landkarta_1750_b.jpg; Достоверная ландкарта меж рек Днепра и Донца на расстояниях от устья Самары до Изюма и Луганской станицы, сочиненная 1749 года в сентябре и октябре месяцах; Старостін В. С. Столиця східного Запорозжя. – С. 40.

⁹² Ласковский Ф. Ф. Материалы для истории... – Ч. 3. – С. 39.

⁹³ Старостін В. С. Столиця східного Запорозжя... – С. 57.

Ф. Ласковський, цитуючи згаданий вище проєкт Військової колегії, називає ще декілька укріплень, розташованих, очевидно, на правому березі Самари – редути **Піщаний** та **Монастирський**. Піщаний можна ототожнювати з фортецею Піщана Самара, позначеною на російських картах кінця 1740-х – середини 1750-х років⁹⁴, та зі згадкою урочища «Пещаная радута» в запорозьких документах (1761)⁹⁵. Даних про власне функціонування Піщаного та Монастирського редутів в обстежених джерелах не виявлено.

3.3. Комплектування та підпорядкування в 1739–1768 роках

У суто військовому сенсі після закінчення російсько-турецької війни 1735–1739 рр. всі російські фортифікації від Переволочної до Січі (у перші повоєнні роки вони інколи іменувалися «днепрськими постами»⁹⁶) й надалі залишалися однією з тактичних одиниць численних російських угруповань, розміщених в Україні. Верховне командування належало київському генерал-губернаторові М. Леонтєву. Групу військ, до якої, разом з низкою полків російської армії (Московський, Новотроїцький, Ревельський, Нарвський, Рильський драгунські, Ярославський, Санкт-Петербурзький, Тобольський, Воронежський, Шліссельбурзький, Троїцький, Владимирський, Сибірський та Углицький піхотні), входили нижньодніпровські пости, у 1741 р. очолював генерал-аншеф Д. Кейт. Самі ж нижньодніпровські пости як тактична одиниця російської армії перебували у віданні бригадира Д. Апачиніна⁹⁷ (водночас комендант Переволочанської фортеці).

⁹⁴ Достоверная ландкарта ... Сочиненная в 1750 году...; Достоверная ландкарта ... сочиненная 1749 года...; Генеральная ландкарта от Киева по реке Днепру до Ачакова і по степи до Азова с показанемъ турецкой области и польскаго владения с Россійскою имперіею границ сочинена из рашных карт в 1754-м году. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://papacoma.narod.ru/maps/maps-images/de_bosket_1754_fragment2.jpg

⁹⁵ ЦДАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 36.

⁹⁶ Там само. – Арк. 23, 35.

⁹⁷ Там само. – Арк. 23.

Зміни в організації управління російських військ, що залишалися на території України після війни, та поступове згортання чисельності підрозділів і матеріальних ресурсів південніше Української лінії зумовили й зміни статусу мережі фортець на нижньому Дніпрі. Якщо у воєнний час командиром Дніпровської лінії був представник генералітету (наприклад, наприкінці 1738 р. – генерал-лейтенант Г.-К. Кайзерлінг)⁹⁸, то пізніше, у 1741–1745 рр., «днепрские посты» як складова російської військової присутності в Україні підлягали тому ж таки бригадиру Д. Апачиніну⁹⁹, який, у свою чергу, підпорядковувався безпосередньо київському генерал-губернаторові М. Леонтьєву. На останнього Петербург покладав обов'язки прикордонного начальника на південному напрямку¹⁰⁰.

У перші повоєнні роки команда залог нижньодніпровських постів формувалася з російських полків, підпорядкованих київському генерал-губернатору, та полків української ландміліції (як це було і в роки війни), частина з яких була розквартирована на Українській лінії. У зв'язку з цим у питаннях комплектування залог та постачання російські фортеці на теренах Запорозжя принаймні з 1743 р. (а можливо, й дещо раніше) підпорядковувалися начальникові Українського ландміліцького корпусу (одночасно командир Української лінії)¹⁰¹. Начальник корпусу був для нижньодніпровської команди найближчим за місцем дислокації представником генералітету, відповідаючи за

⁹⁸ Шпитальов Г. Г. Дніпровська військова флотилія... – С. 30.

⁹⁹ Про підпорядкування йому ж нижньодніпровських постів у 1742 р. свідчить ордер щодо виконання вимог Адміралтейств-колегії: ЦДДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 785. – Арк. 6; про підпорядкування матеріальної бази нижньодніпровських фортець Апачиніну у 1745 р. (який тоді обіймав ще й посаду коменданта Полтави) свідчить рапорт прем'єр-майора фон Грінвалта (ЦДДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1277. – Арк. 27).

¹⁰⁰ Шпитальов Г. Г. Українська ландміліція. – С. 101.

¹⁰¹ Про це свідчить, зокрема, факт рапортування А. де Бриньї М. Леонтьєву щодо стану поточних справ у нижньодніпровських постах, кількості байдаків, прийому-передачі припасів від 30 липня 1743 р. (ЦДДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 785. – Арк. 135–135 зв.).

оборону південного кордону¹⁰². Безпосереднім начальником нижньодніпровської команди був штабофіцер, водночас комендант Усть-Самарського ретраншементу, найбільшої військової бази часів війни.

Ротація нижньодніпровської команди відбувалася за ордером командира Українського ландміліцького корпусу і перебувала у його цілковитій компетенції¹⁰³. Служба у нижньодніпровських залагах трактувалася як форпостна¹⁰⁴.

Після 1745 р. немає свідчень про посередництво Д. Апачиніна у структурі командування нижньодніпровськими фортифікаціями. Зокрема, у 1747 р. прем'єр-майор А. Позняков рапортував безпосередньо командирі Українського ландміліцького корпусу, генерал-лейтенанту М. Філософову¹⁰⁵ (документ наведено у Додатку). М. Леонт'єв у питаннях, що стосувалися прикордонного режиму, ордерував безпосередньо командирі нижньодніпровської команди. Відповідно останній рапортував генерал-губернаторові. Прикладом є рапорт коменданта Усть-Самарського ретраншементу прем'єр-майора Розенталя до М. Леонт'єва від 20 березня 1745 р. про затримання у Старій Самарі безпашпортного мешканця Гетьманщини. Як верховному прикордонному командирі, київському генерал-губернатору надсилалися й місячні відомості про стан нижньодніпровської команди¹⁰⁶.

Упродовж 1741–1742 рр. на посаді коменданта Усть-Самарського ретраншементу перебував підполковник Афанасій Чи-

¹⁰² Як випливає з промеморії Канцелярії головної артилерії та фортифікації М. Леонт'єву, думка саме начальства Української лінії була вирішальною у питанні вивезення всієї артилерії з нижньодніпровських постів (окрім Усть-Самарського ретраншементу). Це питання порушувалося артилерії генерал-майором Беренсом у 1746 р. (ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1391. – Арк. 1–1 зв.).

¹⁰³ Див., напр.: ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1277. – Арк. 27; У жовтні 1749 р. ордер М. Леонт'єва наздогнав майора Щетиніна (якого тоді було замінено на посаді командира нижньодніпровської команди на підполковника Томпсона) вже вдома, у селі Маслово Пристань Білгородського повіту. Щетинін відправив ордер назад до Усть-Самарського ретраншементу, повідомивши про це київського генерал-губернатора (ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1738. – Арк. 3 зв.).

¹⁰⁴ Там само. – Спр. 1277. – Арк. 27.

¹⁰⁵ Там само. – Спр. 1377. – Арк. 49–49 зв.

¹⁰⁶ Там само. – Спр. 1290. – Арк. 122.

чагов (див. табл. 4). Чичагов прийняв нижньодніпровські пости (а точніше, власне їхню матеріальну базу) від «каманды разграничения»¹⁰⁷, тобто від військ, які перебували на нижньому Дніпрі під час проведення комісії з розмежування кордону між Російською та Османською імперіями у 1740–1742 рр. Наприкінці грудня 1742 р. його, після приблизно півторарічної служби на нижньому Дніпрі, змінив на посаді підполковник Василій Кожин. Як видно з документів, нижньодніпровська команда зазнала повної ротації, оскільки прибув новий провіантмейстер¹⁰⁸. Термін служби В. Кожина розтягнувся на майже два роки, аж поки його не змінив прем'єр-майор Карл фон Розенталь, який до того обіймав пост коменданта Новосіченського ретраншементу¹⁰⁹. У подальшому командир нижньодніпровської команди та коменданти підпорядкованих йому фортець і залоги змінювалися щороку («в годовой команде»¹¹⁰): близько року перебували на посаді прем'єр-майори Грінвалт, Позняков, Шатохін та майор Щетинін.

Таблиця 4. Коменданти та виконавчі обов'язків комендантів Усть-Самарського ретраншементу

Прізвище	звання, полкова належність	крайні дати згадки
Чичерін	Полковник	1736, квітень (?) ¹¹¹
Чебишов	Полковник	1736, 3 жовтня ¹¹²
Єлізаров ¹¹³	лейбгвардії майор	1738, 19 травня ¹¹⁴
Жилін	підполковник (Українського ландміліцького корпусу?)	1741, квітень ¹¹⁵

¹⁰⁷ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 785. – Арк. 52.

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ Там само. – Спр. 1290. – Арк. 22.

¹¹⁰ Эварницкий Д. И. Сборник материалов... – С. 11.

¹¹¹ Байов А. К. Русская армия... – Т. 1. – С. 236.

¹¹² Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 1. – С. 95.

¹¹³ За деякими відомостями, очолював флотську команду, а не ретраншемент.

¹¹⁴ ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 7050. – Арк. 10.

¹¹⁵ Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 781. – Арк. 72.

Чичагов Афанасій	Підполковник	1741, 19 серпня ¹¹⁶ , 1743, 16 січня ¹¹⁷
Кожин Василій Саво- вич	Підполковник	1743, січень ¹¹⁸ , 1744, грудень ¹¹⁹
фон Розенталь Карл Іванович (Carl von Rosenthal)	прем'єр-майор Тобольсь- кого драгунського полку ¹²⁰	1745, 19 лютого ¹²¹
Андрій Забельський (в.о. комендата під час хвороби Розента- ля)	Капітан	1745, 10 вересня ¹²²
фон Грінвалт	прем'єр-майор Санкт-Пе- тербурзького драгунсь- кого полку	1745, 5 вересня ¹²³ (прибув на зміну Розенталю), 15 жовтня ¹²⁴ (засту- пив на посаду)
Позняков Артем	прем'єр-майор Новгород- ського драгунського полку	1746, 30 жовтня ¹²⁵ , 1747, 1 червня ¹²⁶
Шатохін (Шетохін) Самойло	прем'єр-майор Єфремів- ського полку ¹²⁷	1747, 8 червня ¹²⁸ 1747, серпень ¹²⁹

¹¹⁶ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 785. – Арк. 100.

¹¹⁷ Там само.

¹¹⁸ Там само. – Арк. 76.

¹¹⁹ Андриевский А. Дела, касающиеся запорожцев... – С. 390.

¹²⁰ Там само. – С. 372. У деяких документах помилково йдеться про «Тамбовский полк». Але насправді Розенталь служив у Тобольському драгунському полку (див.: ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1290. – Арк. 123).

¹²¹ Андриевский А. Дела, касающиеся запорожцев... – С. 375.

¹²² ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1324. – Арк. 5 зв.

¹²³ Там само. – Спр. 1277. – Арк. 26.

¹²⁴ Там само. – Арк. 27.

¹²⁵ Андриевский А. Дела, касающиеся запорожцев... – С. 391.

¹²⁶ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 1. – С. 221.

¹²⁷ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1500. – Арк. 2.

¹²⁸ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 1. – С. 222.

¹²⁹ Кузик Т. Л. Між храмом і базаром... – С. 158.

Щетинін Парфеній Фомич	Майор	1748, 5 листопада ¹³⁰ 1749, червень ¹³¹ (змінений)
Томпсон	підполковник Борисо- глібського полку	1749, червень ¹³² (прибув на зміну Щетиніну)
Баженов?	Капітан	1779, 20 лютого ¹³³

Під час ротації вся наявна матеріальна база передавалася новоприбулим комендантам фортець під розписку, «за общими руками». Прийом фортець міг тривати більше одного місяця. Так, фон Грінвалт прибув до Усть-Самари 5 вересня 1745 р.¹³⁴, однак ще 8 жовтня фон Розенталь рапортував М. Леонтьєву від свого імені як комендант Усть-Самарського ретраншементу¹³⁵. Лише станом на 24 жовтня бригадир Д. Апачинін у рапорті до київського генерал-губернатора згадує зміну офіцерів як доконтинанний факт¹³⁶. Капітан Є. Кисленський передав залогоу й матеріальну базу Новосіченського ретраншементу новоприбулому секунд-майору Київського гарнізону В. Федцову через місяць після прибуття останнього (детальніше про це йтиметься нижче).

Комплектування залог нижньодніпровських постів здійснювалося з військовиків драгунських та піхотних полків російської армії та Українського ландміліцького корпусу. До усталення під 1743 р. порядку ротації нижньодніпровської команди відбувалися часткові ротації. У 1740 р. для служби при Усть-Самарському магазині туди були відряджені солдати Новгородського полку (на той час полк стояв у Полтаві) на чолі з капітаном фон

¹³⁰ Андриевский А. Дела, касающиеся запорожцев... – С. 394.

¹³¹ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1738. – Арк. 3 зв.

¹³² Там само.

¹³³ Дніпровська лінія (1770 – 1790-і роки): документи та матеріали / Упор.: А. Макидон // Джерела з історії Південної України. Т. 11. – К., 2016. – С. 183.

¹³⁴ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1277. – Арк. 27.

¹³⁵ Там само. – Арк. 25.

¹³⁶ Там само. – Арк. 26.

Ізіном. А в березні 1741 р. до того ж таки Усть-Самарського магазину було відряджено 4-х військових Великолуцького піхотного полку, які доти служили у Полтавському провіантському магазині¹³⁷. З іншого боку, як і в часи війни, коли на гарнізонну службу у фортецях Дніпровської лінії заступали військові, які поверталися з походів¹³⁸, тепер фортеці доукомплектовувалися військовими, відрядженими зі своїх полків для виконання інших завдань. Наприклад, у квітні 1741 р. 12 вояків Сибірського піхотного полку, командированих у команду розмежування, було залишено при казенному провіанті в Усть-Самарі¹³⁹. Проте відбувалися й масштабніші ротації: до того ж таки Усть-Самарського ретраншементу у березні 1741 р. відправлено 536 військових¹⁴⁰.

Станом на весну 1741 р. на нижньому Дніпрі перебували кілька угруповань російських військ (команд), на чолі яких стояли представники генералітету та бригадири. За цим поділом на дистанції «днепрские за линиею посты», до яких (на весну 1741 р.) зарахували Новосіченський, Хортицький, Малишевський, Кодацький, Усть-Самарський, Старосамарський та Біркутський ретраншементи, були підпорядковані бригадиру Д. Апачиніну¹⁴¹. Разом з іншими фортецями Дніпровської лінії гарнізони вказаних «днепрских постов» комплектувалися з команди генерал-майора фон Брадке, до якої належали Ризький, Нарвський, Ладозький, Новгородський, Київський та Углицький полки¹⁴².

Отже, залоги фортець комплектувалися змішано з різних полків (див. табл. 5). Загальна кількість військових у підлеглих бригадиру Д. Апачиніну ретраншементах становила 1440 осіб, з яких 56 охороняли провіант, що залишився після Дніпровської флотилії.

¹³⁷ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 781. – Арк. 18.

¹³⁸ Шпитальов Г. Г. Українська ландміліція... – С. 89–101; Його ж. Дніпровська військова флотилія... – С. 30.

¹³⁹ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 781. – Арк. 81 зв.

¹⁴⁰ Там само. – Арк. 56.

¹⁴¹ Там само. – Арк. 35.

¹⁴² Там само. – Арк. 49–57.

Таблиця 5. Залоги нижньодніпровських постів,
підпорядкованих бригадиру Д. Апачиніну, весна 1741 р.¹⁴³

Укріплення	Гарнізон		При залишеному провіанті (команда майора Ларіонова)	Артилери та інженери	Разом
	полкова належність	осіб			
«В Сечах»	Нарвський, Углицький, УЛК ¹⁴⁴	205	13	8	226
Малишевський ретраншемент	УЛК	32	-	1	33
Хортицький ретраншемент	Углицький, Київський, УЛК	360	26	5	391
Ненаси́тецький ретраншемент	Углицький, Новгородський, Київський, УЛК	176	-	3	179
«В Нижних Кодаках»	Углицький, УЛК	21	-	-	21
Усть-Самарський ретраншемент	Углицький, Новгородський, Київський, УЛК	468	17	3	488
Старосамарський ретраншемент	Углицький, УЛК	39	-	-	39
Бірку́тський ретраншемент/редут	УЛК	63	-	-	63
Разом		1364	56	20	1440

¹⁴³ Укладено за: ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 781. – Арк. 35 зв. – 36.

¹⁴⁴ УЛК – Український ландміліцький корпус.

Наступного року чисельність залог російських фортець на теренах Запорозжя значно зменшилася. На 1742 р., як свідчить приписка на карті Дніпра із позначенням редутив від Переволочної до Києва Д. де Боскета, в «ретраншементях и редутах от Украинской линии до Сечи и в Сечи» (а не лише у кількох ретраншементях з табл. 5) перебувало 2 штабофіцери, 23 оберофіцери, 42 унтерофіцери, 48 капралів, 8 писарів, 31 військовий музикант, 808 рядових, всього 1052 особи¹⁴⁵. Це приблизно дорівнювало кількості 1 ландміліцького полку¹⁴⁶.

Розглянемо згортання Дніпровської флотилії та його вплив на структуру мережі російських фортець на теренах Запорозжя. Після закінчення російсько-турецької війни Дніпровську експедицію довелося згортати, хоча ще влітку 1739 р. до Усть-Самарського ретраншементу по Дніпру на байдаках сплавляли ліс, провіант, припаси, будівельні матеріали та артилерію. Усе це вивантажувалося у ретраншементі й покривалося парусом, узятим, очевидно, з морських припасів, призначених для Дніпровської флотилії¹⁴⁷. Нова запорозька верф на Хортиці готувалася до літньої кампанії наступного року. Тут будували понад 50 нових суден з деталей, надісланих із Брянська¹⁴⁸. Загалом на момент закінчення війни на берегах Дніпра налічувалося декілька ретраншементів, більшість з яких потребувала ремонту, стояли десятки бойових суден і сотні човнів (станом на 1738 р. 486 плавзасобів (з них придатних – 250)¹⁴⁹), перебували тисячі солдатів, лівобережних козаків та робітників¹⁵⁰.

¹⁴⁵ Карта реки Днепру от Киева до Хортицкого острова с показанием редутов и форпостов и на оных число людей також и лежащих по оной реке местечек и городков 1742 году // [Електр. ресурс] Реж. доступу: http://paracom.narod.ru/maps/maps-images/de_bosket_dnepr_1742_b.jpg

¹⁴⁶ Шпитальов Г. Г. Українська ландміліція. – С. 139–140, 143–144.

¹⁴⁷ Шпитальов Г. Г. Донська і Дніпровська флотилії... – С. 76.

¹⁴⁸ Шпитальов Г. Г. Дніпровська військова флотилія... – С. 31.

¹⁴⁹ Там само. – С. 30.

¹⁵⁰ Уявити собі обсяги людських ресурсів на нижньому Дніпрі дозволяють, зокрема, вимоги російського командування щодо відрядження майстрів для ремонту плавзасобів, що стояли у Переволочній. Для ремонту лише 57-ми байдаків вимагалось вислати з Гетьманщини 667 робітників (Там само. – С. 31).

Судячи з наказу Військової колегії від 22 жовтня 1741 р. про укладання докладних реєстрів щодо плавзасобів Дніпровської флотилії¹⁵¹, у 1739–1741 рр. ніяких суттєвих робіт зі згортання Дніпровської експедиції не проводилося. Тобто упродовж ще двох років по закінченні війни російська військова присутність на теренах Запорожжя продовжувала функціонувати у тому ж обсязі, що й у воєнний час – чисельність військових команд (як флотських, так і сухопутних), озброєння, припасів не зменшувалася. Проте на цей час, як відомо, ще не було завершено розмежування земель на лівобережжі Дніпра між верхів'ям р. Кінські Води та р. Міус завершила роботу 12 жовтня 1742 р.¹⁵²

Відповідно до приписів щодо консервації Дніпровської флотилії (які стосуються Брянської верфі) придатні судна слід було перевести у захищені місця, де зберігати під охороною. За розпорядженням президента Адміралтейств-колегії адмірала М. Головіна, усі великі судна, що знаходилися вище порогів, мали бути збуді на дроба, а дрібні (шлюпки, ялботи, тузики) – продані охочим приватним особам¹⁵³. Проте реалії нижнього Дніпра були дещо іншими.

Незважаючи на офіційне завершення етапу консервації суден (контр-адмірал Я. Барш виїхав до столиці навесні 1740 р.)¹⁵⁴, роботи на нижньому Дніпрі тривали. Ще у 1741 р. російські залоги збирали по берегах Дніпра загублені байдаки та зосереджували їх при ретраншементах¹⁵⁵, що нагадувало ситуацію попереднього року, коли найкращі судна збирали біля Чортотлицької та Нижньопорозької верфей¹⁵⁶. Проведені навесні 1741 р. пошуки виявили в районі Дніпровської лінії 180 байдаків, які потребували ремонту або взагалі були непридатними для використання. Більшість цих суден стояли на воді, 23 – витягнуто на берег в Усть-

¹⁵¹ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 785. – Арк. 1.

¹⁵² Полное собрание законов Российской империи. – Т. 11. – С. 671–672. – № 8628.

¹⁵³ Шпитальов Г. Г. Донська і Дніпровська флотилії... – С. 78.

¹⁵⁴ Там само. – С. 79.

¹⁵⁵ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 781. – Арк. 69–72 зв.

¹⁵⁶ Шпитальов Г. Г. Донська і Дніпровська флотилії... – С. 79.

Самарському й Ненаситецькому ретраншементях, 49 – вмерзли в кригу біля Старосіченського ретраншементу, а 2 – висіли на камінні Ненаситецького порогу, і їх неможливо було зняти¹⁵⁷.

Уся матеріальна база Дніпровської флотилії у зв'язку з її розформуванням як операційної одиниці російської армії передавалася в підпорядкування гарнізонів нижньодніпровських постів і перетворювалася на складову матеріальної бази російських фортець, розташованих на теренах Запорозжя. Передання значно розтягнулося в часі: частину провіанту (вино та оцет) в Усть-Самарському ретраншементі передавали у «сухопутне відомство» у березні 1741 р.¹⁵⁸, але це була лише мала частка майна колишньої флотилії.

Рішенням київського генерал-губернатора морську артилерію Дніпровської флотилії з відповідними припасами в січні 1743 р. долучили до артилерії нижньодніпровських постів¹⁵⁹. У подальшому гармати, боеприпаси, спорядження та устаткування для їхнього обслуговування ще принаймні три десятиліття зберігатимуться у ретраншементах саме як складова «морської провізії» (див., напр., Додаток 1, № 4, і табл. 7). Під опіку гарнізонів нижньо-дніпровських постів передавали й плавзасоби Дніпровської флотилії, розміщені в ретраншементах, запаси флотського провіанту, до якого належали солоне м'ясо, «гаряче вино», збитень, борошно, оцет¹⁶⁰, а також специфічно флотські припаси для будівництва та ремонту кораблів – смолу різних видів¹⁶¹.

Станом на 1742–1743 рр. на стоянках Дніпровської флотилії, в Усть-Самарському, Кам'янському, Хортицькому, Малишевському та Ненаситецькому ретраншементах у незаконсервованому вигляді (тобто на воді) продовжували знаходитися військові кораблі. Через недогляд частина з них опинилася притопленою. На пристанях без належного догляду залишалася чимало цілих та розбитих суден різного розміру – від галери й бриган-

¹⁵⁷ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 781. – Арк. 71 зв. – 72.

¹⁵⁸ Там само. – Спр. 785. – Арк. 56.

¹⁵⁹ Там само. – Арк. 57.

¹⁶⁰ Там само.

¹⁶¹ Там само. – Спр. 1277. – Арк. 26.

тини до байдака і шлюпки. Відомість, складена за ордером командира нижньодніпровської команди і коменданта Усть-Самарського ретраншементу підполковника Чичагова, фіксує на 1 листопада 1742 р. 350 плавзасобів різних видів. Вище порогів у зв'язку з труднощами сплаву порожистою частиною Дніпра залишалися великі судна: при Усть-Самарському ретраншементі перебували три галери – «Налва» (притоплена), «Снежень» та «Неруса», а при Кам'янському – 20 «новоманерних» козацьких човнів, а також незначна кількість дрібних суден. При інших ретраншементах нижче по Дніпру стояли дрібні судна та кілька бригаантин. Усі плавзасоби перебували у віданні капітана Севського ландміліцького полку І. Степанова¹⁶².

Та частина суден, що перебувала при Хортицькому ретраншементі, була передана запорожцям аж навесні 1743 р., хоча козаки й не хотіли брати не потрібні їм плавзасоби вкрай низької якості, постійно відтягуючи фактичне приймання під різними приводами¹⁶³. Як видно з реєстру плавзасобів, при Хортицькому ретраншементі станом на грудень 1742 р. перебували бригаантини, бригаантинки, венеціанські боти, шлюпки й дубель-шлюпки, кончебаси, прами, шхерботи, ялботи та новоманірні козацькі човни, загалом 241 одиниця¹⁶⁴.

Незважаючи на наказ щодо продажу дрібних плавзасобів охочим, у фортецях Орельсько-Самарського межиріччя (включно з Кам'янським та Усть-Самарським ретраншементами) дрібні судна все ж зберігалися у ретраншементах разом з «морськими припасами»¹⁶⁵ і в кожному випадку перебували у віданні провіантмейстера. До тієї ж таки Усть-Самари перевозили цінне корабельне устаткування¹⁶⁶, а частину артилерійського начиння,

¹⁶² ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 785. – Арк. 28–29.

¹⁶³ Там само. – Арк. 44, 44 зв., 84–84 зв.

¹⁶⁴ Там само. – Арк. 44 зв.

¹⁶⁵ Про це свідчить факт незаконного продажу й крадіжок капітаном Нагаєвим байдаків та «морських припасів» (йшлося про корабельну оснастку), що зберігалися в Усть-Самарському ретраншементі у середині 1740-х років (ЦДІАУК. – Ф. 755. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 88, 93–94).

¹⁶⁶ Шпитальов Г. Г. Донська і Дніпровська флотилії... – С. 79.

інструментів, боєприпасів, заліза з Хортицького, Малишевського й Усть-Самарського ретраншементів (а також ліс в колодах) було відправлено до Борисоглібської фортеці на «обивательських підводах» (набраних у містечках Старій Самарі й Вільному) та Дніпром – на байдаках¹⁶⁷.

Усі вищеописані роботи з консервування дрібних суден, а також обслуговування кораблів на пристанях, вимагали перебування на порогах не лише великої кількості військовослужбовців польових полків і ландміліції, які все це охороняли, але й флотських команд, залишених тут з часів війни. Про якнайскоріше повернення «морських служителів» з нижнього Дніпра до Петербурга (яке було можливе лише після впорядкування справ із Дніпровською флотилією) нагадували київському генерал-губернаторові і в серпні 1742 р., тобто через 3 роки після фактичного закінчення воєнних дій за участі флотилії¹⁶⁸.

Лише станом на липень 1743 р. можна вести мову про впорядкування плавзасобів Дніпровської флотилії. Непрямим доказом цього є рапорт А. де Бриньї до М. Леонтєєва, де вказано, що в Усть-Самарському ретраншементі у підпорядкуванні коменданта, підполковника В. Кожина, перебувало лише 9 байдаків (на воді), 3 з яких використовувалися для обслуговування Усть-Самарського перевозу, а ще 9 мали статус «припасів» і не могли бути задіяні без дозволу провіантмейстера генерал-лейтенанта Бібікова. Їх планувалося використати для транспортування лісу¹⁶⁹.

У зв'язку з вивезенням частини озброєння, устаткування, боєприпасів на Українську лінію та передислокацією військ, що брали участь у війні, зміною в ієрархії управління нижньодніпровськими постами залоги останніх було суттєво зменшено. Тепер усі фортеці на теренах Запорозжя підпорядковувалися комендантові Усть-Самарського ретраншементу¹⁷⁰ (див. табл. 6).

¹⁶⁷ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 785. – Арк. 87–88.

¹⁶⁸ Там само. – Арк. 4 зв.

¹⁶⁹ Там само. – Арк. 135 зв.

¹⁷⁰ Там само. – Спр. 1290. – Арк. 122–124.

Таблиця 6. Нижньодніпровські пости станом на березень 1745 р.¹⁷¹

Фортифікація	Чисельність залоги	Артилерійська команда	Разом	Військове звання коменданта
Усть-Самарський ретраншемент	272	6	278	прем'єр-майор
Новосіченський ретраншемент	157	8	165	капітан
Старосіченський ретраншемент	16	-	16	капрал
Біркутський ретраншемент та редути	48	-	48	прапорщик
Кодацький редут	8	-	8	вахмістр
Старосамарський ретраншемент та редути	55	-	55	поручик
Кам'янський та Кодацький ретраншементи	56	-	56	прапорщик
Ненаситецький ретраншемент	38	-	38	прапорщик
Малишевський ретраншемент	19	1	20	підпрапорщик
Хортицький ретраншемент	139	1	140	поручик
Микитинська застава	18	-	18	поручик
Разом	826	16	842	

Загальна чисельність залог становила 826 осіб, відряджених з Тобольського, Нарвського, Астраханського, Тверського, Ямбурзького та Санкт-Петербурзького драгунських полків. В Усть-Самарському, Новосіченському, Малишевському й Хортицькому ретраншементах перебували військові артилерійської команди. Командир артилеристів та лікар резидували в центральному пості, Усть-Самарі¹⁷². Важливо, що спостережні ре-

¹⁷¹ Укладено за: ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1290. – Арк. 123–123 зв.

¹⁷² Там само. – Арк. 123–123 зв.

дути, розташовані по лівому берегу Дніпра у межиріччі Орелі та Самари (Сокільський, Романівський), підпорядковувалися комендантові Біркутського ретраншементу – прапорщиківі, а редути Посамар'я (Пришибний та ін.) підлягали Старосамарському ретраншементу, який очолював поручик.

У документі не згадано про військових, які служили в нижньодніпровських постах при провіантських магазинах¹⁷³. До «провізії», як впливає з термінології документів, зараховували й устаткування, запчастини, боєприпаси, а не лише провіант. Магазины ж, цей окремий структурний підрозділ окремо взятих фортець на нижньому Дніпрі, потребують спеціального розгляду.

3.4. Внутрішня організація

Передача припасів, що залишилися після Дніпровської флотилії, у підпорядкування нижньодніпровських фортець показує, наскільки великий обсяг усього підлягав консервації для використання у майбутніх військових діях (ще раз підкреслю, йшлося про включення залишків матеріальної бази флотилії до матеріальної бази нижньодніпровських фортець). У 1742 р., за документами, в Усть-Самарському ретраншементі мало зберігатися 67 кув збитню (2215 відер), 129 бочок солоного м'яса, 683 відра горілки («вина горячева простова»), 695 четвертей придатного і 25 – зіпсованого вівса. Під час передавання цих припасів від провіантмейстера капітана Єглевського до прибулого під час ротації нижньодніпровської команди у грудні 1742 р. капітана Глебовського виявилось, що не вистачає 247 відер збитню, 40 – горілки, та 41 четверті придатного вівса¹⁷⁴. Чичагов пояснював М. Леонтєву нестачі «усушкою» вівса, що нібито був мокрий і

¹⁷³ Свідченням цього є відсутність згадки у місячній відомості про стан Нижньодніпровської команди за березень 1745 р. (ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1290. – Арк. 123–123 зв.) поручика Орловського ландміліцького полку Бахірева, який служив при провіантському магазині (Там само. – Спр. 1277. – Арк. 2).

¹⁷⁴ Там само. – Спр. 785. – Арк. 52.

Його довелося просушити, та «усушкою и утечкою» горілки й збитню¹⁷⁵. Свідчення пізніших документів щодо розкрадань «морських припасів»¹⁷⁶ Усть-Самарського ретраншементу у середині 1740-х років дозволяють поставити такі пояснення під сумнів.

Крім розглянутих, у нижньодніпровських постах зберігалися й інші морські припаси. Зокрема, у 1745 р. йшлося про 500 кулів гороху й круп, 60 бочок з рідкою та твердою смолою¹⁷⁷. Важливо, що листування про необхідність вжиття заходів задля збереження цих припасів (тара стала непридатною і потребувала заміни) дає змогу реконструювати структуру залоги окремо взятої фортеці та вирізнити її підрозділи. Смола перебувала у віданні прапорщика Астраханського драгунського полку Гололобова, а горох, крупи й борошно – поручика Орловського ландмілицького полку Бахірева¹⁷⁸. Таким чином, маємо щонайменше два спеціалізованих військових склади, що функціонували в Усть-Самарському ретраншементі. Йдеться про підрозділи, метою яких було зберігання майна колишньої Дніпровської флотилії¹⁷⁹, а не про склад провіанту для поточних потреб гарнізону. Склади розташовувалися у льохах та сараях. У перших зберігалися горілка, а в других – горілка, оцет, збитень. Фізичний стан приміщень був вкрай незадовільним¹⁸⁰.

Окрім магазинів з «морською провізією», які діяли у низці ретраншементів, у нижньодніпровських постах функціонували провіантські магазини, що забезпечували залоги продуктами харчування. З них видавали й хлібне «жалування» Війську Запорозькому Низовому. У 1740-х роках це були Старосіченський, Хортицький, Кам'янський та Усть-Самарський провіантські магазини. Офіцери, які їх очолювали, підлягали безпосередньо обер-провіантмейстеру російських полків, розміщених в Україні¹⁸¹.

¹⁷⁵ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1290. – Арк. 50 зв.

¹⁷⁶ Там само. – Ф. 755. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 88, 93–94.

¹⁷⁷ Там само. – Оп. 1. – Спр. 1277. – Арк. 3.

¹⁷⁸ Там само. – Арк. 2.

¹⁷⁹ Там само. – Арк. 1, 15, 18.

¹⁸⁰ Там само. – Арк. 25.

¹⁸¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 2. – С. 40–41, 50–55.

Цікаво, що у випадку Хортицького й Кам'янського провіантських магазинів їх очолював один і той самий офіцер, який перебував у Кам'янському ретраншементі¹⁸². Таку ситуацію можна пояснити відсутністю необхідної кількості офіцерів.

У 1749 р. було створено магазин у Новосіченському ретраншементі (згадується як «новоучрежденный»¹⁸³), а Старосіченський магазин – скасовано, оскільки в подальші роки він не фіксується у документах. Це збігається з реформуванням нижньодніпровських постів у 1749–1750 рр., коли кількість фортець і чисельність залог було суттєво зменшено. З того часу у документах згадуються магазини Новосіченський та Старосамарський¹⁸⁴.

Провіантські магазини, розташовані на нижньому Дніпрі, у 1750-ті роки мали такий самий статус, що й магазини фортець Української лінії, і підпорядковувалися спеціально призначеним офіцерам, напряду підлеглим оберпровіантмейстеру¹⁸⁵.

Команди, які обслуговували магазини, специфічно комплектувалися. На службу до провіантських магазинів у Старосамарському, Новосіченському та Кам'янському ретраншементах відрядження відбувалося за окремими ордерами командира Українського ландміліцького корпусу¹⁸⁶. При цьому військові, спрямовані до магазину, могли бути замінені на інших військовослужбовців та продовжувати службу у складі залоги ретраншементу.

В одному провіантському магазині, як правило, служили представники різних полків¹⁸⁷ (див. табл. 7). Актуалізовані джерела дозволяють припустити, що служба при магазинах тривала довше, ніж звичайне відрядження ландміліціонерів на нижньод-

¹⁸² Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 2. – С. 39.

¹⁸³ Там само. – С. 52.

¹⁸⁴ Там само. – С. 95, 102.

¹⁸⁵ ЦДІАУК. – Ф. 759. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 53, 55–55 зв.

¹⁸⁶ На це вказують окремі рапорти про стан команди, де зазначені лише відряджені на службу до магазинів (див., напр.: ЦДІАУК. – Ф. 755. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 35), та окрема рубрика для цих відряджень у рапортах про стан полків (Там само. – Спр. 3. – Арк. 71 зв. – 72, 76 зв. – 77).

¹⁸⁷ Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2583. – Арк. 22.

¹⁸⁸ У провіантському магазині на Українській лінії станом на 23 вересня 1763 р. служив капітан Рильського полку, відряджений на цю посаду за ордером генерал-

Таблиця 7. Склад команд провіантських магазинів у нижньодніпровських постах (травень 1763 р.)¹⁸⁹

Місце служби	звання	полки ¹⁹⁰					кількість	
		Т	О	Р	Л	Б	разом	
«При Каменском ретраншементе при марской правизии»	поручик			1			1	1
«При Новосеченском провиантском магазине»	прапорщик	1				1	2	8
	капрал	1				3	3	
	ротний писар			1		1	2	
	мушкетер	1				1		
«При Старосамарском ретраншементе при провиантских магазинах»	поручик	1	1				2	15
	унтер-офіцер				1		1	
	мушкетер				12		12	
Разом		4	1	2	13	4	24	

ніпровські пости¹⁸⁸.

Ще одним структурним підрозділом нижньодніпровських постів зі специфічним підпорядкуванням була артилерійська команда. Артилеристи відряджалися на службу до нижньодніпровських постів з Переволочанської артилерійської команди¹⁹¹.

У 1746 р. Канцелярія головної артилерії та фортифікації

лейтенанта П. Девієра від 10 грудня 1755 р. (ЦДІАУК. – Ф. 755. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 22 зв.). Відповідно, можна припустити, що й у провіантських магазинах нижньодніпровських постів відряджені туди офіцери так само служили довше, ніж представники залоги тієї чи іншої фортифікації.

¹⁸⁹ Укладено за: ЦДІАУК. – Ф. 755. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 35.

¹⁹⁰ Полки: Т – Тамбовський, О – Орловський, Р – Рязький, Л – Лівненський, Б – Борисоглібський.

¹⁹¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 8. – С. 141–145.

у проеморії київському генерал-губернатору М. Леонтьєву зафіксувала позицію генерал-майора Беренса, який радив вивезти артилерію та припаси з усіх нижньодніпровських постів до Переволочної у зв'язку з відсутністю належних умов для їх зберігання. Виняток пропонувалося зробити лише для Усть-Самарського ретраншементу. Однак рішення слід було узгодити з місцевим генералітетом¹⁹² (очевидно, йшлося про командира Українського ландміліцького корпусу). Проте артилерія так і залишилася в нижньодніпровських постах (як у ретраншементах, так і в редутах), про що свідчить рапорт К. фон Штофельна (1763 р.)¹⁹³.

3.5. Лівобережні козаки в російських фортецях

У XVIII ст. російське військове командування практикувало залучення до охорони південного кордону козаків Гетьманщини, загонами яких доповнювалися російські гарнізони фортець та форпостів на теренах Запорожжя. Лівобережному козацтву найчастіше відводилася допоміжна роль. Ця практика бере початок з часів російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Тоді козаків залучали до охорони кордону по Дніпру (в межах Гетьманщини), на Українській лінії. Їхніми загонами доукомплектовували (або фактично комплектували) залоги новозбудованих російських фортець по Дніпру та Самарі¹⁹⁴. Перед Генеральною військовою канцелярією ставили вимоги від російського генералітету щодо відправлення визначеної кількості козаків, які по прибутті до місцевих російських командирів розподілялися ними по форпостах відповідно до оперативних по-

¹⁹² ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1391. – Арк. 1–1 зв.

¹⁹³ Там само. – Ф. 755. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 184. Див. Додаток 1, № 9.

¹⁹⁴ Участь лівобережного козацтва у російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. ґрунтовно дослідив О. А. Репан. Див.: Репан О. А. Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735–1739 рр. – К., 2009. Важливо, що прагнення російського командування не комплектувати залоги та команди самими лише лівобережними козаками стосувалося не лише фортець. У 1739 р. на кожному з байдаків, що мали доставити на Малу Хортицю лісоматеріали та деталі галер, перебувало по 35 робітників з Гетьманщини та по 40 «велико-російських» (Шпитальов Г. Г. Донська і Дніпровська флотилії... – С. 76).

треб. Як правило, кожному такому вимогу канцелярія розподіляла по кількох полках Гетьманщини, внаслідок чого в одній фортифікації опинялися на службі козаки декількох полків або декількох сотень одного полку.

Дослідження особливостей служби лівобережного козацтва у російських фортецях на теренах Запорозжя важливе з огляду на необхідність з'ясувати, якою була вага та який вплив мала військова присутність гетьманців на території січової юрисдикції. Підлеглість козацьких команд російським комендантам не була номінальною. Гетьманських козаків було долучено, наприклад, до загону прапорщика Сверчкова, що його комендант Усть-Самарського ретраншементу майор А. Позняков відправив для згону мешканців запорозького містечка Вільного навесні 1747 р.¹⁹⁵

Після війни лівобережних козаків так само використовували для охорони кордонів. Постійно на Українській лінії перебувало близько 1500 козаків, відряджених з 5-ти полків (дані 1763 р.)¹⁹⁶. Десятки козаків були задіяні на охороні кордону у форпостах, розташованих по берегу Дніпра у межах полків Гетьманщини. У 1760-х роках ці форпости найчастіше комплектували двома-трьома козаками з одного полку, одним-двома драгунами з російських полків та інколи ще одним значковим товаришем. Не лише оборонний, а й житловий стан цих форпостів був у край незадовільним¹⁹⁷.

Ротація відряджених на нижній Дніпро лівобережних козаків відбувалася достатньо часто. Наприкінці 1740-х – 1760-х років тривалість перебування на нижньому Дніпрі зазвичай становила 4¹⁹⁸–7 місяців¹⁹⁹, у рідкісних випадках – 8 міся-

¹⁹⁵ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1377. – Арк. 49–49 зв. Див. Додаток 1, № 2.

¹⁹⁶ Там само. – Ф. 755. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 5.

¹⁹⁷ Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 4707. – Арк. 1–2.

¹⁹⁸ Варвинський сотник А. Барановський служив у Старосамарському таборі з листопада 1758 р. по лютий 1759 р. (Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 8. – С. 744).

¹⁹⁹ Кременчуцький сотник Я. Гаврилов у 1761 р. служив у Біркутському таборі упродовж семи місяців (ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 2187. – Арк. 2). Хоча у своїй «сказке» 1761 р. він не вказав місцем служби Біркутський табір, а лише зазначив відрядження на Українську лінію, листування його з Кошем свідчить про перебування саме у Біркуті.

ців²⁰⁰. Одні й ті ж козаки за період своєї військової служби могли бути відряджені на Українську лінію та у нижньодніпровські пости по декілька разів²⁰¹. З метою більш рівномірного розподілу навантаження на різні полки й сотні Гетьманщини, рядових козаків і старшин на Українську лінію (а звідти, відповідно, і на нижній Дніпро) відряджали з різних сотень та, як правило, з двох полків (див. табл. 8, 9) – аналогічно до комплектування трисотенної команди Українського ландміліцького корпусу з різних його полків.

Таблиця 8. Козацькі команди на нижньому Дніпрі відповідно до ордера начальника Українського ландміліцького корпусу генерал-лейтенанта Д. Чернцова начальникові козацьких команд Української лінії, прилуцькому полковому осавулу Н. Білецькому-Носенку від 27 квітня 1754 р.²⁰²

Чисельність та полкова належність козацьких команд на нижньо-дніпровських постах				
До 27 квітня 1754 р.			Пропонована за ордером Д. Г. Чернцова від 27 квітня 1754 р.	
Укріплення	полк ²⁰³	кількість	полк	кількість
Богородичне	Пр	195	Г	125
Біркутський табір	М	63	П	63
Біркутський ретраншемент	М	22	П	22

²⁰⁰ ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 2188. – Арк. 6 зв. («Сказка» про службу сорочинського сотника П. Гончаренка).

²⁰¹ Напр., значковий товариш Миргородського полку Іван Волошин служив у 1748 р. упродовж семи місяців у Ненасицькому, у 1749 р. протягом п'яти місяців – у Кам'янському, а у 1752 та 1759 рр. (тепер вже як значковий товариш і очільник козацької команди) – по шість місяців у Біркутському ретраншементі (Вирський Д. С. Українне місто Кременчук: від заснування до року 1764. – К., 2011. – С. 571).

²⁰² Укладено за: ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 12082. – Арк. 4 зв., 11.

²⁰³ Полки: **Пр** – Прилуцький, **М** – Миргородський, **Г** – Гадяцький, **П** – Полтавський.

Сокільський редут	М	22		П	22	
Кодацький редут	М	39		Г	36	
Кам'янський ретраншемент	М	55		Г	55	
Новосіченський ретраншемент	М	9		Г	9	
«в Ненасьтце»	М	6		Г	6	
«в Мальшевце»	М	4		Г	4	
«при Хортицком острове»	М	10		Г	10	
Микитинська застава	М	22		Г	22	
Разом	Пр	195	447	Г	267	374
	М	292		П	107	

Нова партія могла прибувати на ротацію у два етапи в залежності від зміни команд на Українській лінії²⁰⁴. Як свідчать актуалізовані джерела, ці «нижньодніпровські» козацькі загони комплектувалися переважно з козаків Миргородського, Полтавського, Прилуцького та Гадяцького полків. З таблиці 8 і 9 видно, що великі команди стояли у Старосамарському та Кам'янському ретраншементах та Біркутському таборі («Биркуцкий лагир»), який розташовувався поблизу однойменного редуту. Під час перебування на постах команди підпорядковувалися командирі відповідного укріплення, командирі трисотенної команди, а також «головній козацькій команді», тобто командирів всіх козацьких команд Української лінії, яка й відряджала козаків на службу.

Командир усієї трисотенної козацької команди перебував або в Біркутському таборі, або у Старосамарському. Наприклад, у 1760 р. про відведення сіножатей для козацьких команд Миргородського та Прилуцького полків, які стояли у Біркуті, Старосамарському й Новосіченському ретраншементах, турбувалися сорочинський сотник П. Гончаренко та значковий товариш М. Са-

²⁰⁴ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 284–288.

логуб. М. Салогуб безпосередньо отримав «відвід» сінокосів на козацьку команду при Старосамарському ретраншементі²⁰⁵.

А в 1761 р. кременчуцький сотник Я. Гаврилов, який очолював команду у Біркутському таборі, переймався заготівлею сіна на козацьку команду, що стояла на нижньодніпровських постах, та про ремонт стаєнь для козацьких коней так само по *всіх* постах²⁰⁶. Це дає підстави вважати його командиром всієї команди. У 1736 р. охтирський полковник Лесевицький, який був відряджений з командою у форпости по Дніпру для охорони кордону, перебував саме у форпості при Біркуті. Тобто спочатку Біркут був місцем резидування командира нижньодніпровської козацької команди. Водночас козацькі команди, що стояли у Старосамарському таборі у 1755–1757 рр., із матеріалів слідства про витрачене сіно постають цілком самодостатніми.

У певні роки командиром усієї козацької команди був очільник Старосамарського табору. Так, наприклад, у 1762 р. значковий товариш Прилуцького полку В. Григор'їв, командир козацької команди у Старосамарському таборі, вимагав у Коша відводу деревини із Самарської товщі для ремонту стаєнь у *всіх* місцях, де утримуються козацькі коні. Таким чином, командир нижньодніпровської козацької команди перебував у Старій Самарі або в Біркуті й, аналогічно до російських гарнізонів, очолював козаків на всіх нижньодніпровських постах.

Присутність лівобережних козаків у Кодацькому та Соکیلському редутах відображається й у традиційному кліше в щорічних розписках про відведення сінокосних угідь: «регулярным и малороссийским командам», «на команду ... великороссийскую и малороссийскую», «на обер-афицерских солдацких и козачих лошадей» (1766 р.).

Такі кліше містяться в усіх виявлених розписках (1766–1767 рр.). Ще одним свідченням є те, що замість неписьменного командира Соکیلського редути капрала Я. Безготкова у розписці про одержання відводу сіна підписався козак Ф. Черкащенко

²⁰⁵ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 16–16 зв.

²⁰⁶ Там само. – Арк. 38.

(1766)²⁰⁷. Стосовно Біркутського редуту і табору спостерігаємо роздільне отримання сіна. Є розписки командира редуту та сотника, що стоїть з командою у Біркутському таборі.

Таблиця 9.

Козацькі команди Миргородського (**М**) та Прилуцького полків (**Пр**) у нижньодніпровських постах станом на лютий 1763 р.²⁰⁸

Укріплення	Склад команди по Дніпру				Тяглова сила (коні)		
	полк	старшин	коза-ків	ра-зом	стар-шинсь-ких	ко-заць-ких	ра-зом
Біркутський та-бір	М	1 сотник 1 сотенний старшина 1 курінний отаман 1 писар	57	61	10	57	67
Сокільський ре-дут	М		20	20		20	20
Кодацький редут	М		17	27		17	27
	Пр		10			10	
Новосіченський ретраншемент	М		25	25		25	25
Микитинська застава (редут)	М		20	20		20	20
Кам'янський ретраншемент	М	1 значко-вий това-риш	59	60	2	59	61
Богородичне	Пр	1 сотник	134	135	2	134	136
Разом		6	356	362	14	356	370

²⁰⁷ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 116, 99.

²⁰⁸ Укладено за: ЦДІАУК. – Ф. 755. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 5 зв. – 6.

3.6. Реформування мережі у 1750–1770-х роках

Не пізніше середини 1750-х років команда Українського ландміліцького корпусу у зв'язку зі скороченням чисельності отримала назву «трисотенної команди» («трехсотной»)²⁰⁹. Очолював команду комендант Старосамарського ретраншементу²¹⁰.

Трисотенна команда завжди комплектувалася з кількох полків Українського ландміліцького корпусу. Наприклад, станом на січень 1763 р. – з дев'яти: Єфремівського, Лівненського, Тамбовського, Рязького, Козловського, Бельовського, Слобідського, Орловського та Борисоглібського (табл. 10).

Таблиця 10. Трисотенна команда української ландміліції у нижньодніпровських постах станом на січень 1763 р.²¹¹

полк звання	Єфремівський	Лівненський	Тамбовський	Слобідський	Рязький	Бельовський	Козловський	Орловський	Борисоглібський	Всього чинів
прем'єр-майор									1	1
капітан	1					1				2
поручик			1		1					2
прапорщик	1		1	1			1		1	5
вахмістри, унтерофіцери, капрали	1	2	2	3	2	4	2	2	1	16

²⁰⁹ Вперше таке означення в актуалізованій джерельній базі фіксується 6 жовтня 1755 р. (ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2620. – Арк. 8: ордер коменданта Старосамарського ретраншементу прем'єр-майора П. Щетиніна оберофіцерам нижньодніпровської трисотенної команди у Кодацькому редуті, Микитинській заставі, Старосамарському, Кам'янському та Новосіченському ретраншементах).

²¹⁰ «... состоят под ведением в Богородичном находящегося майора» (ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 12).

²¹¹ Укладено за: ЦДІАУК. – Ф. 755. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 61–62, 63–64, 67–68, 69–70, 71–72, 73–74, 76–77, 80–81.

барабанщик	1	1	1				1	1	1	6
рядових (мушкетерів)	33	35	34	31	31	33	34	33	32	296
цирульник				1	1		1		1	4
коваль				1			1			2
слюсар								1		1
лікар									1	1
ротний писар				1						1
Всього за полками	37	38	39	38	35	38	40	36	38	Разом у команді 339

У залозі однієї фортеці, як правило, одночасно також служили рядові та офіцери з різних полків. Наприклад, у Ново-січенському ретраншементі станом на 1755 р. служили рядові та офіцери Бельовського, Слобідського, Борисоглібського, Єфремівського, Козловського, Рязького, Тамбовського та Лівненського полків, а також офіцери Брянського й Курського²¹². Аналогічна була ситуація і в інших фортецях. До всього змішаність команди була характерною не лише для досить чисельних залог (у ретраншементах), але й для найменших: у 1763 р. залогу Сокільського редуту склали представники Рязького та Бельовського полків²¹³. Вочевидь, контингент спеціально формували за таким принципом з метою запобігти утворенню на прикордонній службі неформальної ієрархії військових.

Відрядження ландміліціонерів до команди («на низ Днепра», «в низднепровские посты», «в низднепровскую трехсотную команду») та повернення їх назад у полки відбувалося за ордерами командира Українського ландміліцького корпусу до полкових командирів²¹⁴. Джерела вказують на те, що трисотенна

²¹² ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2583. – Арк. 17. Див. Додаток 1, № 4, 7.

²¹³ Там само. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 150. – Арк. 2.

²¹⁴ На це вказує, зокрема, зазначення у рапорті про стан Орловського полку вихідної дати ордера (27 квітня 1762 р.), за яким до трисотенної команди відправлено 37 рядових та офіцерів (там само. – Ф. 755. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 76 зв. – 77).

команда підлягала ротації в «ручному режимі»: відрядження військових з полків відбувалися не регулярно²¹⁵. І зміна особового складу залог нижньодніпровських фортець (як рядових, так і офіцерів) не здійснювалася одночасно – відрядження військових навіть з одного й того ж полку відбувалися у різний час²¹⁶. Так само і повернення військових з командирів на нижньодніпровські пости назад до своїх полків не відбувалося одночасно. Наприклад, у липні 1760 р. двом поручикам Старосамарського ретраншементу «уже и перемена пришла»²¹⁷. Поряд із цим військовослужбовці відсилалися з нижньодніпровської команди до своїх полків у зв'язку з відставкою²¹⁸.

Таким чином, за рахунок комплектування залог ретраншементів одночасно з декількох полків, на рівні окремо взятої фортеці нові військові прибували й відбували досить часто, більшими або меншими групами. У 1750-ті – 1770-ті роки вже не було щорічних змін команди, які мали місце у 1740-х роках. Тепер служба могла становити 2-3 й більше років²¹⁹.

²¹⁵ Про це свідчить одночасне перебування на нижньому Дніпрі офіцерів одного полку (Новооскольського), відряджених за різними ордерами командира Українського ландміліцького корпусу, – капітана Л. Раєвського (ордер від 22.08.1754) та поручика С. Серкова (від 11.05.1753), див. Додаток 2. Поряд із цим вищезгаданий рапорт Орловського полку демонструє відрядження групи військових з одного полку одним ордером, а не кількома.

²¹⁶ ЦДІАУК. – Ф. 1639. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 19 зв. – 20, 297 зв. – 298, 445 зв. – 446, 482 зв. – 483, 503 зв. – 504, 521 зв. – 522, 555 зв. – 556, 567 зв. – 568, 573 зв. – 574, 577 зв. – 578.

²¹⁷ Там само. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 9.

²¹⁸ Наприклад, восени 1755 р. із залоги Новосіченського ретраншементу «для отставки» вибуло 2 рядових Бельовського полку (Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2583. – Арк. 17. Див. Додаток 1, № 4).

²¹⁹ Напр., поручик С. Серков був відряджений до нижньодніпровських постів за ордером генерал-лейтенанта П. Девієра від 11 травня 1753 р. й фіксується там ще під кінець 1757 (можливо, до початку 1758) р. Однак досить тривалий час поручик перебував під слідством і не ніс служби. За рахунок цього його відрядження до нижньодніпровських постів могли тривати довше, ніж мало б бути (Репан О. А. Комісії у Старосамарському ретраншементі... – С. 15–16; Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 3. – С. 750, 755–756). Термін служби в іншій команді ландміліції, синхронній трисотенній – п'ятисотенній, що перебувала на охороні Нової Сербії, становив 1 рік 4 місяці (ЦДІАУК. – Ф. 755. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 79 зв.). Поясненням тривалих відряджень на нижній Дніпро може бути гарнізонний характер служби у трисотенній команді.

Ротації в межах команди (тобто між залогами окремо взятих фортифікацій) відбувалися досить часто. Офіцерів переводили з одного укріплення до іншого за наказом командира трисотенної команди. Такі рішення могли бути спричинені зловживаннями офіцерів та скаргами на них. Так, у 1764 р. командир трисотенної команди і комендант Старосамарського ретраншементу прем'єр-майор князь С. Баратов змінив коменданта Микитинської застави капітана В. Кривцова на капітана М. Степанова. Джерела свідчать про наявність скарг на В. Кривцова стосовно його хабарництва²²⁰.

Ротація командирів трисотенної команди залежала вже від рішення генералітету. Загалом коменданти російських фортець на теренах Запорозжя, за деякими винятками, змінювалися досить часто (див., напр., таблицю 12 на с. 154–157).

Зміна коменданта Новосіченського ретраншементу, що з 1755 р. призначався з офіцерів Київського гарнізону, залежала від рішення Київської губернської канцелярії і київського губернатора. Зокрема, за скаргами Коша влітку 1764 р. з посади коменданта Новосіченського ретраншементу було усунуто капітана Стародубського полку Київського гарнізону Машанова. Крім того, що капітан не справлявся із підтриманням військової дисципліни у залозі й не міг втримати солдатів від крадіжок, він самочинно видав паспорти двом злодіям, що дозволило останнім втекти від січового правосуддя у Правобережну Україну. Очевидно, саме це порушення (а не поганий стан військової дисципліни у Новосіченському ретраншементі) й було основним приводом для київської адміністрації змінити коменданта. Відповідно до наказу Київської губернської канцелярії Київська оберкомендантська канцелярія мала замінити Машанова на іншого капітана того ж полку²²¹.

Проте питання комплектування залози Новосіченського ретраншементу, що складалася з ландміліціонерів, належало до компетенції командування Українського ландміліцького корпусу.

²²⁰ ЦДАУК. – Ф. 755. – Оп. 2. – Спр. 11. – Арк. 19, 21.

²²¹ Андриевский А. А. Материалы по истории Запорожья... – Вып. 16. – С. 261–262.

При цьому комендант, призначений з оберофіцерів Київського гарнізону як представник київського генерал-губернатора, був уповноважений безпосередньо звертатися як до командира Українського ландміліцького корпусу, так і до Київської губернської канцелярії від свого імені²²². Він трактувався урядом як «комендант у Запорозькій Січі»²²³.

Важливо, що коменданти Старосамарського ретраншементу нерідко перебували на цій посаді двічі з перервою, а деякі до цього вже служили у нижньодніпровській команді (див. табл. 4 і 12). Двічі на посаді коменданта були М. Бровцин, А. Плавецький, С. Баратов, а П. Щетинін перед тим, як очолити Старосамарський, перебував на посаді коменданта в Усть-Самарському ретраншементі. Стосовно комендантів редутив фактів обіймання посади двічі не зафіксовано. Це пояснюється значно більшою кількістю унтер- та оберофіцерів в Українському ландміліцькому корпусі та достатньою їх кількістю у нижньодніпровській команді, що давало можливість забезпечити черговість служби.

Термін перебування на посаді комендантів Сокільського, Кодацького та Біркутського редутив не перевищував року або двох (див. табл. 11). Відомий один випадок, коли Кодацький редут два роки поспіль очолював один і той же офіцер.

Таблиця 11. Командири російської залоги в редутах межиріччя Орелі і Самари

Ім'я, прізвище	звання	дата згадки
<i>Сокільський редут</i>		
NN	капрал	1756, 18 жовтня ²²⁴

²²² ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2583. – Арк. 62.

²²³ Див.: Там само.

²²⁴ Цей рядок потребує коментаря, оскільки прямого твердження про те, що в 1756 р. командував саме капрал, в документі немає. Є лише згадка про «капралов, в Биркутской і Соколской редутах стоящих» (ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 1а зв.). Крім того, серед адресатів ордерів П. Щетиніна від 6 жовтня 1755 р., скерованих до оберофіцерів трисотенної команди, немає командирів Біркутського та Сокільського редутив (Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2620. – Арк. 7, 8; ці документи наведено у Додатку 1, № 6, 7). А отже, редути очолювалися унтерофіцерами.

Іван Яковлев	капрал	1763, 22 березня ²²⁵ , 8 травня ²²⁶
Яків Безготков	капрал	1766, 21 червня ²²⁷
Митрофан Ушаков	прапорщик	1767, 11 липня; 1768, 4 липня ²²⁸
<i>Біркутський редут</i>		
Ланоківський	капітан Рязького пол- ку	1741 ²²⁹
NN	капрал	1756, 18 жовтня ²³⁰
Єлвашов	поручик	1766, червень ²³¹
Митрофан Ушаков	прапорщик	1767, 11 липня ²³² , 1768, 4 липня ²³³
<i>Кодацький редут</i>		
NN	оберофіцер	1755, 6 жовтня ²³⁴

²²⁵ Факт командування залогом Сокільського редуту саме *капралом* І. Яковлевим підтверджується не тільки тим, що в документі вжито кліше «состоящий при...», але й тим, що скаргу він подав безпосередньо капітанові І. Сомову, коменданту Старосамарського ретраншементу (водночас командир трисотенної команди). Зазвичай, за нормами діловодства, що вдається простежити на матеріалах Архіву Коша, документи до вищих командирів подавали нижчі. І якби І. Яковлев не очолював залогу Сокільського редуту, а просто належав до її складу, то це мало відобразитися у скарзі до І. Сомова: було б зазначено прізвище командира, у віданні якого перебував потерпілий, і адресантом скарги був би не капрал І. Яковлев, а командир редуту.

²²⁶ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 150. – Арк. 6. Цей документ опубліковано в: Сухомлин О. Д. Конфлікти як елемент повсякденної взаємодії населення слободи Сокільської та російських військових (1750–1760-ті рр.) // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки. – Дніпропетровськ, 2013. – Вип. 10. – С. 38–40.

²²⁷ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 99.

²²⁸ Там само. – Арк. 116, 128.

²²⁹ Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 781. – Арк. 72 зв.

²³⁰ Там само. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 1 зв.

²³¹ Там само. – Спр. 100. – Арк. 101.

²³² Там само. – Арк. 117.

²³³ Там само. – Арк. 128.

²³⁴ Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2620. – Арк. 7.

Семен Серков	поручик Новооскольського полку	1756, 28 квітня ²³⁵ , вересень ²³⁶
Микола Кулбакін	поручик	1758, 8 липня ²³⁷
Олексій Братцов	капітан	1759, 6 лютого ²³⁸

²³⁵ ЦДІАУК. Ф. 59. – Оп. 1 – Спр. 2899. – Арк. 2, 6. Джерела не дозволяють простежити, коли саме С. Серков був відсторонений від командування залогою редути. У серпні-вересні 1756 р., коли розпочинала роботу слідча комісія у його справі (див.: Репан О. А. Комісії... – С. 16), він продовжував очолювати редут (ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 26). А влітку 1757 р. він, як вже зазначалося, служив у Старосамарському ретраншементі (Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 3. – С. 755). Станом на січень 1758 р. С. Серков (як і майор П. Щетинін) «состоял праздно» у Старосамарському ретраншементі та не ніс служби, оскільки перебував під слідством (Там само. – С. 755–756).

²³⁶ Репан О. А. Комісії... – С. 16

²³⁷ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 89. У документі М. Кулбакін позначений як командувач й офіцер при Кодацькому редуті. Але безпосередньо на перевозі міг ще стояти караул із солдатів його команди. Караулом називали і залого редути (див.: Там само. – Арк. 87), і службу в укріпленні такого типу (Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2804. – Арк. 3). Зазначу, що сам перевіз був не конкретною і сталою дорогою, а радше напрямком руху через річище та острови, обумовленим зручними місцями (на обох берегах) для приставання до берега, висадки, розвантаження/завантаження. У зв'язку з цим могли змінюватися координати дороги, яка поєднувала безпосереднє місце розвантаження/висадки/завантаження з великим шляхом. Оскільки конфігурація берегової лінії зазнавала модифікацій внаслідок повеней, то, відповідно, нерідко відбувалися й незначні зміни в проляганні цієї дороги. Якщо вона проходила відносно далеко від редуту, то, ймовірно, його командир міг виставити караул при дорозі, а сам залишатися безпосередньо в укріпленні. Так було, напр., у 1742 р., коли у Кодацькому редуті стояв «великоросійський караул», тобто перебувала залога, а на перевозі – нечисленна варта, очевидно, з кількох солдатів (названа у документі заставою) (Еварницький Д. И. Источники для истории... – Т. 2. – С. 1326).

²³⁸ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 7. Треба зазначити, що капітан О. Братцов згаданий в цьому документі як «состоящий при редуте близко Нового Кодаку». Але у зв'язку з нетиповим для очільника редуту званням (капітан) може виникнути сумнів, чи Кодацький редут мався на увазі. Але той факт, що О. Братцов просив деревини на різні потреби Борисоглібського полку у самарського полковника А. Семенова, вказує на розташування редуту на лівому березі Дніпра (на землях Самарської паланки). Відстань між Новим Кодаком та Кам'янкою становила 2 версти ((Репан О. А. Старостін В. С., Харлан О. В. Палімпсест... – С. 95), а Кам'янський ретраншемент, що у 1770-х також буде називатися редутом, розташовувався задалеко. Тобто йдеться саме про Кодацький редут.

Кузьма Рожков	прапорщик [Севсько-го полку] ²³⁹	1762, 22 червня ²⁴⁰
Василь Ма[шурін?]	підпоручик Тамбовського піхотного полку	1766, 22 червня ²⁴¹
Йосип Литвинов	прапощик	1767, 7 липня ²⁴²
	підпоручик	1768, 15 червня ²⁴³

Скорочення укріплень у 1750-ті – 1760-ті роки не відбувалося. Зміни почалися лише під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Кам'янський ретраншемент, що мав цей статус до 1771 р. включно, на 1773 р. позначається як редут²⁴⁴. На 1774 р. у Сокільському редуті російська залога не перебувала²⁴⁵, однак у 1776 р. тут стояла невелика залога лівобережних козаків²⁴⁶.

У 1766 р. в Біркуті командував поручик, при якому був і сержант. Присутність одного оберофіцера та щонайменше одного старшини (сержанта) говорить про зіставність його залоги на цей час залозі Кодацького редуту. На 1767–1768 рр. бачимо одного прапорщика на обидва укріплення (подібно до 1745 р.). Зрозуміло, що він не міг очолювати велику команду. Точні цифри дає нам Кам'янський ретраншемент, який між 1770–1773 рр. було скорочено до редуту. Якщо в 1771 р. його очолював капітан Городищев і в ньому стояла доволі значна команда, то в Кам'янському редуті на 1773–1774 рр. командував капрал, а залога, як свідчить лист військового довбиша до Коша, не перевищувала 10-ти осіб²⁴⁷.

²³⁹ ЦДІАУК. – Ф. 755. – Оп. 2. – Спр. 7. – Арк. 34–34 зв.

²⁴⁰ Там само. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 135. – Арк. 54.

²⁴¹ Там само. – Спр. 100. – Арк. 100.

²⁴² Там само. – Арк. 116.

²⁴³ Там само. – Арк. 124.

²⁴⁴ Там само. – Арк. 169, 239.

²⁴⁵ Там само. – Арк. 234–234 зв.

²⁴⁶ ЦДІАУК. – Ф. 752. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 8. Див. Додаток 1, № 13.

²⁴⁷ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 101, 169, 236, 238, 239.

Схоже, що у слідстві про конфлікт командира Сокільського редути капрала І. Яковлева із мешканцями Сокільської (березень 1763 р.) мова йде про *всю* його команду (він та 4 драгуни). На користь цього свідчить скарга капрала коменданту Старосамарського ретраншементу капітанові І. Сомову. Відповідно до пояснення І. Яковлева, він пішов на гостину до мешканця слободи С. Муштапи з трьома підлеглими драгунами²⁴⁸. У той час паланковий старшина Т. Богданович наводив свідчення, що капрал з чотирма драгунами пішов до Муштапи²⁴⁹. Яковлев приховав від коменданта вихід з редути одного драгуна, і це можна пояснити тим, що драгунів всього було 4, і капрал не міг показати у своєму донесенні начальству, що залишив рудут порожнім. Тобто на 1763 р. російська залога Сокільського редути нараховувала 5 вояків²⁵⁰. На користь цього свідчить і той факт, що самовільно поставлений комендантом Старосамарського ретраншементу караул при мості через р. Самару (1762) так само нараховував 1-го капрала та 4-х рядових²⁵¹.

На сторожових прикордонних редутах, розташованих по берегу р. Дніпра від Переволочної до Києва (в межах лівобережних полків Гетьманщини) у 1760-х роках перебувало 3–4 особи²⁵². Як правило, це були 2 козаки, 1 драгун та інколи ще 1 значковий товариш. Ці пости розташовувалися на значно меншій відстані один від одного (в середньому через 3 версти), що було зумовлено їхнім прямим призначенням (спостереження за кордоном, а відтак умова, щоб з одного посту було видно інший). У зв'язку

²⁴⁸ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 150. – Арк. 2.

²⁴⁹ Там само. – Арк. 10.

²⁵⁰ Ротне капральство (найменша тактична одиниця, сучасний відповідник – відділення) нараховувало у 1735 р. 23 чол. (капрал та 22 рядових), у подальші роки ця цифра залишилась приблизно такою ж, про це свідчать штатні розписи ландміліцького полку (Шпитальов Г. Г. Українська ландміліція. – С. 78, 144). У трисотенній команді в 1763 р. на 349 рядових було 24 представники молодшого командного складу (капралів, унтерофіцерів та вахмістрів). Це дає підстави припустити, що у трисотенній команді капрал очолював менші підрозділи, ніж у полках, тобто як це було на звичайній гарнізонній службі.

²⁵¹ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 135. – Арк. 42.

²⁵² Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 4707. – Арк. 1–2.

з іншим призначенням цих постів інформацію щодо чисельності команд не можна екстраполювати, наприклад, на Сокільський редут. Йдеться скоріше про прийняту на 1760-ті роки мінімальну чисельність вояків для окремо взятого посту. Станом на 1742 р., як свідчить карта Дніпра Д. де Боскета, ця кількість була більшою. Тоді на кожному з прикордонних сторожових редутів стояло від 3-х до 25-ти лівобережних козаків, приблизно така ж (але, як правило, – менша) кількість солдат російських полків (піхота, а на деяких – ще від 1-го до 9-ти драгунів), на окремих постах було по 1-му оберофіцеру.

Залишається відкритим питання про присутність дружин рядових російських військових при своїх чоловіках, тобто на місцях їхньої служби. Відомі факти перебування дружини коменданта Кам'янського ретраншементу, поручика А. Зеленіна разом із чоловіком (вони були в гостях у новокодацького священника Стефана Андрієва)²⁵³. У Старій Самарі поручик артилерії Г. Петров мешкав з дружиною (яка після смерті поручика вийшла заміж за запорожця Івана Ляха)²⁵⁴. Про перебування разом з офіцерами Новосіченського ретраншементу їхніх дружин та інших членів родин згадував російський консул О. Никифоров у донесенні до М. Леонтєва від 18 січня 1749 р.²⁵⁵ Свідчення про перебування у Новосіченському ретраншементі дружин не лише російських оберофіцерів, а й військових нижчого рангу є у спогадах Луки Яценка-Зеленського. Він згадував пояснення одного запорожця, що «у московському городку (тобто у ретраншементі. – *О. С.*)» при Січі є жінки, але «посунувшийся туда наш брат не всегда выпускается оттуда с честью, и всегда – не без подорожной»²⁵⁶.

Дружини офіцерів їхали за ними при відрядженні до трисотенної команди, оскільки офіцери мешкали в окремих будин-

²⁵³ Репан О. А. Конфліктна взаємодія... – С. 31.

²⁵⁴ ЦДДАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 210. – Арк. 1, 8.

²⁵⁵ «...обретающийся в Новосеченском ретраншементе ландмилицких полков капитан Кривцов, как есть в годовой команде, со своими фамильцами всем за-паслись и живут на одном месте» (Эварницкий Д. И. Сборник материалов... – С. 11).

²⁵⁶ Архімандрит Леонтій... – С. 78.

ках, що дозволяло перебування разом із ними членів родин²⁵⁷. Але чи мешкали дружини росіян поблизу або в самих редутах? Розслідування самарським полковником С. Нещадимом вже згаданого конфлікту командира Сокільського редуту капрала І. Яковлева з мешканцями Сокільської (1763) містить згадку, що захоплені та ув'язнені в редуті теця й дружина С. Муштапи відпросилися в «жени капралшей», щоб їх відпустили²⁵⁸. Тобто дружина капрала перебувала в редуті й могла впливати на те, що в ньому відбувається. На основі єдиної згадки не можна робити висновку щодо всіх «стаціонарних» редутів межиріччя Орелі та Самари. Прямі свідчення щодо присутності у фортецях дружин рядових відсутні*.

Вже у другій половині 1740-х років постало питання про скорочення форпостів по Дніпру. За даними Ф. Ласковського (які часто без жодної критики повторюються істориками²⁵⁹, краєзнавцями та архітекторами²⁶⁰), нижньодніпровські пости зазнали лише одноразового реформування – у 1749 р., коли у зв'язку з перенесенням кордону Військова колегія розпорядилася скоротити чисельність залог форпостів. Це стосувалося гарнізонів Новосіченського й Старосамарського ретраншементів, Кодацького та Сокільського редутів («содержать малыми замками»)** . Крім того, ліквідувалися залоги у Біркутському й Усть-Самарському

²⁵⁷ Дослідження І. Ф. Ковальнової та В. М. Шалобудова свідчать про проживання офіцерів у напівземлянках, наземних житлах та землянках.

²⁵⁸ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 150. – Арк. 6 зв.

* Виглядає незвичною і присутність дружини капрала, по суті – старшого солдата. Військове звання капрала було нижчим від чинів, зазначених у Табелі про ранги. Платня капрала ландміліцьких полків у 1730-х роках дорівнювала платні рядового – 6,5 руб. (Шпитальов Г. Г. Українська ландміліція. – С. 139, 143–144, 145). Одним із пояснень присутності дружини капрала І. Яковлева в Сокільському редуті може бути те, що капрал належав до Рязького полку, який не розміщувався на Українській лінії. Військовослужбовці непоселених полків відряджалися на службу на Лінії зі своїх округів у Курській та інших губерніях (Там само. – С. 105). Як можна припустити, такий порядок несення служби ускладнював комунікацію з сім'єю, тому ті, хто міг, брали рідних із собою.

²⁵⁹ Пірко В. О. Оборонні споруди в межиріччі Дніпра та Сіверського Дінця. – Донецьк, 2007. – С. 48.

²⁶⁰ Харлан О. В. Фортифікаційні споруди... // ВІА. – 2009. – № 2 (19). – С. 52.

** Зрозуміло, що таке формулювання можна використати лише стосовно ретраншементів, коли залога залишається лише у внутрішньому укріпленні – редуті, як, напр., відбулося у Біркутському ретраншементі. У випадку з редутом це означало, очевидно, скорочення чисельності команди.

ретраншементів, а Терлимський, Романівський та Протовчанський редут мали все-таки утримуватися в доброму стані²⁶¹.

Цей проєкт не було реалізовано, оскільки у 1762 р. серед переліку нижньодніпровських постів зазначені Старосамарський, Кам'янський, Новосіченський ретраншементи, Біркутський, Сокольський, Кодацький редут і Микитинська застава (редут)²⁶². Скорочення кількості укріплень та чисельності нижньодніпровської команди справді відбулося близько 1749–1750 рр. Про це свідчить не лише перехід ролі головного посту від Усть-Самарського ретраншементу до Старосамарського, що простежується за військовими званнями їх комендантів, а й скорочення інших фортифікацій. Зокрема, Романівський редут у 1744 р. згадано як чинне укріплення (при якому бригадир Д. Апачинін осадив слобідку)²⁶³, а на 1751 р. – як урочище²⁶⁴. У березні 1747 р. як реальне укріплення згадується Пришибний редут. На присутність там залоги у цей час вказує той факт, що запорозький загін, який «супроводжував» команду прапорщика І. Сверчкова, залишив росіян якраз біля цього редуту²⁶⁵. Від самарських ретраншементів у пониззі Самари до редуту, відповідно до наказу коменданта Усть-Самарського ретраншементу К. фон Розенталя, ходив «піший роз'їзд»* з 50-ти вояків на чолі з поручиком та прапорщиком. Підрозділ мав патрулювати територію навколо ретраншементів та степ на правому березі Самари аж до Пришибного редуту (останнього російського посту вгору по р. Самарі)²⁶⁶.

Після зняття російських залог з низки укріплень у них ще декілька років поспіль могли стояти залоги лівобережних козаків. У 1754 р. по 4–10 лівобережних козаків стояли у Ненаситцькому, Малишевському, Хортицькому ретраншементах²⁶⁷.

Крім стаціонарних ретраншементів і редутів, у підпорядкуванні командира нижньодніпровської команди перебували ка-

²⁶¹ Ласковський Ф. Ф. Матеріали для історії... – С. 39.

²⁶² Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 8. – С. 140–141.

²⁶³ Эварницкий Д. И. Источники для истории... – Т. 2. – С. 1709–1712.

²⁶⁴ Кузик Т. Л. Перехід жителів слободи Данилівки... – С. 416.

²⁶⁵ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1377. – Арк. 49–49 зв. Див. Додаток 1, № 2.

* Так у документі, мається на увазі патруль, караул.

²⁶⁶ Андриевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев... – С. 377.

²⁶⁷ ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 12082. – Арк. 11, 4 зв.

раули – малочисельні загони, очолювані унтерофіцером або, найчастіше, капралом. Караули розставлялись, як правило, при переправах, за офіційним обґрунтуванням – задля здійснення контролю над дотриманням карантинних вимог. Облаштовувалися в землянках²⁶⁸. До таких належав, наприклад, караул при Хортицькому редуті (йшлося, вочевидь, про правобережну частину укріплень Хортицького ретраншементу) в урочищі Кічкас, згаданий у лютому 1756 р. секунд-майором В. Федцовим²⁶⁹. Задля дотримання карантину турецькими купецькими суднами, що прибували до Січі, В. Федцов пропонував зупиняти їх у чотирьох-п’яти верстах від с. Капулівки. Фактично, йшлося про організацію карантинної застави, що вимагало виставлення караулу на чолі з офіцером. Однак у команді секунд-майора В. Федцова не вистачало людей, про що він і доповідав командирові Українського ландміліцького корпусу генерал-аншефу Салтикову²⁷⁰. Ця форма російської присутності на Запорозжжі давала широкі можливості для втручання у справи Коша. А караул при «паланському мості» через р. Самару, виставлений комендантом Старосамарського ретраншементу майором А. Какурінім у 1761 р. на час епідемії чуми, діяв і у 1765 р.

Непрямі, але досить численні свідчення документів доводять слушність міркувань В. Грибовського щодо прихованої консервації Усть-Самарського ретраншементу у період з 1750 р. до початку 1770-х років²⁷¹. Зокрема, у 1758–1759 рр. тут стояв загін лівобережних козаків Прилуцького полку, підлеглий варвинському сотнику А. Барановському²⁷². У 1770 р. будівельний ліс, що його сплавляли по Дніпру, зупиняли саме в Усть-Самарі²⁷³, що дозволяє зробити припущення щодо повернення до фортеці бодай малочисельної залози. А в 1776 р. було здійснено перевезення ар-

²⁶⁸ Прикладом є караул при «паланському мості» через Самару (Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 8. – С. 177).

²⁶⁹ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2619. – Арк. 11.

²⁷⁰ Там само. – Арк. 10–13.

²⁷¹ Грибовський В. В. Російсько-турецька війна 1768–1774 рр. ... // Брехуненко В., Грибовський В., Мищик Ю., Піскун В., Синяк І., Тарасенко І. Між конфронтацією та взаємодією... – С. 262–263.

²⁷² Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 8. – С. 744.

²⁷³ Дніпровська лінія (1770 – 1790-і роки): документи та матеріали... – С. 10.

тилерії з Усть-Самарського ретраншементу до Олександрівської фортеці. За доставку 7-ми чавунних гармат з лафетами 23 лютого 1776 р. мешканцю Старої Самари І. Яненку²⁷⁴ було видано 59 руб. 50 коп.; 15 березня, за перевезення двох гармат – 24 руб., а у вересні того ж року підрядчикові Перехрестову за доставку решти гармат та артилерійських припасів з Усть-Самари до фортеці Олександрівської мали заплатити 229 руб. 40 ½ коп.²⁷⁵.

Після скорочення Усть-Самарського ретраншементу його роль як головного посту перейшла до Старосамарського. Це добре видно при зіставленні військових звань комендантів Усть- та Старосамарського ретраншементів (див. табл. 4 та 12). Домінування саме Усть-Самарського ретраншементу у 1740-х роках видно з контексту документообігу між генералітетом і начальником Нижньодніпровської команди та з факту очолювання його штабофіцерами (див. табл. 4), тоді як штабофіцерів у всій команді на 1742 р. було 2, а пізніше – 1. У 1744 р. Старосамарський ретраншемент очолював підпоручик Лівенського ландміліцького полку М. Журавський, який відправив ув'язнених до коменданта Усть-Самарського ретраншементу підполковника В. Кожина²⁷⁶. А у 1749 р. Старосамарський ретраншемент очолював вже майор Ковальов. Про Усть-Самарський ретраншемент як чинну фортифікацію після 1749 р. актуалізовані джерела не подають свідчень.

Таблиця 12. Коменданти Старосамарського ретраншементу

прізвище	звання, полкова належність	крайні дати згадки
Журавський Максим	підпоручик Лівенського ландміліцького полку	1744, грудень ²⁷⁷

²⁷⁴ Іван Яненко – мешканець Старої Самари. 10 січня 1777 р. разом з іншими старосамарцями підписав звернення до Самарського духовного правління про висвячення диякона Ф. Ластовицького на священника та призначення його до старосамарської Покровської церкви (Яворницький Д. І. До історії... – С. 68).

²⁷⁵ Дніпровська лінія (1770 – 1790-і роки): документи та матеріали... – С. 338–339.

²⁷⁶ Андриевский А. Дела, касающиеся запорожцев... – Вып. 14. – С. 390.

²⁷⁷ Там само. – С. 389.

Ковальов Семен	секунд-майор	1749, грудень ²⁷⁸ 1750, 6 лютого ²⁷⁹
Бутовський Георгій (Юрій) Юрійович	майор	1752, 9 квітня ²⁸⁰ 1752, 6 липня ²⁸¹
Веригін Данило Михайлович	прем'єр-майор	1754, 7 липня ²⁸² 1755, 9 січня ²⁸³
Щетинін Парфеній Фомич	секунд-майор (не пізніше 1755 р. – прем'єр-майор ²⁸⁴) Рязького ландміліцького полку	1755, 6 жовтня ²⁸⁵ 1757, 31 липня ²⁸⁶
Єршов Олексій Дмитрович	підполковник [Рязького ландміліцького полку ²⁸⁷]	1757, 4 вересня (змінив на посаді Щетиніна) ²⁸⁸ 1758, 17 березня ²⁸⁹
Бровцин Матвій Данилович	секунд-майор	1758, травень ²⁹⁰ 1759, 7 травня ²⁹¹
Плавецький Адріан Іванович	секунд-майор	1759, травень-липень ²⁹²
Какурін Андрій Семенович	секунд-майор Єфремівського ландміліцького полку	1760, 12 липня ²⁹³ 1762, 29 травня ²⁹⁴

²⁷⁸ Там само. – С. 466.

²⁷⁹ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1738. – Арк. 5.

²⁸⁰ Там само. – Арк. 10.

²⁸¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 3. – С. 39.

²⁸² Там само. – С. 683–684.

²⁸³ Там само. – Т. 3. – С. 471.

²⁸⁴ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2619. – Арк. 12.

²⁸⁵ Там само. – Спр. 2620. – Арк. 9.

²⁸⁶ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 3. – С. 307.

²⁸⁷ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 96.

²⁸⁸ Там само. – Спр. 35. – Арк. 27.

²⁸⁹ Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 3159. – Арк. 2 зв.

²⁹⁰ Репан О. А. Структура гарнізону Старосамарського ретраншементу... – С. 234.

²⁹¹ Архів Коша... – Т. 8. – С. 52.

²⁹² Репан О. А. Структура гарнізону Старосамарського ретраншементу... – С. 234.

²⁹³ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 17–17 зв.

²⁹⁴ Там само. – Арк. 136.

Плавецький Іванович	Адріан секунд-майор	1762, 11 червня ²⁹⁵ 1762, початок серпня ²⁹⁶
Селітренников Олександр	майор	1762, 20 серпня ²⁹⁷ 1762, вересень ²⁹⁸
Баратов Сергій Юрійович, князь	прем'єр-майор Рязького ландміліцького полку	1762, 2 листопада ²⁹⁹
Сомов Іван	капітан ³⁰⁰	1763, 18 квітня ³⁰¹ 1763, 31 травня ³⁰²

²⁹⁵ Там само. – Арк. 138.

²⁹⁶ Репан О. А. Структура гарнізону Старосамарського ретраншементу... – С. 234.

²⁹⁷ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 49–49 зв.

²⁹⁸ Репан О. А. Структура гарнізону Старосамарського ретраншементу... – С. 234.

²⁹⁹ Архів Коша... – Т. 8. – С. 139–140.

³⁰⁰ Зважаючи на військове звання І. Сомова – капітан, – можна припустити, що він був тимчасовим виконавцем обов'язків коменданта, оскільки у переважній більшості відомих випадків Старосамарський ретраншемент очолювали вищі за званням офіцери – секунд- і прем'єр-майори, підполковники. Факт обіймання Сомовим посади коменданта аналогічно підтверджується саме його безпосереднім зверненням до Коша. Принадгдно треба зазначити, що наразі факт перебування на посаді саме капітана І. Сомова у квітні 1763 р. можна приймати як достовірний. В обстежених документах Архіву Коша виявлено всього 2 документи за його підписом. На одному з них не збереглася дата (ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 175), а в другому прізвище погано прочитується у зв'язку зі згасанням тексту (Там само. – Спр. 150. – Арк. 13). Але в чернетці ордеру Коша до самарського полковника С. Нешадима від 2 червня 1763 р., де йдеться про те, що комендант Старосамарського ретраншементу вимагає відводу сіножатей, після слів «Старосамарського ретраншементу» *закреслено* «капітан Іван Сомов» та «секунд майор Сергей Борисов», замість них дописано над рядком «от гарнизонных дел» (див.: Там само. – Спр. 100. – Арк. 60, 61 зв.). Тобто, поки комендантом на початку червня – у липні 1763 р. остаточно ще не став підполковник С. Баратов (вперше згадується на цій посаді у листопаді 1762 у званні прем'єр-майора; див.: Архів Коша... – Т. 8. – С. 139–140; ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 62). За півроку (з грудня 1762 по травень 1763) маємо зміну щонайменше 2-х осіб на цій посаді. Персона Сергія Борисова не була внесена до таблиці, оскільки на даному етапі дослідження знайдено лише одну згадку про нього – у правці чернетки внутрішньокошового документа, про яку сказано вище. Цікаво, що аналогічне кліше – «находящийся при...» – інколи використовувалося російськими командувачами стосовно паланкових полковників і, очевидно, саме в такий спосіб проникло до запорозького діловодства. Наприклад, комендант Старосамарського ретраншементу секунд-майор М. Бровцин у секретному листі до кошового від 2 лютого 1759 р. писав, що «находящийся при Старосамарской паланки полковник Семенов» не дозволяє рубати Самарську товщу для укріплення ретраншементів та редутив (Там само. – Арк. 25).

³⁰¹ Там само. – Спр. 150. – Арк. 2 зв.

³⁰² Там само. – Спр. 100. – Арк. 60, 61 зв.

Баратов Сергій Юрійович, князь	підполковник Рязького полку	1763, 16 вересня ³⁰³ 1764, кінець листопада ³⁰⁴
Фогт Карл Іванович	секунд-майор Курського полку	1764, кінець листопада ³⁰⁵ 1765, 11 листопада ³⁰⁶
Василисов Федір	капітан Орловського піхотного полку	1766, 25 червня ³⁰⁷ 1766, жовтень ³⁰⁸
Фогт Карл Іванович	секунд-майор	1767, 6 червня ³⁰⁹
	прем'єр-майор	1769, 4 липня ³¹⁰
М'ясищев Осип	секунд-майор	1769, початок липня ³¹¹ 1770, 20 червня ³¹²
Рязанцев Олександр Андрійович	секунд-майор, не пізніше червня 1773 – прем'єр-майор ³¹³	1771, 3 червня ³¹⁴ 1774, 10 грудня ³¹⁵
Карпов Андрій Андрійович	секунд-майор	1776, 28 квітня ³¹⁶ 1777, 3 лютого ³¹⁷ 1778, 21 жовтня ³¹⁸

³⁰³ Там само. – Арк. 169.

³⁰⁴ Там само. – Ф. 755. – Оп. 2. – Спр. 7. – Арк. 71.

³⁰⁵ Там само.

³⁰⁶ Там само. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 239.

³⁰⁷ Там само. – Арк. 97.

³⁰⁸ Репан О. А. Структура гарнізону Старосамарського ретраншементу... – С. 234.

³⁰⁹ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 107.

³¹⁰ Там само. – Арк. 123.

³¹¹ Там само. – Арк. 124.

³¹² Там само. – Арк. 153.

³¹³ Репан О. А. Структура гарнізону Старосамарського ретраншементу... – С. 235.

³¹⁴ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 180.

³¹⁵ Петро Калнишевський та його доба. – С. 178.

³¹⁶ ЦДІАУК. – Ф. 752. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 5 зв.

³¹⁷ Яворницький Д. І. До історії Степової України. – Дніпропетровське, 1929. – С. 71–72.

³¹⁸ Дніпровська лінія (1770 – 1790-і роки): документи та матеріали... – С. 173.

Разом зі скороченням постів, у 1742–1749 рр. у середовищі генералітету, офіцерів та вищого командування російськими військами в Україні точилися дискусії щодо скасування старої Української лінії та спорудження нової, яка мала проходити південніше, від гирла Самари, а також про долю Українського ландміліцького корпусу. Відомо кілька проектів, які так і не були затверджені Сенатом. Вони передбачали будівництво польових фортець і редутив без суцільного валу між ними. Проекти були визнані недоцільними головнокомандувачем, генерал-аншефом Л.-А. фон Бісмарком. Його пріоритетним напрямом діяльності стала організація охорони кордону шляхом запровадження відвідних форпостів, рухомих аванпостів та роз'їздів. Від спорудження Самарської лінії уряд відмовився, не бажаючи провокувати конфліктів із Військом Запорозьким Низовим³¹⁹.

3.7. Система постачання невійськовими товарами

Постачання редутив та ретраншементів відбувалося як за рахунок казенних ресурсів, так і коштом природних багатств Війська Запорозького Низового. Команди отримували зі Старосамарського магазину провіант, який привозився до кожного редуту возами³²⁰, а сіно для коней на зиму косили на землях, відведених Кошем. Команди кожного укріплення самі заготовляли собі сіно. Імовірно, козацькі залоги Кодацького та Сокільського редутив через свою малу чисельність були задіяні повністю, натомість козацька команда Біркутського табору як значно більша могла виділяти зі свого складу спеціальні групи для покосу. Так, наприклад, відбувалося у Старосамарському ретраншементі у липні 1754 р.³²¹ «Сінокосна» команда (як частина козацької залоги) з 50-ти козаків на чолі зі значковим товаришем Ніжинського полку згадується і в 1772 р. З російського гарнізону Старосамарського ретраншементу для заготівлі сіна

³¹⁹ Шпитальов Г. Г. Українська ландміліція... – С. 106–107.

³²⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 8. – С. 178.

³²¹ Андриевский А. Дела, касающиеся запорожцев... – С. 684.

також виділяли команду на чолі з офіцером. Є згадка, що в 1773 р. її очолював підпоручик І. Яковлев³²².

Як свідчать документи Архіву Коша, щороку комендант Старосамарського ретраншементу просив у Коша виділення сіножатей для заготівлі сіна на зиму. Комендант мав давати розписку в отриманні відводу від писаря або паланкового старшини. При цьому з 1759 р. за рішенням Коша розписку слід було брати від кожного укріплення. Того ж року спеціально відряджені курінні отамани встановили обсяги та місця відводів для кожного посту³²³. У подальшому комендант надсилав листа до Коша (зазвичай, коли наставала пора косовиці), в якому просив виділити сіножаті, інколи покликаючись на вище командування, і перераховував пости³²⁴. Кіш надсилав ордер самарському полковнику про те, щоб відвести сіножаті «не прибавляя и мало ... без излишества» та «по примеру прошлых годов». Командири постів мали дати розписку в отриманні відводу та із зобов'язанням не косити поза його межами, яка відправлялася до Коша³²⁵. Загалом ця система враховувала реальні потреби. Наприклад, коли через весняну повінь у 1760 р. старі сіножаті були підтоплені, командири козацьких команд просили іншого відводу, який і був виділений³²⁶.

Якщо маємо доволі чіткі орієнтири стосовно відводу на Старосамарський ретраншемент і табір³²⁷, то орієнтири сіножатей для редутів дуже туманні, і локалізувати їх важко. Часто це була плавня поблизу редуту; відводи свого розташування переважно не змінювали. Наприклад, плавня нижче Бригадирівки відводилася Сокільському редуту, а відвід біркутського сотника (теж плавня) містився нижче Ревунівки, а вище Сокільської, «подаваясь к Бригадировке», зазвичай косили мешканці Кам'янки³²⁸.

³²² ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 195.

³²³ Там само. – Арк. 45 зв.

³²⁴ Там само. – Арк. 44, 90, 107.

³²⁵ Там само. – Арк. 46.

³²⁶ Там само. – Арк. 15, 16.

³²⁷ Репан О. А. Топоніми Нижнього Посамар'я у джерелах середини XVIII ст. // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – Дніпропетровськ, 2012/2013. – Вип. 11. – С. 13.

³²⁸ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 234, 209.

На цих територіях і досі є чималі луки. Але слід враховувати, що на ті часи сіно на прибережних луках косили мешканці багатьох слобід, зимівників та залінійних поселень (наприклад, села Китайгородської сотні Курилівки).

Наявні згадки про заготівлю сіна часто фіксують косіння його саме на луках, що знаходились у плавнях та балках³²⁹. Мешканці запорозьких поселень скаржилися, що той чи інший командир захопив *усю плавню*, не маючи при цьому потреби в таких об'ємах сіна, які вона могла дати³³⁰. Таке формулювання дає підстави вважати, що, попри великі обсяги природних багатств Вольностей, як джерело сировини (в даному випадку – сіна) розглядалися лише ті території, які були найзручнішими з огляду на близьке розташування, найвищу врожайність. Такі місця перебували у користуванні певної групи людей багато років поспіль, ставши традиційними «господарськими округами» певних поселень. Цьому сприяла політика Коша стосовно користування угіддями Війська, що особливо яскраво спостерігається у суперечках із залінійними хуторами та слободами, які не належали до юрисдикції Коша*.

Заготівля сіна залогами редутів часто супроводжувалася зловживаннями. Завжди косили більше, ніж треба, інколи – без відводу або до його отримання, поза його межами, на землях місцевих мешканців. Сіно намагалися (і це вдавалося) продавати, попри всі заборони Коша. Питання накошення зайвого сіна вносилося на розгляд комісій у Старосамарському ретраншементі (1757 р.), проте тоді не вдалося зібрати всіх свідків³³¹. Зрозуміло, що місцеві мешканці не хотіли псувати відносин з офіцерами.

³²⁹ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 134, 54, 234, 236.

³³⁰ Там само. – Арк. 236.

* Це можна проілюструвати хоча б формулами, які вживалися запорозькою стороною у «старосамарській суперечці» та переведенні Данилівки (Бригадирівки) у підданство Війська, коли поселенцям заборонялося пити воду з Дніпра, орати землю, ловити рибу, рубати дрова, випасати худобу (Кузик Т. Л. Перехід жителів слободи Данилівки... – С. 407, 410), тобто робити все те, без чого аграрному суспільству неможливо існувати.

³³¹ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 190.

Сіно, накошене понад норму відводу, Кіш наказував передати в паланку, потім старшини мали продати його запорозьким підданам. Січова адміністрація прагнула контролювати зловживання, вимагала продажу зайвого сіна охочим мешканцям та повернення грошей. Задля цього відряджались спеціально уповноважені старшини. Так, на початку грудня 1757 р. кодацький писар А. Семенов разом з комендантом Старосамарського ретраншементу підполковником Єршовим були в Біркуті на «освідітелствованіи» запасів сіна³³².

Така сама картина була і в Біркутському таборі. Наприклад, сотник Йосип Павелко у 1772 р., окрім відводу, косив сіно на луках «вище Соکیلської, подаваясь до Бригадирівки», відведених Самарською паланкою мешканцям слобод Бригадирівки та Кам'янки. Й. Павелко накосив кілька копиць, Кіш розпорядився відібрати в нього зайве сіно³³³. У 1773 р. сотник, що перебував з командою у Біркуті, самоправно косив плавню нижче Бригадирівки³³⁴. Через рік інший сотник почав косити на плавні, що раніше відводилася Соکیلському редути (коли в ньому ще стояла залогова)³³⁵. І цей перелік можна продовжувати. У всіх відомих випадках Кіш розпоряджався забирати зайве (тобто те, що перевищувало обсяг, необхідний для використання даною військовою командою у зимовий період) та накошене поза межами відводу сіно³³⁶.

Російсько-турецька війна 1768–1774 рр. внесла певні корективи в усталений порядок заготівлі сіна та відводу сіножатеї. У зв'язку з нестачею чисельності залог (прибували нові російські війська, зокрема 2 роти у Старосамарський ретраншемент³³⁷) відвід на всі прибулі команди отримував комендант Старосамарського ретраншементу, про що давав розписку. Козацькі команди і в редутах, і в таборах, як і раніше, отримували відвід від па-

³³² ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 77.

³³³ Там само. – Спр. 100. – Арк. 205–206.

³³⁴ Там само. – Арк. 237.

³³⁵ Там само. – Арк. 234.

³³⁶ Там само. – Арк. 237 зв., 241–241 зв.

³³⁷ Там само. – Арк. 148.

ланкової старшини, але копії довідок про отримання зберігалися у старосамарського коменданта, який мав контролювати сінозаготівлі підлеглих команд³³⁸ та у разі потреби відділити їм частину відводу на ретраншемент. Для армій, що прямували на південь, відводилися окремі сінокоси у степу³³⁹. У зв'язку зі збільшенням та появою нових козацьких і російських караулів перед Лінією обсяги покосів значно зросли, виникали конфлікти з мешканцями суміжних поселень³⁴⁰.

Крім сіна для коней, залоги ретраншементів і редутів потребували дров на опалення та приготування їжі, звичайним формулюванням було «для топлення печей, печенія хлеба и варенія каш». Вони мали використовувати тільки сухостій – «валежник» (так у документі), не рубаючи «сирого» дерева. Останнє було типовим явищем до середини 1760-х років, аж поки Кіш почав через самарського полковника контролювати порубки та «недопущать» солдатів до вирубок Самарської товщі³⁴¹. Посилаючись на велику спустошеність Самарського лісу, Кіш у 1767 р. наказав самарському полковникові не давати командам з ретраншементів та редутів рубати жодної лозини, а дозволяти набрати тільки 10 возів сушняку («валежнику»)³⁴².

Як і на сіножаті, на ліс теж передбачався «відвід» Коша. З контексту листів комендантів Старосамарського ретраншементу (С. Баратова, К. Фогта) про надання відводу лісу для різних потреб можна певною мірою реконструювати порядок лісокористування.

Командування вимагало поряд із сіножатями відводу деревини на граблі і вила (очевидно, це було щорічною практикою). На всю «трисотенну» команду секунд-майор К. Фогт у 1767 р. просив деревини на 80 вил та 100 граблів, а на залогу Старосамарського ретраншементу й Біркутського табору секунд-майор А. Плавецький у 1762 р. вимагав 200 вил³⁴³. Ліс дозволили рубати, але з командами росіян задля контролю вирубки

³³⁸ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 209–209 зв.

³³⁹ Там само. – Арк. 222–223.

³⁴⁰ Там само. – Арк. 194–223.

³⁴¹ Див., напр.: Там само. – Арк. 264.

³⁴² Там само. – Арк. 265.

³⁴³ Там само. – Арк. 138..

мав поїхати запорозький представник. Очікувалося, що залога кожного укріплення приїде рубати ліс окремо³⁴⁴. Не дозволялося рубати зайвої деревини, і не завжди Кіш повністю задовольняв вимоги гарнізонів³⁴⁵.

3.8. Фактична обороноздатність

Як уже зазначалося, ґрунти на лівому березі р. Дніпра у межиріччі Орелі та Самари (як і береги р. Самари, якщо говорити про редути Пришибний та Новопостроенной) першопочатково не були придатні для спорудження якісних земляних фортифікацій через порівняно тонкий шар чорнозему та пісок під ним. Умови воєнного часу не сприяли якісному виконанню навіть запланованих будівельних робіт. Ф. Ласковський зауважував, що більша частина споруджених у 1736–1739 рр. на південь від Української лінії ретраншементів та редутив, попри складність офіційних креслень та значні розміри деяких із них, мали характер звичайних польових окопів³⁴⁶.

Цікава інформація щодо стану укріплень російських фортець через 15 років після їх побудови міститься в уже цитованому ордері командира Українського ландміліцького корпусу генерал-майора О. Лукіна Кошеві від 10 грудня 1751 р. О. Лукін вимагав від кошового отамана Якіма Ігнатовича заборонити козакам їздити безпосередньо через укріплення Новосіченського ретраншементу, крізь який вони вже проклали «большие дороги», та розбирати рогатки, через що ретраншемент «пришел в большую худобу»³⁴⁷. Тобто профіль фортеці мав оплисти настільки, що крізь нього можна було вільно проїжджати конем або возом (таке можливе лише за невеликої різниці рівнів валу і рову та втрати належного кута крутизни). Це можна пояснити лише тим, що профіль першопочатково було зведено меншим

³⁴⁴ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 107–109.

³⁴⁵ Там само. – Арк. 90.

³⁴⁶ Ласковский Ф. Ф. Материалы для истории... – С. 39.

³⁴⁷ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 1. – С. 375–376.

від проектного. Подібний стан оборонних споруд спостерігався і в Ненаситецькому ретраншементі вже у 1747 р., коли запорожці заходили до ретраншементу просто через рогатки³⁴⁸.

Недбалість, допущена при спорудженні Української лінії, коли незабаром після побудови в деяких місцях вал оплив і осипався у рів (у 1736 р. через ці місця пройшло 6 тисяч татар), вочевидь, була характерною і під час спорудження нижньодніпровських постів. Якщо в такому жалюгідному становищі перебували земляні укріплення Новосіченського ретраншементу – чи не найважливішого осередку російської військової присутності на теренах Запорозжя, то годі казати про стан рову та валу звичайного редуту, які першопочатково проектувалися значно меншими, ніж у ретраншементі. Втрачався і без того незначний профіль земляного укріплення. Можна припустити, що вони мали вигляд двору з «избой»³⁴⁹ та стайнею для коней, огороженого рогатками. Як свідчить відомість про стан верхньодніпровських редутів від 1764 р., які були побудовані майже одночасно, на переважній більшості з них позаростав рів, осипався вал, попадали маяки, нерідко «около одного совсем укреплениия нет», і навіть не всюди були справні «изба и конюшня»³⁵⁰. М. Корж, згадуючи Кодацький редут, описує його як заїжджий двір і не згадує про рів та вал³⁵¹, можливо, з тієї причини, що їх просто не було видно.

Станом на березень 1763 р. артилерія у нижньодніпровських постах перебувала в жалюгідному стані. Як показала інспекція, проведена генерал-майором К. фон Штофельном, гармати лежали просто на землі, без лафетів та коліс. У ретраншементах були артилеристи, але вони підпорядковувалися не комендантам нижньодніпровських постів, а командиру артилерійської команди

³⁴⁸ Там само. – Т. 1. – С. 220.

³⁴⁹ Саме в «избе» у Кодацькому редуті перебував командир його залоги поручик М. Кулбакін (1758), коли до нього прийшов затриманий на Кодацькому перевозі військовий старшина Я. Воскобійник (ЦДДАУК. – Ф. 229. – Оп 1. – Спр. 135. – Арк. 87).

³⁵⁰ Проте і наявність рогаток на редутах у цей час можна поставити під сумнів, оскільки вже на 1752 р. рогатки у верхньодніпровських редутах порозтягали на дрова місцеві мешканці (Зварницький Д. И. Сборник материалов... – С. 62).

у Переволочній, з якої й відряджалися на службу на терени Запорозжя. Для поліпшення умов утримання артилерії та кращої координації сил у випадку початку воєнних дій генерал-поручик О. Мельгунов (за рапортом К. Штофельна) порушував перед начальником Українського ландміліцького корпусу генерал-поручиком П. І. Олицем питання про підпорядкування артилеристів комендантам нижньодніпровських постів³⁵². Очевидно, артилеристи так само, як і ландміліціонери, служили на нижньому Дніпрі у «вахтовий» спосіб, але з'являлися на службі в нижньодніпровські фортеці як обслуга, оскільки гармати та артилерійські припаси за фактом перебували «на балансі» кожної фортифікації окремо. Підстави для цього твердження дає факт відповідальності вдови поручика артилерії Г. Петрова, який служив у Старосамарському ретраншементі, за нестачу артилерійських припасів, виявлену після смерті її чоловіка³⁵³.

Свідчення К. фон Штофельна про перебування гармат по редутах у неналежному стані опосередковано підтверджуються й фактом появи у 1764 р. вимог виділити деревину для виготовлення гарматних лафетів і коліс, скерованих до Коша командиром трисотенної команди³⁵⁴. Наявність артилерії у редутах випливає і зі згадки про використання гармати у Сокільському редуті для прив'язування заарештованих (1763)³⁵⁵. Однак у редутах не було фахівців-артилеристів: артилерійські команди, відряжені з Переволочної, перебували лише у Старосамарському, Кам'янському та Новосіченському ретраншементах (станом на 1756 р.). Утім, не можна виключати, що частина артилерії в редутах могла перебувати в законсервованому стані і чекати свого використання з початком бойових дій.

³⁵¹ Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтиевича Коржа. – Днепропетровск, 1991. – С. 31.

³⁵² ЦДІАУК. – Ф. 755. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 184.

³⁵³ Там само. – Ф. 229. – Оп. 1 – Спр. 210. – Арк. 33–33 зв.

³⁵⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 8. – С. 157–158.

³⁵⁵ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 150. – Арк. 6 зв.

У 1776 р. В. Чертков доповідав генерал-поручику П. Текелії, що по Дніпру і в Біркутському ретраншементі, який він відвідав особисто, на той час були всього лише 4 фальконети та мала кількість артилерійських припасів³⁵⁶. Цей рапорт дає більш чітке уявлення про реальне озброєння Кодацького, Сокільського та Біркутського редутів, що складалося лише з кількох дрібнокаліберних гармат (бойовий стан яких викликає великі сумніви), а також власної зброї ландміліціонерів – рушниць, списів³⁵⁷, пістолетів, шпаг (в офіцерів).

Чи ремонтувалися нижньодніпровські пости, і як це мало відбуватися? Командування Української лінії запланувало ремонт всіх укріплень ще наприкінці 1750-х років. У вимогах щодо виділення сіножатей окремо зазначено «фортифікаційні» воли у Старосамарському ретраншементі. Інколи у нижньодніпровські пости приганяли нових волів для *«исправления фортификационных работ»*³⁵⁸, і на них відводилося сіно. Але свідчень про конкретне їх застосування обстежені документи не містять.

У секретному листі від 2 квітня 1759 р. до кошового отамана комендант Старосамарського ретраншементу секунд-майор М. Бровцин повідомляв, що генералітет наказав привести до ладу всі нижньодніпровські пости, і він ще 1758 р. вимагав відправлення з Коша «работных людей»* та відводу лісу. А самарський полковник А. Семенов заборонив рубати ліс. Кіш ордером до Семенова дозволив Бровцину рубати ліс, проте джерела мовчать про виконані тоді роботи. Того ж року командир командир Українського ландміліцького корпусу П. Девієр листом від 1 квітня вимагав виділення колод на рогатки у ретраншементах і редутах. Очевидно, саме цей лист вплинув на рішення Коша про виділення Бровцину деревини. Наступного 1760 р. П. Девієр

³⁵⁶ ЦДІАУК. – Ф. 752. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 12. Див. Додаток 1, № 10.

³⁵⁷ Наявність у драгунів списів зафіксована в описі нападу російської команди капрала І. Яковлева з Сокільського редуту на хату С. Муштапи: «...списами стену марали...» (ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 150).

³⁵⁸ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 25, 44.

* Традиційно нижньодніпровські пости ремонтувалися силами самих лише російських залог (ЦДІАУК. – Ф. 1639. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 68 зв.).

вимагав відводу деревини на ремонт казенних будівель на постах.

У 1762 р. прем'єр-майор С. Баратов подав до Коша лист про зміцнення всіх нижньодніпровських постів з додаванням відомості, де зазначалося, скільки і якої саме деревини потрібно на різні пости. Вимагалися дуже великі об'єми деревини. Потреба в дошках на зміцнення батарей у редутах свідчить про псування побудованих майже 30 років тому блокаузів. Незрозумілим є прохання величезної кількості колод на стайні («кавалерії») – 6000 – на 3 редути³⁵⁹.

Приблизно в той же час ремонтувалися верхньодніпровські пости. У 1755 р. за ордером гетьмана К. Розумовського Лубенській полковій канцелярії на дистанції Лубенського полку передбачалося зробити ремонт караульних «изб» та драгунських стаєнь, планувалося поставити маяки, що попадали, та купити скло для вікон. Полкова канцелярія доповідала, що в полку немає грошей на необхідні для робіт 93 смоляні бочки та 120 вікон «в чотири шибки»³⁶⁰. За вже згаданою вище картою Дніпра де Боскета 1742 р. на дистанції Лубенського полку позначено 33 редути. Таким чином, можна припустити, що в караульних «избах» було по 4 вікна. Враховуючи, що пости будувалися майже одночасно, ці дані можуть бути екстрапольовані на нижньодніпровські редути.

Чергові ремонтні роботи у нижньодніпровських постах відбулися в часи російсько-турецької війни 1768–1774 рр. У 1770 р. в рамках загального посилення обороноздатності було вирішено привести до ладу Старосамарський ретраншемент³⁶¹. З огляду на воєнний час, можна припустити, що ці роботи були виконані.

Підсумовуючи, можна сказати, що зовнішній вигляд Біркутського, Сокільського та Кодацького редутив на 1750-ті – 1770-ті роки сильно відрізнявся від проектного. Як зазначалося вище, дерев'яний блокауз («изба»), де перебувала залога, мав 4 вікна*,

³⁵⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 8. – С. 44, 83, 140.

³⁶⁰ Эварницкий Д. И. Сборник материалов... – С. 127.

³⁶¹ Дніпровська лінія (1770 – 1790-і роки): документи та матеріали... – С. 10.

* Наявність скляних віконниць на редутах підтверджується матеріалами археологічних розкопок синхронної їм житлової та військової забудови Старосамарського та Хортицького ретраншементів, а також документальними свідченнями

поряд з ним була стайня, поблизу будівель стояла гармата. Навколо цих споруд міг бути малопомітний вал та рів, який, очевидно, вже не сприймався місцевими мешканцями як укріплення. Найвність маяків та рогаток також сумнівна, принаймні до часів російсько-турецької війни 1768–1774 рр.*.

Після російсько-турецької війни 1768–1774 р. Українська лінія та нижньодніпровські пости у зв'язку з побудовою нової Дніпровської лінії остаточно втратили своє значення (див. Додаток 1, № 12). Але ліквідація їх відбувалася не одразу, а поступово. Зокрема, Українську лінію ліквідовано лише у 1775 р.³⁶².

Скасування Запорозької Січі не вплинуло радикально на скорочення постів, про що свідчить дислокація козацьких команд на 1776 р. Але російські залоги, мабуть, було знято. Беручи до уваги чисельність залог постів, можна поставити під сумнів їхню спроможність контролювати місцевість та можливі пере-

свідченнями щодо Усть-Самарського (листування комендантів з Київською губернською канцелярією, зосереджене у: ЦДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1277).

** Опис Кодацького редуту є у відомих спогадах колишнього запорожця Микити Коржа. Дід розповідав, що напроти Нового Кодака були фігура та редут. Редут був обведений просторим двором та дерев'яним парканом. У дворі були стайні для коней та будівля для залоги, подібна до січового куреня чи казарми (простора, без перегородок, з сінями та коміркою). Покрівля була з тесу або очерету. Залога налічувала 50 лівобережних козаків. М. Корж детально описує фігури при редутах (Устное повествование... – С. 46–47). Проте цей опис, по суті, є збірним. Якщо розглянути особливості форпостної служби XVIII ст., можна помітити, що він відображає сторожовий форпост часів російсько-турецької війни 1768–1774 рр., а не суто Кодацький редут. Маяки, або фігури, що були на постах, побудованих у війну 1735–1739 рр., – це скріплені жердини, переплетені очеретом, на кінці яких кріпилася бочка, що фіксується у відомості про стан постів 1764 р. та вже згаданими матеріалами для ремонту форпостів Лубенського полку 1755 р. Складання фігури з бочок без дна було більш характерним для найвіддаленіших форпостів (Апанович О. М. Збройні сили... – С. 137–138). Описуваний М. Коржем різновид фігур не характерний принаймні для 1750-х – 1770-х років. Залога із самих лише гетьманців стосується 1776 р. Профіль Кодацького редуту не «прочитувався» ним як оборонна споруда, або, ймовірно, він описує почасти укріплення гетьманського караулу перед Українською лінією, почасти паланкове укріплення та форпост часів війни 1768–1774 рр., де зазвичай не будували потужного профілю, натомість обов'язковим був дерев'яний «забор». М. Корж нічого не згадує про рогатки. Очевидною є збірність образу Кодацького редуту, і це дає підстави для того, щоб узяти під сумнів достовірність даного твору як джерела до історії малих форм російської військової присутності на теренах Запорожжя.

³⁶² Між конфронтацією і взаємодією... – С. 265.

міщення колишніх запорожців³⁶³. Кодацький та Самарський редути могли виконувати цю функцію, але щодо інших виникає сумнів. Теоретично вони могли контролювати, наприклад, переправи через Дніпро, але не переміщення людей (крім хіба слобід та зимівників поблизу них), оскільки Сокільський та Біркутський редути знаходилися далеко від основних шляхів. Імовірно, ці команди мали охороняти будівлі та майно від зазіхань місцевого населення. А Сокільський редут – це єдина фортифікація, позначена на карті Новоросійської губернії І. Ісленьєва 1779 р.

3.9. Діловодство

Документообіг нижньодніпровської команди забезпечувався гарнізонною канцелярією Усть-Самарського, а згодом Старосамарського ретраншементів³⁶⁴. У листуванні (та, очевидно, повсякденній мові) цей бюрократичний структурний підрозділ іменувався «гарнизонные дела»³⁶⁵, до всього і як адресат³⁶⁶, і як адресант: «Старосамарского ретраншемента от гарнизонных дел требование», «от гарнизонных дел... в Кош сообщение»³⁶⁷. Проте документи від Війська Запорозького Низового, скеровані до командирів нижньодніпровської команди, адресувалися не лише канцелярії, а й безпосередньо коменданту³⁶⁸ (у приблизно рівній кількості випадків). Другий спосіб є проявом запорозької діловодної традиції. Натомість перший, звертання до установи, є типово російським продуктом, який вживався у внутрішньому і зовнішньому листуванні, нав'язувався російським командуванням Кошеві³⁶⁹ і поступово проник у січове діловодство. Хоча інколи

³⁶³ Мицик Ю. А. Після падіння Січі... – С. 220.

³⁶⁴ Репан О. А. Структура гарнізону... – С. 235.

³⁶⁵ Див., напр.: Архів Коша... – Т. 8. – С. 72, 78, 84, 150 та ін. Більш рідкісним є адресування документів з Січі до командира нижньодніпровських постів, сформульоване як «в трехсотную команду» (ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 3159. – Арк. 5).

³⁶⁶ Див., напр.: Архів Коша... – Т. 8. – С. 148.

³⁶⁷ Там само. – С. 155, 169.

³⁶⁸ Див., напр.: Там само. – С. 148.

³⁶⁹ У листах російських комендантів це подається як повсякденна практика у зворотах-вимогах на зразок «к гарнизонным делам... сообщите», див., напр.: Архів Коша... – Т. 8. – С. 147.

адресування до канцелярії було пов'язано з незнанням запорожців, хто саме обіймає у поточний момент посаду коменданта³⁷⁰.

Обсяги документообігу нижньодніпровської команди встановити важко, передусім через погану збереженість її внутрішньої документації. Але, наприклад, ордер коменданта Старосамарського ретраншементу майора П. Щетиніна оберофіцерам його команди від 6 жовтня 1755 р. має номер 386³⁷¹, що дозволяє припускати продукування канцелярією того року близько 500 вихідних документів.

Як свідчать помітки на документах та порівняння почерків, окрім канцеляриста (ці обов'язки виконував зазвичай ротний писар, що видно з присутності цього чина у найбільших фортецях у 1745 р.³⁷²), в такій канцелярії інколи служив ще один військовий, який перевіряв («сводил», «с подлинным читал») виготовлені на місці копії документів. В Усть-Самарському ретраншементі, приміром, такі обов'язки в листопаді 1742 р. виконував вахмістр³⁷³, а в травні 1745 р. це був вже капрал³⁷⁴. У канцелярії велися журнали вхідної та вихідної документації, про що свідчить факт передання їх наступному коменданту разом з архівом вхідних документів (див. Додаток 1, № 4).

Доля архівів гарнізонної канцелярії нижньодніпровської команди невідома. Можна припустити, що по скасуванні фортець їх забрали з собою команди, що перевозили артилерію в нові фортеці на півдні, або ж артилерійські команди, які покидали пост останніми. На таку думку наводить факт наявності у 1830-х роках в артилерійських архівах Кінбурнського, Очаківського, Севастопольського та інших гарнізонів документів 1760-х

³⁷⁰ Прикладом є чернетка ордера Коша до самарського полковника С. Нещадима від 2 червня 1763 р., де йдеться про те, що комендант Старосамарського ретраншементу вимагає відведення сіножатей, після слів «Старосамарского ретраншементу» закреслено «господин капитан Иван Сомов» та «секунд майор Сергей Борисов», замість них дописано над рядком «от гарнизонных дел» (ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 60, 61 зв.).

³⁷¹ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2620. – Арк. 8.

³⁷² Там само. – Спр. 1290. – Арк. 123.

³⁷³ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 781. – Арк. 29.

³⁷⁴ Там само. – Спр. 1274. – Арк. 3 зв.

років, що їх оглядав А. Скальковський під час археографічної експедиції 1839 р. Частина документів була вилучена у 1839 р. штабскапітаном Россетом, який супроводжував А. Скальковського під час досліджень військових архівів³⁷⁵.

Після реформування російської військової присутності на теренах Запорозжя восени 1755 р., коли було запроваджено посаду «коменданта Запорозької Січі» і переведено у підпорядкування останнього Новосіченський ретраншемент з Микитинською заставою, у вказаному ретраншементі почала функціонувати канцелярія «комендантских дел»³⁷⁶. До її складу входили писар та сержант М. Сандриков, який прибув разом з секунд-майором В. Федцовим з Київського гарнізону. М. Сандриков фіксується у документах як керівник канцелярськими справами й документообігом, а до його обов'язків входили, зокрема, збереження секретної документації та звірка копій³⁷⁷. Оскільки тепер комендант Новосіченського ретраншементу листувався безпосередньо з Київською губернською канцелярією та командиром Українського ландміліцького корпусу, то цю комендантську канцелярію слід вважати ще одним російським бюрократичним утворенням у структурі російської військової присутності на Запорозжжі, порівняним зі Старосамарською гарнізонною канцелярією. Обсяг документації тут був досить великим, про що свідчить надзвичайно часте листування В. Федцова з Київською губернською канцелярією та командиром Українського ландміліцького корпусу з різних питань упродовж всього терміну перебування його на Запорозжжі. За місяць продукувалося інколи десятки рапортів і донесень³⁷⁸. Після смерті В. Федцова «письменные дела» залишили у відомстві сержанта М. Сандрикова до призначення на посаду коменданта нового штабофіцера³⁷⁹.

³⁷⁵ Хмарський В. М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський // Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 1998. – Вип. 6. – С. 72, 75.

³⁷⁶ Архів Коша... – Т. 2. – С. 147; Там само. – Т. 8. – С. 359.

³⁷⁷ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2619. – Арк. 4; Архів Коша... – Т. 8. – С. 362.

³⁷⁸ Ці документи зосереджено у: ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2583, 2619, 2620, 2707, 2776, 2812; там само. – Ф. 2243. – Оп. 1. – Спр. 139.

³⁷⁹ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2619. – Арк. 5.

3.10. Церква

Статусу екстериторіальності додавала російській військовій присутності також наявність власних похідних церков, що добре простежується за джерелами. У фортецях на Запорожжі діяли похідні церкви ландміліцьких полків. Станом на 1748 р. в Усть-Самарському ретраншементі функціонувала церква святих Бориса і Гліба, куди, через пияцтво місцевих священників, влаштувався вигнаний з Нового Кодака священник Іоанн Терпило³⁸⁰. У 1745 р. скаргу неписьменного маркітанта Усть-Самарського ретраншементу Грицька Носа, подану на ім'я коменданта, прем'єр-майора К. фон Розенталя, підписав священник Антоній Ємельянов. З контексту документа випливає, що подання було написане саме в Усть-Самарі, де проживав Г. Ніс³⁸¹.

Через десять років, у 1758-му, церкву Бориса і Гліба бачимо вже в Кам'янському ретраншементі. Закупівля церковного вина й ладану перебувала у віданні коменданта ретраншементу, поручика Слобідського ландміліцького полку А. Зеленіна. За даними О. Репана, церква обслуговувала потреби як російської залоги, так і місцевого населення. Постійного священника тут не було, церковні гроші перебували в руках коменданта ретраншементу, а титарем був місцевий мешканець³⁸².

Про існування похідних церков в інших російських фортецях актуалізовані джерела свідчень не містять. Водночас, мала чисельність прямих згадок про відвідини російськими вояками церков у запорозьких слободах і містечках та в самій Січі наводить на думку про «церковну екстериторіальність» російських військових на теренах Запорожжя, церкви якого, про що добре відомо, були підпорядковані Києво-Межигірському монастирю, а з 1760 р. – Старокодацькому хрестовому духовному намісному правлінню (намісній)³⁸³. Звичайно, віряни могли відвідувати

³⁸⁰ Кузик Т. Л. Між храмом і базаром... – С. 152.

³⁸¹ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1274. – Арк. 3–3 зв.

³⁸² Там само. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 72; Репан О. А. Структура гарнізону Старосамарського ретраншементу... – С. 237.

³⁸³ Кузьмук О. Начальники січових церков // Український археографічний щорічник. – К., 2004. – Вип. 8/9. – С. 566–569.

будь-яку православну церкву – і похідну полкову, і запорозьку, але йдеться про передбачені генералітетом умови служби нижньодніпровської команди на теренах Запорожжя. Призначений у 1755 р. до Запорозької Січі «за коменданта» секунд-майор В. Федцов згадував про свої відвідини богослужінь у січовій Покровській церкві як звичайні, а не екстраординарні події³⁸⁴. Утім, контекст деяких з описаних ситуацій свідчить, що такі відвідини були зумовлені скоріше службовою необхідністю (контроль за групою колишніх гайдамаків)³⁸⁵.

Факт перенесення церкви Бориса і Гліба з Усть-Самарського саме до Кам'янського ретраншементу можна було б пов'язувати з тим, що у Старосамарському, який став головною фортецею в 1750 р., вже була своя Покровська церква³⁸⁶, про функціонування якої можна вести мову з 1745 р.³⁸⁷. Однак оскільки Старосамарська Покровська церква була парафіяльною для містечка Старої Самари, то підлягала Полтавській протопопії, як і решта церков у залінійних поселеннях, приписаних до Полтавського полку 1744 р.³⁸⁸.

У 1760-х роках ця парафія уже підпорядковувалася Старокодацькому духовному правлінню (намісній). Кілька старосамарських священників походили з династії Ластовицьких. Іван, згаданий як священник у 1755 р., мешкав у містечку Вільному ще на початку XVIII ст.³⁸⁹. Стефан Васильович, вперше згаданий у Старій Самарі 1756 р. як колишній виходець з містечка Кобеляка³⁹⁰, у 1760-ті роки ділив старосамарську парафію з І. Гамалією

³⁸⁴ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2874. – Арк. 2; Там само. – Спр. 2812. – Арк. 5 зв.

³⁸⁵ Там само. – Ф. 2243. – Оп. 1. – Спр. 139. – Арк. 4.

³⁸⁶ Розташування церкви всередині ретраншементу видно з плану 1747 р. (Архів Коша... – Т. 3. – С. 26). Археологічні дослідження довели функціонування церкви ще за часів Богородицької фортеці, тобто з 1688 р. (Перлини козацького Присамар'я... – С. 61).

³⁸⁷ Репан О. А. Церковне життя Богородичного – Старої Самари // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2013. – Вип. 11. – С. 10.

³⁸⁸ Гісцова Л. З. Сповідна книга Старокодацької запорозької хрестової намісній 1766 року... – С. 21.

³⁸⁹ Репан О. А. Церковне життя... – С. 9.

³⁹⁰ ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 13796. – Арк. 119. Свідчення документа, як довела Т. Кузик, відображають ситуацію на 1756 р. (Кузик Т. Л. Відомість про залінійні поселення... – С. 29–32).

(це підтверджується і сповідними розписами Старокодацької наміснії 1766 і 1769 рр.)³⁹¹. У 1772 р. дияконом парафії став Федір Стефанович Ластовицький, якого в січні 1777 р. громада хотіла бачити своїм священником, а його брата Андрія Стефановича – дияконом замість Федора³⁹². Важливо, що станом на 1777 р. до парафії Старосамарської Покровської церкви належала й артилерійська команда Старосамарського ретраншементу та шпиталь, що функціонував у ньому³⁹³.

Проте сповідні розписи Старокодацької наміснії 1766 і 1769 рр. не містять жодних згадок про російських військових, обліковуючи, у першому випадку, лише родини священників і дячка³⁹⁴, а в другому – їх же та мешканців ще семи бездвірних хат³⁹⁵. Отже, залога Старосамарського ретраншементу сповідалася в іншому храмі, і це, вочевидь, була похідна полкова церква. Функціонування похідних церков у нижньодніпровській команді, таким чином, можна датувати періодом від запровадження системи російських фортець на Запорозжі у роки російсько-турецької війни 1735–1739 рр. до зняття частини російських гарнізонів 1776 р.³⁹⁶. Залогу Старосамарського ретраншементу у наступному, 1777, році, як видно з довідки коменданта майора А. Карпова, наповнювала лише артилерійська команда. Потреба у священнику, про яку пише комендант, свідчить, що похідної церкви у ретраншементі не було³⁹⁷.

³⁹¹ Репан О. А. Церковне життя... – С. 10; ЦДІАУК. – Ф. 127. – Оп. 1017. – Спр. 9. – Арк. 46; Там само. – Ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 734. – Арк. 41.

³⁹² Яворницький Д. І. До історії Степової України. – Дніпропетровське, 1929. – С. 67–68, 69–70.

³⁹³ Там само. – С. 72.

³⁹⁴ ЦДІАУК. – Ф. 127. – Оп. 1017. – Спр. 9. – Арк. 46–46 зв.

³⁹⁵ Там само. – Ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 734. – Арк. 41–43 зв.

³⁹⁶ Там само. – Ф. 752. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 5–5 зв., 13.

³⁹⁷ Яворницький Д. І. До історії Степової України... – С. 72.

РОЗДІЛ 4.

РОСІЙСЬКА ВІЙСЬКОВА ПРИСУТНІСТЬ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПОГЛИНЕННЯ РЕГІОНУ

Після закінчення російсько-турецької війни 1735–1739 рр., укладення Белградського договору й проведення розмежування між двома імперіями більшість зведених на запорозьких землях фортець виявилися суттєво віддаленими від кордону, а відповідно втратили свою головну військову функцію – форпостів для підтримки наступальних дій армії. І хоча фортифікації і далі залишалися місцями дислокації спостережних караулів та продовжували бути складами матеріальних ресурсів, але різко зростала їхня позавійськова роль як вістря імперської присутності на теренах Війська Запорозького Низового. З огляду на те, що реальна військова спроможність російських фортифікацій була дуже низькою, логіка їхнього утримування не могла не визначатися чинниками, пов'язаними з суміжними функціями, а також реалізацією стратегій поглинення Запорожжя. Більше того, з'ясований у попередньому розділі вкрай обмежений ресурсний та людський потенціал російських фортець у 1740-х – середині 1770-х роках є красномовним свідченням того, що головна їхня роль полягала не у військовій сфері, де вони не були реальною силою. На перший план висунулася якраз функція інструменту реалізації планів неухильного розмивання самодостатності Запорожжя. У цьому сенсі найважливіші функції військовій присутності полягали в розвідці на кримсько-турецькому напрямкові, втручанні у внутрішні справи Коша та контролі за запорожцями, включаючи спроби сформувати мережу поселень як дієвого засобу розмивання самодостатності Запорожжя та вкорінення російського сліду в краї.

4.1. Функції розвідки та контролю

Організація розвідувальної діяльності опиралася на реалії краю, знавцями яких росіяни не були, а тому просто не могли обійтися без запорожців. Протягом російсько-турецької війни 1735–1739 рр. запорозькі козаки виконували розвідувальні функції й були провідниками для армії у причорноморських степах¹. Саме обізнаність з реаліями прикордоння робила Військо Запорозьке Низове цінним для Російської імперії і незамінним у війні проти Османської імперії та Криму. Для російських посадовців був характерний низький рівень географічних знань про Причорномор'я навіть у третій чверті XVIII ст.². Організованих російським урядом експедицій та складання карт, що проводилися упродовж 1730-х – 1760-х років (експедиція мічмана Нелединського³, роботи Бібікова, де Боскета та ін.) було недостатньо. Мусили звертатися до запорожців. Зокрема, навесні 1771 р. князь В'яземський писав у Кіш, щоб із Січі повз Очаків і Кінбурн до гирла Дунаю були відправлені команди на човнах, на кожному з них має бути по одному писарю, які повинні записувати у спеціальні журнали інформацію про напрямки вітру і їх зміни, глибини, коси, особливості берегової лінії. По прибутті до Акермана чи Килії писарі з журналами мали чимшвидше виїхати до Петербурга. Така експедиція на чолі з полковником Я. Сідловським була відправлена з Січі 16 квітня 1771 р.⁴

Упродовж міжвоєнного періоду 1739–1768 рр. майже всі розвідувальні дані щодо південного напрямку російський генералітет та уряд черпали від запорожців, не рахуючи повідомлень російського посла у Стамбулі й консула у Криму та розпитування купців, які проходили через російські фортеці, наприклад, Мишуриногорський ретраншемент⁵. Про переваги запорозької

¹ Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або Останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 268, 273.

² Там само. – С. 405.

³ Векленко В. О., Векленко А. В., Малов О. В. Картографічні джерела... – С. 119–120.

⁴ Скальковський А. О. Історія Нової Січі... – С. 497.

⁵ ЦДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1290. – Арк. 114–114 зв.

розвідки яскраво свідчить, зокрема, рапорт кошового отамана Я. Ігнатовича київському генерал-губернатору М. Леонтєву від 14 грудня 1744 р. Кошовий отаман пише, що комендант Новосіченського ретраншементу, прем'єр-майор К. фон Розенталь отримав ордер від командира Українського ландміліцького корпусу Ф. фон Штофельна з вимогою, узгодивши з кошовим, відправити до Криму одного запорозького козака, що знає турецьку, для збирання інформації про наміри і пересування противника. Відповідно до ордера, 10 грудня до Криму під виглядом купця було відправлено козака Ф. Білого⁶. Усю інформацію, отриману від кошового щодо переміщень татар, їхніх конфліктів із запорожцями тощо, а також копії листів до кошового від кримських чиновників Розенталь передавав М. Леонтєву⁷.

Така ж практика пошуку розвідувальної інформації побутувала й надалі, як можна бачити з донесень секунд-майора В. Федцова. Він вдавався не лише до розпитувань кошового, офіцерів, рядових, старшин, проїжджих купців, шпигунської співпраці з начальником січових церков ієромонахом Феодоритом (Руткевичем), а й сам давав поради розвідникам. Козак Д. Романовський, який їздив до Криму для зустрічі з мазепинцями Ф. Мировичем та Ф. Нахимовським, зазначав, що ходив до них на квартиру, взявши з собою осетра за порадою В. Федцова⁸.

Ще важливішим, ніж розвідування, для російських командувачів був контроль над Військом Запорозьким Низовим. Як можна бачити з відомості київського генерал-губернатора М. Леонтєва про російські караули на Запорожжі від 25 вересня 1742 р., поданої до Сенату, російські залоги при Кодацькому та Микитинському перевозах виконували контрольно-пропускні функції, а остання застава ще й карантинну. Наголошено, що застава для перевірки подорожніх при Кодацькому перевозі діє по «прежнім генералитетским ордерам». А застава при Микитинському (Микитинсько-Кам'янозатонському) перевозі організована за орде-

⁶ Там само. – Арк. 22–22 зв.

⁷ Там само. – Арк. 24–27 зв.

⁸ Скальковський А. О. Історія Нової Січі... – С. 355.

рами командувача російських військ в Україні генерал-лейтенанта Д. Кейта від 13 і 23 листопада 1740 р. та за інструкцією М. Леонтєва від 1741 р., виданою у зв'язку з епідемією чуми в Османській імперії та в Речі Посполитій⁹. Таким чином, описана М. Леонтєвим система російських караулів на теренах Запорозжя діяла після війни на підставі низки розпоряджень ще воєнного часу, а Микитинська застава організована ним на південному кордоні Київської губернії в рамках виконання обов'язків губернатора.

Коменданту Новосіченського ретраншементу секретними указами минулих років було доручено стежити за запорожцями, їхнім листуванням, контактами із вихідцями з-за кордону, шпигунами, дезертирами. Крім того, комендант видавав паспорти всім, хто в'їжджав у межі Російської імперії, та пильнував, щоб купці не провозили заборонених товарів¹⁰. У прикордонних справах він рапортував відразу до київського генерал-губернатора (така практика простежується упродовж всього міжвоєнного періоду)¹¹.

Як бачимо, М. Леонтєв не згадує про решту фортець на нижньому Дніпрі. Враховуючи, що у цьому документі, складеному ще до вивезення частини озброєння й устаткування та до впорядкування залишків Дніпровської флотилії, описано лише три фортифікації, можна припустити, що російське командування на той час ще не визначилося з подальшою долею решти нижньодніпровських фортець і розглядало їх насамперед як військові склади.

Виведення російських гарнізонів, про що клопоталося Військо Запорозьке Низове, М. Леонтєв вважав дуже «сумнівною» справою, оскільки втрачалася можливість контролювати на перевозах переміщення людей та реалізовувати протиепідемічні карантинні заходи. Якщо не буде застави при перевозі, то подорожні їхатимуть повз Січ. Але цікавіше виглядає обґрунтування щодо Новосіченського ретраншементу, який після ліквідації залоги залишиться «безгласным»¹², тобто губернатор буде позбавлений потрібної йому інформації з Січі.

⁹ Эварницкий Д. И. Источники для истории... – С. 1326.

¹⁰ Там само. – С. 1326–1327.

¹¹ Там само. – С. 1330.

¹² Там само. – С. 1327.

Важливо, що комендант Новосіченського ретраншементу у цьому та багатьох інших тогочасних документах (у переважній більшості російського походження) іменується таким, що перебуває «в Сечи»¹³. Рідше зустрічається означення «в Сеченской крепости»¹⁴. Активний обіг поняття «Новосіченський ретраншемент» спостерігається лише з кінця 40-х років XVIII ст.¹⁵. Секунд-майор В. Федцов, призначений 1755 р. комендантом до Новосіченського ретраншементу (і перебуваючи у ньому), своє місцезнаходження у донесеннях й рапортах визначав як «Запорожская Сечь»¹⁶ або «с Сечи»¹⁷. Водночас укази Київської губернської канцелярії адресуються В. Федцову як «обретающемуся в Новосеченском ретраншементе за коменданта»¹⁸, «обретающемуся в Запорожской Сечи»¹⁹. У листі до київського віце-губернатора І. Костюріна генерал-аншеф П. С. Салтиков згадував В. Федцова як «командированного в Запорожскую Сечь для правления комендантской должности»²⁰.

Січ та Новосіченський ретраншемент були в інженерному сенсі єдиним оборонним комплексом. Розглянутий же термінологічний апарат свідчить, що нероз'єднаними обидва чинники були й у свідомості російського генералітету. Такі уявлення відбивали глибші стереотипи, пов'язані з ідеєю безальтернативної належності Запорожжя до тіла Російської імперії. Натомість Кіш чітко визначав присутнього біля себе російського коменданта як коменданта Новосіченського ретраншементу (раніше – «Сеченской крепости»), не зливаючи його з Січчю²¹.

¹³ Эварницкий Д. И. Источники для истории... – С. 1330, 1728.

¹⁴ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1290. – Арк. 22; «в сеченском гарнизоне»: Эварницкий Д. И. Источники для истории... – С. 1343.

¹⁵ Архів Коша. – Т. 2. – С. 51; Т. 8. – С. 85; ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2583. – Арк. 1; Там само. – Спр. 2620. – Арк. 7.

¹⁶ Див., напр.: ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2619. – Арк. 13; Спр. 2583. – Арк. 6.

¹⁷ Там само. – Спр. 2620. – Арк. 6.

¹⁸ Див., напр.: там само. – Арк. 5.

¹⁹ Там само. – Арк. 3; такі ж означення проникали до документації Генеральної військової канцелярії (Еварницкий Д. И. Сборник материалов... – С. 123).

²⁰ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2619. – Арк. 6.

²¹ Див., напр.: Там само. – Спр. 2707. – Арк. 2; Спр. 2812. – Арк. 7.

Важливість Новосіченського ретраншементу для імперії і зокрема Київської губернської канцелярії була визначена ще й тим, що за умовами Белградського миру Росія не могла мати фортеці у фактичній буферній зоні, якою було Військо Запорозьке Низове²². А той факт, що ретраншемент і Січ у військовому сенсі були ніби однією фортифікаційною спорудою, давав підставу Росії все-таки мати укріплення поруч з російсько-турецьким кордоном, трактуючи його як Січ.

Як уже говорилося вище, у 1755 р. російська військова присутність на теренах Запорожжя зазнала чергового реформування, пов'язаного з рішенням провести на місцевості лінію південного кордону імперії, організувати пости безпосередньо по цій лінії²³, а також усебічно контролювати Військо Запорозьке Низове. Можна припустити, що ландміліцькі офіцери, які перебували на посаді коменданта Новосіченського ретраншементу, недостатньо добре виконували покладене на них завдання щодо контролю «запорозьких обращений» через курс на поліпшення власного матеріального стану коштом хабарів, вигідних торгових операцій²⁴ тощо. Це не могло відбуватися без домовленостей зі справжніми господарями – представниками запорозької старшини.

Свідченням існування певних домовленостей є надання коменданту Микитинської застави капітанові Рязького полку В. Кривцову схвального атестата від Коша попри те, що на нього сипалися скарги у хабарництві, зокрема від перекладача Колегії іноземних справ Ф. Семенова. Однак тодішній командир нижньодніпровської команди підполковник князь С. Баратов все одно усунув В. Кривцова з посади, призначив на Микитинську заставу капітана Рязького полку М. Степанова, після чого відправив В. Кривцова з Запорожжя у його полк²⁵. Промовистим доказом

²² Грибовський В. В. Російсько-турецька війна 1768–1774 рр. ... // Брехуненко В., Грибовський В., Мищик Ю., Піскун В., Синяк І., Тарасенко І. Між конфронтацією та взаємодією... – С. 262.

²³ Эварницкий Д. И. Сборник... – С. 124; Его же. Источники... – С. 1791.

²⁴ Напр., закупівлі коней, чим займалися не лише офіцери, а й навіть каптали (ЦДДАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 2 зв.).

²⁵ ЦДДАУК. – Ф. 755. – Оп. 2. – Спр. 11. – Арк. 19–21 зв.

наявності порозумінь між ландміліціонерами та запорожцями є твердження кошового отамана, що через тривалу службу й широкі особисті контакти між ними російських вояків не можна використовувати для підтримання порядку під час планованого запровадження незмінності січової старшини. На думку кошового, ефективною може бути лише команда, спеціально відряджена з Київського гарнізону²⁶.

У вересні 1755 р. з Києва до Новосіченського ретраншементу було скеровано секунд-майора Ніжинського полку Київського гарнізону В. Федцова з російською (з Ніжинського та Полтавського полків Київського гарнізону) та невеликою козацькою командою з Миргородського полку (долучилися у Кременчуці для захисту російської команди від гайдамаків під час поїздки степом²⁷). До складу команди, відрядженої з майором, входили сержант, капрал, ротний писар, цирульник, троє рядових та денщик (разом 9 осіб)²⁸. Як бачимо з набору чинів, команду сформовано для забезпечення її «автономного» функціонування. По суті, ця група була мініатюрним штабом: до оберофіцера призначено денщика, двоє з відряджених – сержант та ротний писар – у подальшому вели діловодство²⁹, рядові з капралом могли виконувати конвойні або караульні обов'язки. Групу обслуговував власний цирульник. Це якісно відрізняло відправлену команду від попередніх представників київського генерал-губернатора у Січі 1740-х років. А інструкція, видана В. Федцову Київською губерньською канцелярією, налічувала 19 пунктів!³⁰

До Січі секунд-майор прибув 26 вересня³¹. Першим клопотом була підготовка фортеці до прибуття кінної (драгунської) команди з Українського ландміліцького корпусу, за допомогою якої планувалося утримувати форпости по лінії кордону. Однак

²⁶ Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2812. – Арк. 1 зв. – 2; Полонська-Василенко Н. Д. Запоріжжя XVIII століття... – Т. 1. – С. 80.

²⁷ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2583. – Арк. 4.

²⁸ Там само. – Арк. 22 (цей документ наведено у Додатку 1, № 7).

²⁹ Сержант Сандриков, окрім ведення діловодства, виконував обов'язки кур'єра, відносячи листи В. Федцова до кошового отамана (Там само. – Арк. 29).

³⁰ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2812. – Арк. 1.

³¹ Там само. – Спр. 2583. – Арк. 6.

навіть з'ясувати, скільки провіанту є в Новосіченському магазині, виявилось не просто, оскільки завідувач, капітан Л. Раєвський, вже сім місяців перебував удома, а не на службі. На запити щодо законності відсутності Л. Раєвського командир трисотенної команди прем'єр-майор П. Щетинін не відповідав. Вахтер магазину, капрал Медведєв, надав потрібну інформацію. З'ясувалося, що вівса та сіна немає і ніяких розпоряджень про заготівлю останнього не надходило, а наявного провіанту не вистачить навіть на новоприбулу з В. Федцовим команду³².

Приблизно в такому ж стилі розвивалися й подальші події. Ландміліцька команда для утримання форпостів так і не була відправлена. Замість неї восени відряджено команду з двохсот лівобережних козаків на чолі з полковим обозним Ф. Московим³³, що продовжувало попередню, з 1754 р., практику патрулювання лінії кордону лівобережними козаками³⁴.

За розпорядженням Київської губернської канцелярії Новосіченський ретраншемент та Микитинська застава були підпорядковані В. Федцову³⁵. Секунд-майор одразу заходився наводити лад. У зв'язку з численними звинуваченнями капітана Є. Кисленського (попереднього коменданта ретраншементу, який тепер підлягав В. Федцову й відповідав за ландміліцьку залогоу) та коменданта Микитинської застави поручика Г. Касалбашева у хабарництві³⁶ секунд-майор просив замінити їх іншими офіцерами. З'ясувати питання було доручено командирові Українського ландміліцького корпусу генерал-майору К. Кантемиру³⁷, у сфері компетенції якого перебувало комплектування нижньодніпровської команди. Однак можливості замінити Є. Кисленського та Г. Касалбашева іншими офіцерами так і не знайшли, у зв'язку з відсутністю Л. Раєвського та зайнятістю всіх офіцерів нижньодніпровської команди у роз'їздах і патрулях³⁸.

³² ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2583. – Арк. 1–1 зв.

³³ Там само – Арк. 25–25 зв.

³⁴ Эварницкий Д. И. Сборник материалов... – С. 105, 106, 110.

³⁵ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2583. – Арк. 24.

³⁶ Там само. – Спр. 2707. – Арк. 1–2 зв.

³⁷ Там само. – Спр. 2583. – Арк. 24.

³⁸ Там само. – Арк. 60–61.

Уже з перших днів перебування на посаді коменданта, з початку жовтня 1755 р., В. Федцов сумлінно виконував надану йому інструкцію – шпигував та втручався у справи Коша, буквально засипаючи Київську губернську канцелярію донесеннями з різноманітною інформацією про все побачене й почуте ним та його підлеглими. Наприклад, рапортом від 15 жовтня доповідав, що 12 жовтня до Січі прибули троє татар з листом від якогось мурзи. З Микитинської застави поручик Г. Касалбашев відправив їх до нього, В. Федцов же у супроводі сержанта Сандрикова – до кошового Г. Федорова. При цьому Сандриков встиг почути, що татари приїхали за кіньми. Наступного дня майор пішов до кошового і запитав, навіщо приїхали татари, на що кошовий нічого не відповів, а зазначив, що гостям треба «с водки оправитися». Секунд-майор також скаржився, що перекладач Ф. Семенов, який служить на Микитинській заставі, не рапортує йому про татар, що приїжджають на Січ, тому він змушений розпитувати про них у запорозького козака-товмача, той же порадив йому з таких питань контактувати із сотником Василем Зарудним, представником гетьмана на Січі. До свого рапорту В. Федцов долучив копію листа від перекопського каймакана до кошового, де йдеться про необхідність повернення 300 коней, відігнаних запорожцями, деяких вкрадених у татар речей та про вбивство козаками чабана³⁹.

Інтерес В. Федцова до візиту татар у даному випадку, вочевидь, був пов'язаний ще й з урегулюванням суперечок між підданими Російської та Османської імперій. А детальність донесення красномовно свідчить не лише про вивідувальну сумлінність коменданта, а й про глибину контролю Запорожжя в цій ділянці – щодо мети візиту на Січ кожного іноземця.

Зазвичай секунд-майор звітував про все. Зокрема, доповідав до Миргорода і до Києва про від'їзд та повернення на Січ сотника В. Зарудного, що викликало різку негативну реакцію з боку останнього⁴⁰. В. Федцов у своїх рапортах не залишив не-

³⁹ ЦДДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2583. – Арк. 29–30 зв.

⁴⁰ Там само. – Ф. 2243. – Оп. 1. – Спр. 139. – Арк. 5–5 зв.

поміченою і дивну поведінку перекладача Ф. Семенова, який на Різдво Богородиці 8 вересня 1755 р. на богослужінні під час співання херувимської пісні двічі ставав на коліна і з того дня не носив шпаги, а також просив наказати вартовим ретраншементу не віддавати йому честі. Ці деталі коменданту розповів ієромонах Феодорит, який підозрював у перекладача хворобу голови⁴¹.

В. Федцов також доповідав у Київську губернську канцелярію про відшуканих та ув'язнених ним кріпаків, які тікали від російських офіцерів⁴², про дотримання карантинних норм на Микитинській заставі⁴³, про прибуття у Січ навесні 1756 р. торгових кораблів з Османської імперії. У зв'язку з останнім, на його думку, слід було б організувати додаткові карантинні застави, для чого потрібно відрядити з Київського гарнізону до Микитинового додаткову команду з 40-ка рядових з оберофіцером⁴⁴. Для належного контролю за провозенням через Микитинську заставу певних товарів секунд-майор просив Київську губернську канцелярію повторно вислати перелік їх, оскільки наявний в архіві «комендантских дел» Новосіченського ретраншементу документ з цього питання вже в поганому стані⁴⁵. На прохання В. Федцова київський віце-губернатор І. Костюрін через архимандрита клопотався про надання начальникові січових церков ієромонаху Феодориту наказу про обов'язкове оголошення в січовій Покровській церкві наказів Київської губернської канцелярії⁴⁶. Це було дуже актуальним для російських урядовців, оскільки низка указів канцелярії залишилася не доведеною до відома запорожців зі зрозумілих причин⁴⁷.

В. Федцов рапортував не лише Київській губернській канцелярії та губернатору (той отримав інформацію включав до своїх донесень, адресованих Державній колегії іноземних

⁴¹ ЦДДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2812. – Арк. 5 зв.

⁴² Там само. – Спр. 2583. – Арк. 20, 34.

⁴³ Там само. – Арк. 48.

⁴⁴ Там само. – Арк. 47–47 зв.

⁴⁵ Там само. – Спр. 2776. – Арк. 1.

⁴⁶ Там само. – Спр. 2583. – Арк. 51.

⁴⁷ Там само. – Спр. 2812. – Арк. 1 зв.

справ⁴⁸), а й безпосередньо тогочасному вищому командуванню російських військ в Україні. В одному з виявлених рапортів генерал-аншефу П. С. Салтикову повідомлялося, що в Січі під охороною утримували татарина-конокрада. Про це секунд-майор довідався у приватній розмові з кошовим отаманом. Вочевидь на думку росіян ув'язнення запорожцями підданого іншої держави було порушенням порядку врегулювання конфліктів між підданими Російської та Османської імперій, за яким всі спірні питання мали розглядатися на комісіях під російським головуванням.

Наступний рапорт стосувався повернення до Російської імперії її колишніх підданих – гайдамаків – та переміщень кошового отамана. Документ дуже добре відбиває практики розвідувальної діяльності російських військових стосовно запорожців. Від сотника В. Зарудного, гетьманського представника у Запорозькій Січі, В. Федцов довідався про те, що біля р. Громоклеї перебували гайдамаки, яких кошовий отаман Г. Федоров хотів повернути на Січ, задля чого спочатку відправив до них кількох курінних, а потім, у лютому 1756 р., на чолі запорозької команди виїхав сам. Від начальника січових церков ієромонаха Феодорита майор дізнався, що близько ста гайдамаків перебували на Гарді, висловлювали бажання повернутися до російського підданства, але просили підтвердити, що їх не покарають. Тому Феодорит з кошовим підготували для гайдамаків листа з таким підтвердженням. Виїзд запорозької команди видався секунд-майору підозрілим, тому він просив сотника В. Зарудного відправити із запорожцями кількох своїх козаків, але той категорично відмовився. В. Зарудний пояснив, що таке втручання у січові справи викличе підозру в запорожців, а ці лівобережні козаки «от запорожцев пропасть могут». А П. Салтиков доручив В. Федцову дізнатись у кошового, куди він їздив і для чого, і доповісти про його пояснення, а також відправив друковані укази Військової колегії для оголошення їх на Січі⁴⁹.

⁴⁸ ЦДДАУК. – Ф. 2243. – Оп. 1. – Спр. 139. – Арк. 5.

⁴⁹ Там само. – Арк. 1–3.

По поверненні кошового Г. Федорова секунд-майор з'ясував, що той їздив для розшуку й арешту гайдамаків. Водночас капрал Куликов з команди В. Федцова розвідав, що ті сто гайдамаків з Гарду таки прибули на Січ і вже розподілені по куренях, а 15 лютого мають бути приведені до присяги у церкві. Але побачивши у церкві секунд-майора, який спеціально прийшов на літургію, Г. Федоров зі старшиною не стали приводити козаків до присяги, а дочекалися наступного дня, коли В. Федцов відбув на Микитинську заставу. По присязі вчорашні гайдамаки були відпущені на Гард для агітації своїх побратимів, які прибули на Січ у березні 1756 р. У своєму донесенні П. Салтиков наголошував на тому, що кошовий отаман *таємно* повертає підданих⁵⁰.

З викладеного добре видно, наскільки Росія прагнула контролювати Військо Запорозьке Низове. Йшлося про стратегічно важливе питання – повернення з-за кордону російських підданих. Найбільше занепокоєння викликали таємні дії кошового й поповнення Війська Запорозького Низового. З погляду російського уряду, всі дії кошового, як і інших підданих на прикордонні, мали бути суворо контрольовані й прозорі. Довіри до запорожців не було, а будь-що таємне, тим більше на російсько-турецько-польському кордоні, породжувало хворобливі підозри.

Слід наголосити, що Київська губернська канцелярія трактувала всі дії секунд-майора В. Федцова на Запорожжі як реалізацію урядових владних повноважень губернії на місцях, про що свідчить дописка на чернетці однієї з численних резолюцій, виданих секунд-майорові: «оная [канцелярия] по должности своей... более всего старается *каждое ей подсчетное место* (курсив мій. – О. С.) снабдить указом»⁵¹. А пряме листування В. Федцова не лише з київським губернатором, а й з начальником Українського ландміліцького корпусу К. А. Кантемиром, генерал-аншефом П. С. Салтиковим свідчить про високий статус «коменданта в Січі» у російській владній вертикалі на місцях та про значення, яке надавалося «впорядкуванню» Запорожжя.

⁵⁰ ЦДДАУК. – Ф. 2243. – Оп. 1. – Спр. 139. – Арк. 4–4 зв.

⁵¹ Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2619. – Арк. 8 зв.

Окрім усебічного збору інформації, секунд-майор В. Федцов, відповідно до наданої йому інструкції, намагався реалізувати давній імперський проект щодо запровадження незмінності старшини на Січі, а отже, намагався глибоко втручатися у внутрішні справи Коша. Хрестоматійно відомою є спроба запровадження незмінності кошового отамана й січової старшини на новорічній військовій раді 1756 р., описана Н. Полонською-Василенко⁵². Проте повторне звернення до оригіналу рапорту В. Федцова до Київської губернської канцелярії від 5 січня 1756 р.⁵³, використаного дослідницею, дає змогу відзначити деякі важливі деталі. Враховуючи надзвичайне значення цієї «спецоперації» коменданта у контексті накидання Війську Запорозькому Низовому російських порядків, зупинимось на ньому детально.

«Промачування ґрунту» почалося з перемовин із ієромонахом Феодоритом 10 грудня 1755 р. В. Федцов спитав, як би то розвідати у кошового, чи бажає він залишатися на цій посаді. Феодорит відповів, що може запитати про це Г. Федорова («искусным образом спросить»), бо кошовий – «мой сын духовной» (ця фраза натякає на готовність святого отця порушити таємницю сповіді). Вже 13 грудня ієромонах розповів майору, що говорив з Г. Федоровим і той не хотів би бути беззмінно, але за імператорським наказом готовий бути кошовим, скільки зможе. Більше того, кошовий отаман попросив Феодорита спитати у В. Федцова, чи не має той відповідного наказу, та запросити секунд-майора на розмову про це до себе⁵⁴.

16 грудня секунд-майор В. Федцов говорив наодинці з кошовим отаманом. Виявилось, що накази про незмінність старшини надходили у Кіш, але їх читали на сходці курінних отаманів, коли вони надходили, а не безпосередньо перед виборами. Оголосити накази про скасування виборності старшини на Військовій раді неможливо через свавілля січової сіроми, на яку

⁵² Полонська-Василенко Н. Д. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина... – Т. 1. – С. 79–82.

⁵³ ЦДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2812. – Арк. 1–6.

⁵⁴ Там само. – Арк. 1–1 зв.

старшина не має управи. Г. Федоров зауважив, що можна прочитати і старі укази про незмінність старшин, а сказати, що їх В. Федцов шойно отримав, але для виголошення такого указу потрібна присутність російської команди з Київського гарнізону на чолі з офіцером. Місцева залога ландміліції для цього не підходить, оскільки сірома добре знається з солдатами і вони їй не страшні. Наказ, на думку кошового, слід прочитати спочатку курінним та базарним отаманам, а також значним козакам. Одразу після обрання, якщо таке відбудеться, російській команді слід взяти і нову, і стару старшину під охорону. Лише за таким сценарієм, вважав Г. Федоров, встановлення нового порядку має бодай якісь шанси. Використовувати російське регулярне військо не можна, оскільки його рух в зимовому степу буде помітний, чутки про це швидко поширяться, і сірома може вбити кошового, приписуючи йому ініціативу введення російського війська⁵⁵.

Далі В. Федцов зауважив, що команда з Києва не встигла б прибути так швидко, але він раніше писав до Київської губернської канцелярії про необхідність відправлення до Новосіченського ретраншементу офіцера з командою для служби при провіантському магазині, яка, можливо, скоро прибуде⁵⁶.

22 грудня кошовий запросив до себе секунд-майора й перепитав, чи є надія, що команда для служби при магазині прибуде до 1 січня, на що Федцов відповів негативно. Г. Федоров «немало о том соболезнавал» та розповів, що запорожці дуже ним не задоволені через повернення татарам викрадених коней (чого раніше не робилося) та відправлення злодіїв до Глухова під гетьманський суд. Секунд-майор відзначив, що за виконання наказів кошовий отримає від Бога та матінки-государині таку ж честь і милість, як отаман Війська Донського, та запропонував долучити до підготовки «спецоперації» військового писаря Д. Романовського (з яким В. Федцов вже був знайомий і напучував його, коли той їздив до мазепинців у Крим) та начальника січових цер-

⁵⁵ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2812. – Арк. 2.

⁵⁶ Там само. У викладі Н. Д. Полонської-Василенко не Федцов, а кошовий звернувся до Києва з проханням вислати команду для охорони магазинів – «гамазей» (Полонська-Василенко Н. Д. Запоріжжя XVIII століття... – Т. 1. – С. 80).

ков ієромонаха Феодорита. 24 грудня у кошового зібралися всі вищезазначені особи, а також курінні отамани, лікар І. Беригорт та, що важливо, січові ієромонахи. В. Федцов ознайомив присутніх зі своїм баченням, як залишити на посадах чинну старшину: не оголошуючи широко, зібрати Військову раду без сіроми, прочитати укази про незмінність старшини й вибрати на посади тих же, хто був, дотримавшись, таким чином, букви указів. Комендант не забув додати, що у випадку невиконання указів він, кошовий та писар зобов'язані доповісти до Київської губернської канцелярії⁵⁷.

26 грудня В. Федцов, дізнавшись від капрала Куликова, що у колишнього кошового Я. Ігнатовича зібралися курінні й базарні отамани, не зволікаючи, пішов туди. На зібранні майор застосував усе своє красномовство, апелюючи до права будь-якої матері карати неслухняних дітей та неприпустимості невиконання указів матінки-імператриці. Задля безпеки під час запровадження «доброго порядку» запропонував базарним отаманам опечатати шинки до 3 січня, щоб сірома не була п'яна і не зчинила бійки. Далі розмова продовжилася, як видно з документа, вже у квартирі коменданта. Всі присутні підтвердили, що не будуть чинити спротиву указам щодо непереобрання старшини. За результатами промови В. Федцова писар Д. Романовський накидав чернетку повідомлення від коменданта до чинного кошового, де описувався пропонований порядок дій: провести сходку січової верхівки 31 грудня, де прочитати укази, а 1 січня для виборів зібрати лише сходку, а не раду, де переобрати лише осавула й суддю, бо вони не подобаються кошовому.

У загальних рисах так і було вчинено. Незважаючи на те, що деякі запорожці-сіромахи до домовленої години проведення сходки вже були п'яні (у них були свої запаси алкоголю) й скликали раду, б'ючи в литаври, курінні отамани не допустили свавілля⁵⁸.

Однак наступного дня, 2 січня, від писаря Д. Романовського й курінного отамана Канівського куреня, яких Г. Федоров послав до В. Федцова привітати того з Новим роком, комендант

⁵⁷ ЦДДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2812. – Арк. 2 зв. – 4.

⁵⁸ Там само. – Арк. 4–5.

дiзнався, що в нiч з 30 на 31 грудня перекладач Ф. Семенов з п'яними сiромахами ходив по куренях та по передмiстю Сiчi й закликав скинути на Вiйськовiй радi писаря. Коли перекладач дiйшов до квартири Д. Романовського, той наказав вивести його «с честью», а наступного дня, 31 сiчня, у присутностi кошового писар пояснив перекладачевi, щоб вiн не втручався не у свої справи. При розмовi з В. Федцовим 3 сiчня Ф. Семенов перепитав у нього, чи подав вже писар письмову скаргу на нього, i просив вiдпустити до Києва у зв'язку з хворобою⁵⁹.

На персонi перекладача слiд зупинитися детальнiше. Ф. Семенов як перекладач Державної колегiї iноземних справ не пiдлягав комендантовi⁶⁰ i фактично був цивiльним чиновником. Проте його дiяльнiсть на посадi перекладача теж демонструє вiданiсть iмперiї. Надiслана ним до Киiвської губернської канцелярiї реляцiя вiд 31 сiчня 1755 р.⁶¹ за детальнiстю опису всього, що вiдбувалося в Сiчi упродовж останнього мiсяця, не поступається за своєю iнформативнiстю рапортам В. Федцова. Перекладач докладно описав власнi розмови з колишнiм кошовим, перебiг виборiв сiчової старшини, її настрої, зафiксував рiшення сходки, вiдповiдно до якого 1 сiчня й 24 червня на загальних радах мали обиратися лише четверо вищих урядовцiв (кошовий, суддя, писар та осавул), натомiсть паланкова старшина i шафарi на перевози мають призначатися. Метою такого нововведення є акумуляцiя фiнансових потокiв в руках «достойних». Крім того, повiдомлялися подробицi щодо татар⁶².

У своїй реляцiї Ф. Семенов зазначав, що дав «словесное наставление» запорожцям, вiдправленим Кошем (вiдповiдно до наказiв Киiвської губернської канцелярiї) для розвiдницької роботи до Очакова, Бахчисарая та Кафи⁶³. Проте вiн i сам iздив до Криму з метою розвiдки (власне, саме вiн повiдомив киiвського вiце-губернатора про перебування там мазепинцiв Ф. Мировича

⁵⁹ ЦДДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2812. – Арк. 5–6.

⁶⁰ Там само. – Арк. 6.

⁶¹ Там само. – Спр. 2880. – Арк. 2–3 зв. (Опубл.: Андриевский А. Дела... – С. 626–627).

⁶² Там само.

⁶³ Там само. – Арк. 2 зв.

та Ф. Нахимовського)⁶⁴. Ці дані були надзвичайно важливі для імперської верхівки, а в подальшому, безсумнівно, вплинули на формування у Петербурзі образу «багатих запорожців»⁶⁵.

Ф. Семенов був автором проекту організації пристані для морських кораблів біля Микитинської застави⁶⁶; цей проект різко розкритикувало Військо⁶⁷. Мотиви Семенова можна пояснити не лише бажанням підвищити свій статус у випадку реалізації задуму, але й прагненням достатньо освіченого підданого (був знавцем східних мов і грецької)⁶⁸ сприяти розвитку імперії – «по способності ... и красоте места здешнего можно будет построить город и таможеню учредить» задля державних прибутків⁶⁹.

Однак поведінка Ф. Семенова напередодні новорічних виборів у Січі 1756 р. різко випадає з образу вірного уніфікатора. Тут перед нами жива людина, яка спілкується, відпочиває, розпиває спиртне з простими козаками. Цивільний чиновник по-іншому, ніж комендант В. Федцов, сприймав запровадження на прикордонні уніфікаційних заходів.

Розглянутий рапорт секунд-майора дозволяє висунути кілька спостережень щодо діяльності із запровадження у Війську «доброго порядку». Комендант спирався на ієромонаха Феодорита, який був таким же вірним слугою імперії (і готовим порушити таємницю сповіді), а на обговорення прийшли й інші січові священники. Як видно з документів, В. Федцов підтримував з начальником січових церков тісні контакти, і саме той став одним із інформаторів. Під час перемовин із січовою верхівкою у хід пішли імперське красномовство та обіцянки. Привертає увагу й налагодження секунд-майором співпраці з гетьманським представником В. Зарудним⁷⁰. У своїй вивідувальній діяльності

⁶⁴ Андреева С. С. Діяльність перекладачів Колегії іноземних справ Російської імперії на південних кордонах Запорозьких Вольностей в часи Нової Січі // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2010. – Вип. 9/10. – С. 230.

⁶⁵ Скальковський А. О. Історія Нової Січі... – С. 548–549.

⁶⁶ ЦДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2880. – Арк. 4–5 зв.

⁶⁷ Андреева С. С. Діяльність перекладачів... – С. 230.

⁶⁸ Там само. – С. 229.

⁶⁹ ЦДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2880. – Арк. 5.

⁷⁰ Там само. – Спр. 2812. – Арк. 3 зв.

комендант широко використовував будь-які свідчення, зокрема, почуті (а фактично, підслухані) його підлеглими.

Заходи В. Федцова зі скасування виборності кошового отамана й старшини мали значний резонанс. В. Зарудний наодинці сказав йому, що коли секунд-майор і далі буде гнути свою лінію у цьому питанні, то «з Сечи жив не вийдет». Також сотник повідомляв, що на наступній Військовій раді, яка відбудеться 24 червня (на Трійцю), кошовим оберуть Павла Кирилова (Шкуринського). Його ж планувалося вибрати ще на новорічній раді, тому В. Федцов тепер у небезпеці. На свій рапорт про це до І. Костюріна секунд-майор отримав наказ «неослабного» дотримання одержаної інструкції. А в ті дні, коли запорожці пиячать, губернатор радив мати при собі солдатів для охорони⁷¹. У світлі таких одкровень В. Зарудного неочікувана смерть В. Федцова у ніч на 20 жовтня 1756 р.⁷² не виглядає загадковою.

У підсумку можна з певністю сказати, що функції контролю та збору інформації повноцінно виконували лише два російські укріплення – Новосіченський ретраншемент та Микитинська застава. Особливий інтерес в контексті контролю Запорожжя становить журнал подорожніх за кордон, яким видавалися «печатные билеты». У ньому зазначено імена й прізвища осіб, скільки людей з ними їде, скільки у них возів, мету поїздки і термін, на який виїжджають⁷³. Київський віце-губернатор, отже, отримував докладну інформацію про обсяги, шляхи й асортимент запорозької та транзитної торгівлі.

Щодо Микитинської застави, то джерела дозволяють уточнити час набуття нею додаткових функцій. 15 жовтня 1745 р. командир нижньодніпровської команди прем'єр-майор фон Грінвалт доповідав бригадиру Д. Апачиніну, що до нього звернулися купці й просили організувати проходження їх не через Новосіченський ретраншемент, а через Микитинську заставу: щоб паспорти підписував той офіцер, який перебуває на заставі, а не в

⁷¹ ЦДДАУК. – Ф. 2243. – Оп. 1. – Спр. 139. – Арк. 5 зв.

⁷² Архів Коша... – Т. 8. – С. 359.

⁷³ ЦДДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2280. – Арк. 6–20.

ретраншементі, оскільки подорожнім доводиться спеціально їздити від застави до ретраншементу і назад, а це близько 60 верст⁷⁴.

Поява на Микитинській заставі перекладача пов'язана з рішенням Державної колегії іноземних справ 1753 р. про заборону підданім імперії виїжджати до Криму без білетів. На виконання цього рішення Київська губернська канцелярія 27 жовтня 1754 р. командувала на заставу згаданого перекладача Колегії іноземних справ Ф. Семенова. Тепер змінився порядок документообігу між Кримським ханством та Кошем, оскільки татарські документи перекладались на місці, а не відправлялися до Києва, як раніше. Але листування все одно контролювалося. До Києва надсилалися копії листів з Криму на Січ⁷⁵.

Особливий статус Новосіченського ретраншементу видно з рапорту генерал-поручика Я. фон Бранта до командувача російських військ в Україні генерал-аншефа П. Рум'янцева від 11 грудня 1765 р., де розписано сфери відповідальності прикордонного російського генералітету. Нижньодніпровська команда ландміліції трактується як відокремлений підрозділ Української лінії, підпорядкований їй командиру, генерал-майору К. фон Штофельну. Комендант у Запорозькій Січі має рапортувати про екстраординарні справи Штофельну, коменданту фортеці св. Єлизавети та командиру нижньодніпровської команди генерал-майору О. Ісакову. Останньому було доручено пов'язані із Запорожжям прикордонні питання⁷⁶. Така широка підзвітність новосіченського коменданта свідчить про його першочергове значення для російського командування.

Яка ж роль відводилася Старосамарському й Кам'янському ретраншементам, Кодацькому, Сокільському й Біркутському редутам? Спроможність повноцінно виконувати контрольні функції стосовно Війська Запорозького Низового цими нижньодніпровськими постами⁷⁷ слід узяти під сумнів. Як уже йшлося

⁷⁴ ЦДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1277. – Арк. 27 зв.

⁷⁵ Андрєєва С. С. Діяльність перекладачів... – С. 229–230.

⁷⁶ ЦДАУК. – Ф. 246. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 2–2 зв.

⁷⁷ Н. Полонська-Василенко відносить до урядового контролюючого апарату редуту межиріччя Орелі та Самари (Полонська-Василенко Н. Д. Запоріжжя XVIII

вище, у редутах межиріччя Орелі та Самари у другій половині 1750-х – 1770-х років перебували лише незначні залоги на чолі з унтерофіцером або капралом. Старосамарський і Кам'янський ретраншементи містилися у найбільш густозаселеній частині Запорожжя, однак на віддалі і від Січі, і від кордону. Їхні офіційні функції, як можна реконструювати на підставі ордерів прем'єр-майора П. Щетиніна 1755 р.⁷⁸ і коментаря до них секунд-майора В. Федцова⁷⁹, полягали у спостереженні за прикордонною смугою, зокрема шляхом патрулювання, «чинение крепкой предосторожности» від «нечаянного неприятельского нападения» та від можливого занесення з-за кордону чуми. Це цілком вписується у роль нижньодніпровських фортець як висунутого на південь підрозділу Української лінії.

Як вже було розглянуто, у перше повоєнне десятиліття вагомою функцією нижньодніпровських фортець була складська. Артилерійські припаси зберігалися у Старосамарському і Кам'янському ретраншементах, у першому діяв провіантський магазин. Безперечно, на випадок чергової російсько-турецької війни вся ця інфраструктура мала стати опорним плацдармом. Вказані ретраншементи знаходилися приблизно на середині шляху від Української лінії до лінії російсько-турецького кордону, що відповідало прийнятій у тодішньому військовому мистецтві системі п'яти переходів⁸⁰. Але які ще мотиви були у російського уряду утримувати нижньодніпровську команду після масштабного скорочення 1750 р.? Відповіддю на це питання є факт побутування в російських урядових колах вже з початку 1740-х років задуму звести нову укріплену лінію, оскільки стара, Українська, опинилася далеко від російсько-турецького кордону. Іс-

століття... – Т. 1. – С. 74). Дослідниця посилається на розвідку Є. Загорівського і в цьому короткому переліку називає Кам'янський *редут*. У внутрішньокошовій документації так інколи називали Кодацький редут, за найближчим до нього поселенням, слободою Самарської паланки Кам'янкою.

⁷⁸ ЦДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2619. – Арк. 7–7 зв., 10. Цей документ наведено у Додатку 1, № 5.

⁷⁹ Там само. – Арк. 5. В. Федцов писав, що все, наказане П. Щетиніним, і так виконується відповідно до раніше надісланих ордерів.

⁸⁰ Рябінін-Скляревський О. О. Запорозькі заколоти... – С. 107.

нувало кілька проєктів, однак спільною рисою для всіх була ідея будівництва циклопічної оборонної споруди, починаючи від гирла р. Самари. Один із проєктів отримав схвалення якраз у 1764 р.⁸¹. Існування у вищих урядових колах реальних планів щодо його втілення підтверджується свідченням, яке кошовий отаман П. Калнишевський, перебуваючи у столиці, передав у травні 1766 р. на Січ. Граф Чернишов, повідомляв кошовий, казав про будівництво нової лінії по Самарі, де між фортецями планується зробити відстані у 60 верст, а навколо кожної відвести по 2 версти землі під сіножаті⁸².

Отже, утримання в доброму стані Старосамарського ретраншементу було зумовлено ще й міркуваннями про зведення нової укріпленої лінії, у якій, за словами російського можновладця, була «потреба державна»⁸³. Залишається питання про утримання залог редутив межиріччя Орелі та Самари. Відповіддю на нього можуть бути, знову ж таки, логістично-комунікаційні особливості потенційних планів ведення нової війни проти Османської імперії. На початку війни 1735–1739 рр. лівий берег Дніпра від гирла Орелі до гирла Самари розглядався командуванням як тимчасовий кордон. Через межиріччя Орелі й Самари проходили російські армії, прямуючи до Криму. Тому захист основних шляхів армії від можливої переправи татар з правого берега Дніпра на лівий та вчинення ними диверсій був актуальним завданням. Прибережні форпости тоді виконували спостережну функцію. Врешті, у 1769 р. Друга російська армія попрямувала на південь тим же шляхом, що й Мініх у 1736 р. – через межиріччя Орелі й Самари.

Однак вищесказане не означає, що російські гарнізони, зосереджені в умовно північному регіоні Вольностей Війська Запорозького Низового, не мали істотного впливу на нього, контактуючи зі слобідським населенням – підданими Війська, одруженими козаками і паланковою адміністрацією. Втручання у справи місцевих мешканців, оперті на право сили й екстерито-

⁸¹ Шпитальов Г. Г. Українська ландміліція... – С. 106–107, 115.

⁸² Скальковський А. О. Історія Нової Січі... – С. 401.

⁸³ Там само.

ріальності, зловживання й перевищення росіянами своїх повноважень були звичайним явищем, про що детальніше йтиметься далі. Російські фортеці, функціонуючи на теренах Запорожжя упродовж всього періоду існування Нової Січі, віщували, що імперія неодмінно прийде сюди в уніфікаційному вбранні.

4.2. Російські фортеці і проблема залюднення краю

Ще до російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Орель-Самарське межиріччя активно освоювалося вихідцями з Гетьманщини, а воєнний час не заважав осіданню людності, зокрема у вже наявних поселеннях поблизу новозбудованих російських фортифікацій. Але Петербург був зацікавлений у загосподаренні теренів Запорожжя виключно під своїм контролем, тому прагнув акумулювати мобільне українське населення саме біля російських фортець. Не випадково після цієї війни, до «узаконення» потужного переселенського руху з Гетьманщини (1743 р.), у 1741 р. вийшов указ, який дозволяв утікачам з Правобережної України, Гетьманщини та російських губерній селитися, зокрема, й при російських фортецях⁸⁴.

Петербург прагнув акумулювати біля російських фортець схильне до мобільності місцеве українське населення. Йшлося про забезпечення гарнізонів, можливості залучати людей до різних робіт тощо. Тодішній (листопад 1740 – початок грудня 1741 рр.) генералісімус російських військ Антон Ульріх Брауншвейг-Люнебурзький рекомендував не виселяти осілих при Усть-Самарському та Мишуриногорському ретраншементах козаків та посполитих з Гетьманщини, попри вимоги й протести Генеральної військової канцелярії. Остання апелювала до того, що з Полтавського полку до нових слобід при російських фортецях перейшло багато виборних козаків та підпомічників зі своїми родинами, через що у полку уторився некомплект⁸⁵.

⁸⁴ Эварницкий Д. И. Источники для истории... – Т. 2. – С. 1386.

⁸⁵ ЦДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1012. – Арк. 4–4 зв.

Імператорський указ від 18 серпня 1742 р. та указ Сенату від 8 грудня 1743 р. дозволяли козакам і посполитим з Гетьманщини оселятися у містечках і селах біля російських фортець. Рух переселенців потрактовано як «... в их пользу и по прежнему обыкновению вольностям дозволен, чего никак и запретить не можно»⁸⁶. Однак ці накази фактично лише фіксували фактичний стан. Наприклад, містечко Стара Самара біля однойменного ретраншементу на цей час було вже значним поселенням, оскільки ще восени 1742 р. тут було набрано 39 підвод для перевезення артилерії та припасів з Хортицького й Малишевського ретраншементів до Усть-Самарського⁸⁷.

Колонізація вихідцями з Гетьманщини (Поорелля) земель на південь від Української лінії була узаконена наказом Сенату від 8 березня 1743 р.⁸⁸. Осідання частини переселенців поблизу російських фортець, що виникли під упродовж російсько-турецької війни 1735–1739 рр. на запорозьких теренах можна пояснити міркуваннями безпеки. Навіть проживання поблизу фортифікацій (без урахування можливості сховатися всередині у разі нападу) давало певні гарантії. Татари під час набігів оминали фортеці й традиційно уникали штурму навіть малих укріплень, захищених артилерією⁸⁹.

Проте населення слобід при російських фортецях не затрималося надовго. Якщо станом на 1742 р. біля Усть-Самарського ретраншементу мешкало 159 вихідців з Гетьманщини, біля Кам'янського – 12, біля Ненаситецького – 9, а біля Біркутського редути – 18⁹⁰, то вже навесні 1743 р. при Усть-Самарі та Ненаситці не було жодного поселенця (окрім трьох лоцманів), біля Кам'янського ретраншементу залишилося тільки 10 «хат неимуших», при цьому нових поселенців не прибувало взагалі⁹¹.

⁸⁶ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1012. – Арк. 5–5 зв.

⁸⁷ Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 781. – Арк. 87 зв.

⁸⁸ Кузик Т. Л. Перехід... – С. 406.

⁸⁹ Між конфронтацією і взаємодією... – С. 257; Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 128.

⁹⁰ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1012. – Арк. 4.

⁹¹ Там само. – Арк. 9. Винятком було поселення при Старосамарському ретраншементі. У 1741 р. сюди перейшла невстановлена кількість вихідців з

Стрімка депопуляція цих поселень була зумовлена кількома причинами. Першою з них стало переведення частини цих поселень з підпорядкування київському генерал-губернатору М. Леонтєву до юрисдикції Гетьманщини: було створено особливу сотню (з центром у Старій Самарі), до складу якої увійшло козацьке та посполите населення слобід при Усть-Самарському, Кам'янському та Ненаситецькому ретраншементях⁹².

Інша причина стрімкого скорочення населення прифортечних слобід полягала в незручності для проживання місцевостей поблизу низки російських фортець. Ретраншементи та редуги зводилися у стратегічно важливих місцях, вибір яких залежав від низки завдань, що покладалися на ту чи іншу фортифікаційну споруду. Через відсутність достатніх багаторічних спостережень за розливами рік, новозбудовані або щойно закладені фортеці зазнавали підтоплення, що ставало причиною їх перенесення на інше, вище місце⁹³. Оскільки фортеці на берегах

Гетьманщини, які мешкали при Усть-Самарському ретраншементі, у 1742 – прибуло 219 новопоселенців, а у 1744 – 439 (Репан О. А., Старостін В. С., Харлан О. В. Палімпсест... – С. 127).

⁹² ЦДДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1012. – Арк. 4. Підпорядкування цих слобід київському генерал-губернатору реалізовувалося через коменданта Усть-Самарського (по його ліквідації – Старосамарського) ретраншементу та підлеглих йому комендантів решти фортець. Очевидно, російське командування не поспішало з обкладанням населення податками, чого не можна сказати про керівництво Полтавського полку. Проте, незважаючи на підпорядкування низки залінійних поселень гетьманській адміністрації через новоутворену Старосамарську сотню, російські коменданти й надалі мали владні повноваження. Зокрема, у 1751 р. священник слободи Данилівки Симеон Левицький перш, ніж написати скаргу про наїзд на слободу осавула Кодацької паланки М. Сердечного до Полтавського духовного правління, тобто своєму безпосередньому начальству, дорповідав про цей випадок «Старосамарського правління головному командирі, до штабу гарнізонних справ», тобто коменданту Старосамарського ретраншементу (Кузик Т. Л. Перехід... – С. 418–419).

⁹³ Наприклад, Олександрівську фортецю Нової Дніпровської лінії через весняний розлив р. Мокрої Московки у 1771 р. було перенесено на 1,5 км в бік р. Сухої Московки (Молдавський Р. Л. Нова Дніпровська лінія... – С. 31). Проте подібні випадки траплялися й там, де відсутність спостережень за весняними розливами ріки важко припустити. Кілька форпостів по кордону Гетьманщини з Річчю Посполитою у Стародубському полку не мали сталого розташування і взимку чи навесні могли переноситися через повінь або кригу (Гуржій О. І. Політико-адміністративне й територіальне реформування Гетьманщини у XVIII ст.: причини, перебіг, наслідки. – К., 2015. – С. 39).

р. Дніпра планувалися як бази для флотилії, визначальним було розташування укріплення водночас і на підвищенні (панівним над навколишньою місцевістю), і якнайближче до русла ріки, де була відповідна глибина⁹⁴. А відтак проживання біля прибережних фортець (наприклад, Усть-Самарський, Ненаситецький, Кам'янський ретраншементи) було ускладнене весняними паводками.

Масштаби руху вихідців з Полтавського полку на лівий берег Орелі без огляду на небезпеки військового часу, наявність серед них значної кількості не найбідніших представників лівобережного козацтва й селянства⁹⁵, численні клопотання козацької старшини щодо дозволу займатися сільським господарством за Українською лінією свідчать, що активне освоєння й користування запорозькими землями було для переселенців звичним і традиційним. Це дає підстави стверджувати, що російські фортеці не були каталізатором заселення території Війська Запорозького Низового, вони зіграли роль радше однієї зі «сходинок» цього неминучого процесу.

Практичні спроби (які видають концептуальну спрямованість російських зусиль) зі скерування переселенців саме під фортеці й перешкоджання оселенню під юрисдикцією Січі стали справою київського генерал-губернатора та командувачів Українського ландміліцького корпусу. У 1742 р. М. Леонтєв відрядив на Запорожжя російську команду на чолі з капітаном Шліссельбурзького полку Ульяніним, що зафіксував наявність при запорозькому містечку Вільному селітреного виробництва – «майдан-

⁹⁴ Слід враховувати, що до підняття рівня води греблею Дніпрогес береги Дніпра мали вигляд заплави, яка щороку навесні вкривалася водою, а глибини біля берега майже завжди були досить незначними. Великі площі заплав у гирловій частині р. Самари добре видно на Військово-топографічній карті Катеринолавської губернії 1850-х рр. (цей фрагмент карти опубліковано: Репан О. А., Старостін В. С., Харлан О. В. Палімпсест... – С. 229). Через широкі заплави Богородицьку фортецю було збудовано на високому правому березі р. Самари далеко від місця впадіння останньої у р. Дніпро. В той же час внаслідок обміління Дніпра влітку судноплавство значно ускладнювалося навіть для відносно невеликих суден – стругів (Там само. – С. 81).

⁹⁵ Зокрема, на початку 1740-х рр. маємо згадку про колишнього кишенського вїта К. Проценка (Репан О. А., Старостін В. С., Харлан О. В. Палімпсест... – С. 125).

щини», до якої був причетний бригадир Д. Апачинін. На прохання кошового майданщини було залишено, але капітан розігнав поселення вихідців з Гетьманщини й Старої Самари на чолі з козаком Полтавського полку Драгатенком, розташоване поблизу запорозької слободи Вільне (40 верст від Старої Самари). Старосамарців капітан вислав назад до Старої Самари, а вихідців з Гетьманщини – на місця попереднього проживання⁹⁶.

А в середині березня 1747 р. командир Українського ландміліцького корпусу генерал-лейтенант М. Філософов наказав комendanтові Усть-Самарського ретраншементу (одночасно командир у нижньодніпровської команди) прем'єр-майору А. Познякову за допомогою спеціально відрядженого російського загону повернути абсолютно всіх вихідців зі Старої Самари, що оселилися по різних запорозьких хуторах і у степу (ареал виселення становив до 50 верст), назад, разом з родинами та майном. Важливо, що в подальшому командир нижньодніпровської команди мав стежити, щоб ніхто не виселявся з містечка на степ, щоб обивателі, як і раніше, жили «під прикриттям» російських фортець.

Ініціатором вищезазначеного переселення виступив старосамарський сотник М. Зуб, чії потреби збіглися з інтересами російської сторони. Сотник мотивував своє прохання тим, що переселенці приписані до сотні, але не несуть служби й повинностей і, до того ж, можуть стати жертвами татарського нападу. Донесення про це з Полтавської полкової канцелярії було отримане генерал-лейтенантом М. Філософовим 3 березня⁹⁷, а вже 13 березня прем'єр-майор Позняков вислав загін⁹⁸. Така оперативність красномовно свідчить про інтерес російського командування у питанні осадження населення при російських фортецях на теренах Війська Запорозького Низового.

Відряджена з Усть-Самарського ретраншементу команда на чолі з прапорщиком І. Сверчковим налічувала 20 солдатів та лівобережних козаків. Вони прибули до того ж таки містечка

⁹⁶ Эварницкий Д. И. Источники... – С. 1707–1709.

⁹⁷ ЦДДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1377. – Арк. 49–49 зв.

⁹⁸ Там само.

Вільного з метою (офіційно) лише зробити перепис осілих там вихідців зі Старої Самари. Запорозька команда із Самарської паланки перешкодила примусовому переселенню і, демонструючи зброю, вигнала російський загін⁹⁹.

Керуючись міркуваннями забезпечення гарнізонів та формування заселеного тилу, вище російське прикордонне начальство сприяло оселенню при нижньодніпровських постах також лояльних до імперії «ветеранів». Наприклад, мешканець Старої Самари Никифор Донець за свої заслуги в російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. (був провідником російської армії у степу та виконував обов'язки кур'єра) за ордером київського генерал-губернатора М. Леонтєва перебував під особливою опікою Усть-Самарського правління¹⁰⁰.

Іншим прикладом оселеного у Старій Самарі ветерана є відставний гусар Федір Кодран (судячи з прізвища, мав молдавське походження). Він служив у Сербському гусарському полку з 1736 по 1742 рр. (тобто брав участь у походах російської армії упродовж війни¹⁰¹), вийшов у відставку у зв'язку з каліцтвом, після чого купив собі у Старій Самарі бездвірну козацьку хату, де оселився з родиною¹⁰². Проте старосамарська сотенна старшина, відома своїми численними зловживаннями¹⁰³, досить швидко почала використовувати його на різноманітних роботах, відправляти у роз'їзди, брати його з собою до Полтави у приватних справах тощо. Це суперечило наказу Сенату про непритягнення військовослужбовців гусарських полків та членів їх родин

⁹⁹ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1377. – Арк. 46. Див. Додаток 1, № 1.

¹⁰⁰ Репан О. А. Церковне життя Богородичного – Старої Самари // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Дніпропетровськ, 2013. – Вип. 11. – С. 11.

¹⁰¹ Мільчев В. І. Заснування, організаційне оформлення та перші кроки Сербського гусарського полку (1724–1734 рр.) // Сеоба Срба у Руско царство средином 18. веку. – Нови Сад, 2005. – С. 174.

¹⁰² ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 906. – Арк. 2.

¹⁰³ Див., напр.: Кузик Т. Л. Старосамарський сотник Іван Березань // [Електр. ресурс] Реж. доступу: <http://etnoprarky.dp.ua/старосамарський-сотник-иван-березан>. (дата доступу: 9.09.2020); Репан О. А. Богородицька та Старосамарська сотні: адміністративна система і старшинський корпус // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. Вип. 25 (1). – Дніпро, 2017. – С. 53–54; Репан О. А., Старостін В. С., Харлан О. В. Палімпсест... – С. 168, 208–209.

до таких служб. Універсал гетьмана К. Розумовського від 2 серпня 1753 р. підтверджував права Ф. Кодрана й забороняв сотенній адміністрації Старосамарської сотні залучати ветерана до будь-яких робіт і повинностей¹⁰⁴.

З іншого боку, проживання біля російських гарнізонів давало певний простір можливостей для індивідуальної підприємницької діяльності. Російські вояки отримували жалування, а отже, мали можливість скуповуватися у місцевого населення. Тому діяльність маркітантів, як можна припускати, була досить прибутковою. У слободі Усть-Самарі, розташовуваній біля однойменного ретраншементу, як впливає з рапорту коменданта К. фон Розенталя, осіла ціла група таких підприємців, привозячи до фортеці харчі та «питейные припасы»¹⁰⁵. Маркітант Грицько Ніс у травні 1745 р. купив у Новому Кодаку для потреб усть-самарського гарнізону 20 баранів, однак відправленого за ними наймита ув'язнив та пограбував загін запорожців. Наступного дня у самого Г. Носа козаки відібрали коня. Через це маркітант надалі боявся їздити до Нового Кодака¹⁰⁶.

Згадуваний вище Н. Донець взяв на відкуп перевіз через р. Самару. Враховуючи значення перевозів для наповнення січової скарбниці, можна стверджувати, що саме цей відкуп став приводом для тиску на нього з боку Війська Запорозького Низового. Перевіз був заснований російськими військовими для потреб війни, однак його використання на відкуп з дозволу київського генерал-губернатора та за підтримки російських військових обурило Січ¹⁰⁷. Військо протидіяло Н. Донцю у досить нестандартний спосіб. Воно прикривалося нібито піклуванням про дотримання загальноновизнаних норм моралі. Виявилось, що Н. Донець мав дві дружини¹⁰⁸, про що з Січі повідомили київ-

¹⁰⁴ ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 906. – Арк. 2–3.

¹⁰⁵ Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1274. – Арк. 2 зв. Витяги з цієї справи були опубліковані О. Андрієвським (Андріевский А. А. Дела... – С. 416–417).

¹⁰⁶ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1274. – Арк. 3–3 зв.

¹⁰⁷ Репан О. А., Старостін В. С., Харлан О. В. Палімест... – С. 108.

¹⁰⁸ Репан О. А. Церковне життя... – С. 11–12; Він же. Конфліктна взаємодія запорозького населення та російських військовиків на Кодацькому та Старосамарському перевозах у 1730–1760 рр. // *Roxolania Historica*. Vol. 2(17). – Дніпро, 2019. – С. 119–120.

ському митрополиту. Тому у 1746 р. ветерана відправили до Нехворощанського монастиря на покаяння¹⁰⁹. Водночас Кіш добився закриття перевозу, пролобіювавши появу відповідної царської грамоти¹¹⁰.

Показово, що позірною турботою про моральність заповожді пояснювали також арешт й заковування в кайдани того наймита, якого посилав за баранами маркітант Г. Ніс. Писар Кодацької паланки пояснював, що наймит у Новому Кодаку «ходил бледовать». Проте Г. Ніс це заперечував¹¹¹.

Отже, Військо Запорозьке Низове, не вдаючись до відкритих спроб позбутися на своїх землях російської військової присутності, намагалося вплинути шляхом протидії залученню місцевого населення до її обслуговування. Подібна тактика була дзеркальним відображенням прагнень російських комендантів поширювати свою владу на запорозькі поселення, спираючись на право сили.

Окрім розглянутих вище епізодів з насильницьким переведенням росіянами населення назад до Старої Самари (у 1742 та 1747 рр.), фіксуються спроби оселити людність при Старосамарському ретраншементі вже після ліквідації Старосамарської сотні та згону звідси всього населення (1762, 1764)¹¹². Влітку 1766 р. при ретраншементі знову існує слобідка, яку старшина Самарської паланки прагнула зігнати¹¹³. За умови ліквідації Старосамарської сотні появу нових жителів при російській фортеці не можна не пов'язувати з агітаційною діяльністю комендантів.

Джерела свідчать, що коменданти Старосамарського ретраншементу вважали території у пониззі Самари своїми, вимагаючи хабарів за користування угіддями в мешканців запорозьких слобід. Такі практики виявлені і при інших російських фортифікаціях, зокрема, Біркусському й Кодацькому редутах¹¹⁴. Пока-

¹⁰⁹ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1738. – Арк. 1.

¹¹⁰ Архів Коша... – Т. 3. – С. 187.

¹¹¹ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1274. – Арк. 3.

¹¹² Кузик Т. Л. Відомість ... – С. 34.

¹¹³ ЦДІАУК. – Ф. КМФ-9. – Оп. 2. – Спр. 165. – Арк. 1.

¹¹⁴ Там само. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 37–38.

зовим у цьому вимірі є конфлікт, що трапився біля Старосамарського ретраншементу влітку 1773 р. Тоді військовий довбиш Я. Соколовський, який прибув у Самарську паланку для збирання податків за шинкування горілкою, відправив трьох уповноважених ним козаків у слободи пониззя Самари. Коли ті їхали до Старої Самари, щоб зібрати тут податки, на старосамарському мосту їх перестріли російські солдати, яким комендант ретраншементу прем'єр-майор О. Рязанцев наказав розвернути уповноважених, а у випадку протидії «бить как собак». Під час бійки солдати відібрали у збирачів 5 рублів шинкових грошей, а врятуватися козакам вдалося, лише стрибнувши з мосту у Самару¹¹⁵.

Поряд з централізованими колонізаційними зусиллями відомі численні випадки приватних ініціатив російських офіцерів, які, осаджуючи слободи, прагнули поповнити власні статки за рахунок «вільних» природних ресурсів Війська Запорозького Низового. Тенденція спостерігалася протягом усього періоду існування Нової Січі і стосувалася не лише слобід, закладених російськими офіцерами з Української лінії на лівому, запорозькому, березі р. Орелі. Вже у 1742 р. комендант Новосіченського ретраншементу підполковник Раєвський заселив на теренах Вольностей свій хутір, на що запорожці скаржились у чолобитній на ім'я імператриці Єлизавети Петрівни (1743)¹¹⁶.

У 1774 р. П. Калнишевський у чолобитній Катерині II скаржився на комендантів ретраншементів, що заселяють приватні хутори й слободи на землях Війська¹¹⁷. Російські офіцери завжди прагнули на локальному рівні поширити свою владу на запорозькі землі, це знаходило вияв не лише у захопленні угідь та самоправному розставлянні караулів (про що йтиметься у розділі 5), але й у спробах закріпачення. Наприклад, одружений козак К. Глоба з Половиці скаржився кошовому у 1774 р., що ко-

¹¹⁵ Там само. – Спр. 306. – Арк. 67–67 зв., 83.

¹¹⁶ Эварницкий Д. И. Источники для истории... – Т. 2. – С. 1336.

¹¹⁷ Петро Калнишевський та його доба... – С. 309.

мендант Старосамарського ретраншементу прем'єр-майор О. Рязанцев утримує у себе брата його дружини як кріпака¹¹⁸.

Найбільш відомим і промовистим є приклад вже згаданого коменданта Переволочанської фортеці, бригадира Д. Апачиніна. Його служба тривалий час була пов'язана з Південною Україною. Ще на початку 1730-х років йому, тоді ще полковнику, було доручено формувати Український ландміліцький корпус з числа однодворців Білгородського і Севського розрядів¹¹⁹. У роки російсько-турецької війни Д. Апачинін став переволочанським комендантом з підвищенням в чині у бригадири¹²⁰, а після війни, на початку 1740-х років, Апачиніну підлягали «днепрские посты», тобто російські фортеці на території Запорожжя¹²¹. Перелічених посад достатньо, щоб зрозуміти вагу й авторитет бригадира у досліджуваному регіоні. Пояснюючи київському генерал-губернатору М. Леонтєву факт свого володіння слободами на теренах Війська, він зазначав, що потребує їх «для пропитання... в неусыпных трудах своих», оскільки живе лише на платню, і просив дозволу осадити хоча б декілька родин¹²².

У 1741 р. Д. Апачинін купив землю між річками Соکیلкою та Сомівкою, разом з урочищем Тритузним (Тритузневим). На момент здійснення купчої між Соکیلкою та Сомівкою, окрім лісу й рибних озер, вже було орне поле, сіножаті та мешкав родиною виходець з Китайгорода А. Гордиченко (оселився тут у 1739 р.¹²³). Землю продала жителька Переволочної Варвара Федориха, стверджуючи, що ці угіддя дісталися їй у спадок від дядька. Д. Апачинін почав осаджувати слободу понад Сомівкою «під гарматним прикриттям» Сокільського редуту, яка в 1742 р. налічувала 2 родини. Слободу при Тритузному він переніс під Романівський редут до урочища Чорні Лози. На той рік в ній було вже 15 козаків з родинами, вихідців із Гетьманщини, Сло-

¹¹⁸ Петро Калнишевський та його доба... – С. 178.

¹¹⁹ Молдавський Р. Л. Нова Дніпровська лінія укріплень. – С. 14.

¹²⁰ Байов А. К. Русская армия... – Т. 2. – С. 74.

¹²¹ ЦДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 781. – Арк. 23.

¹²² Эварницкий Д. И. Источники для истории... – Т. 2. – С. 1711.

¹²³ Там само. – С. 1708, 1712.

божанщини та Правобережної України. Восени 1742 р. постало питання про виселення осаджених Д. Апачиніним слобод, але старшина з Гетьманщини, яка була у складі комісії, визнала землі під Романівським редутом такими, що належать до Полтавського полку, а за клопотанням Д. Апачиніна перед Сенатом слободи залишили на своїх місцях. У 1746 р., складаючи заповіт, бригадир заповів Данилівку своїй дружині Євдокії, а на завершення будівництва церкви у слободі виділив 100 рублів¹²⁴. Удова в 1750 р. заповіла Данилівку своєму братові, переяславському полковнику Семенові Сулимі¹²⁵. Як видно з пізніших ревізійних відомостей, частина дворів Данилівки була приписана до Орлицької сотні Полтавського полку, а частина – належали Д. Апачиніну¹²⁶.

У 1751 р. слобода Данилівка (Бригадирівка) була переведена в підпорядкування Війська Запорозького Низового. Її спочатку приписали до Кодацької¹²⁷, а потім до Самарської паланки¹²⁸.

Важливо відзначити, що згадане вище урочище Чорні Лози було південною межею залінійних володінь Орлицької сотні Полтавського полку¹²⁹. А отже, ці землі вже освоїли мешканці поорельських сотень. Зокрема, поблизу Чорних Лоз знаходився острів Слюсарів¹³⁰, де, за свідченнями старожилів, ще за гетьмана Івана Самойловича була кузня й хутір кишенського козака М. Слюсара¹³¹.

Проте поселення поблизу Сокільського редуту бере початок ще у 1739 р., коли там оселився з родиною мешканець Китай-

¹²⁴ Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка XVII–XVIII века. – К., 1890. – С. 51–52.

¹²⁵ Там само. – С. 65.

¹²⁶ Кузик Т. Л. Перехід жителів слободи Данилівки... – С. 407.

¹²⁷ Там само. – С. 416.

¹²⁸ Эварницкий Д. И. Источники для истории... – Т. 2. – С. 1708, 1711, 1713–1714; ЦДАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 3 (список («расписание») оподаткованих Кошем слобід Самарської паланки за 1757 р., який базується на переписі 1754 р.).

¹²⁹ ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 13796. – Арк. 114.

¹³⁰ Див.: Военно-топографическая карта Российской империи (Екатеринославская губерния). Л. 26, ряд 13 // [Електр. ресурс] Реж. доступу: // <http://www.etomesto.ru/shubert-map/26-13/>

¹³¹ Архів Коша... – Т. 8. – С. 711.

города Андрій Гордиченко¹³², тому зусилля бригадира, фактично, були спрямовані на подальше заселення вже наявної слобідки.

Як вже зазначалося вище, при Біркуті поселення виникло ще до російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Пізніше у документах Архіву Коша воно фігурує під назвою Ревунівка. Слобода Ревунівка, або Ревуківка, чітко локалізується за картографічними джерелами XVIII–XIX ст. на схід від редуту¹³³. Поряд із селом існували козацькі зимівники¹³⁴. Слобода так само була переведена у підданство Війська Запорозького Низового, очевидно, після Данилівки, між 1751 та 1754 рр.¹³⁵, та приписана до Самарської паланки. Станом на 1756 р. у ній нараховувалося 20 тяглих дворів та 34 – піших¹³⁶.

Слобода Сокільський Редут або Сокільна, що розташовувалася неподалік редуту, також була приписана до Самарської паланки (час переведення у підданство Війська Запорозького Низового визначити наразі не можна). Відповідно до запорозьких податкових переписів 1754 і 1756 рр., у ній було обліковано 32 (16 тяглих і 16 піших)¹³⁷, а згідно з переписом 1764 р. – 47 (21 тяглий та 26 піших) дворів посполитих¹³⁸. Перепис козаків Самарського повіту від 5 лютого 1776 р. зафіксував у слободі Сокільський Редут 8 одружених кінних козаків¹³⁹. За даними

¹³² Эварницкий Д. И. Источники для истории... – Т. 2. – С. 1708.

¹³³ Военно-топографическая карта Российской империи (Екатеринославская губерния). – Лист 26, ряд 13.

¹³⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775. – Т. 4. – С. 268, 270, 320.

¹³⁵ У 1755 р. до Ревунівки вкотре не були допущені комісари з полтавської полкової канцелярії (Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 3. – С. 265). Восени 1756 р. у листуванні гетьманської адміністрації з Кошем про стягнення податків за минулі роки із переведених до підданства Війська залінійних слобід поряд з Данилівкою фігурує й Ревунівка (ЦДІАУК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 1803. – Арк. 1).

¹³⁶ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 3.

¹³⁷ Там само. – Арк. 3, 22.

¹³⁸ Там само. – Спр. 279. – Арк. 150.

¹³⁹ Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 747. – Ч. 6. – Арк. 441 зв. Висловлюю вдячність П. Бойку за надані фотокопії документа.

«Атласу Катеринославського намісництва» 1787 р., «деревня» Сокільська належала кадету Герсеванову, 1500 десятин зручної і 985 незручної землі, 20 душ чоловічої і 12 жіночої статі¹⁴⁰.

Розглядаючи долю «приредутних» слобід як населених місць, можна стверджувати, що найтриваліший час проіснували та досягли найбільшого розвитку (наскільки це можливо для запорозьких слобід) ті поселення, які були засновані без прив'язки до російських фортифікацій вихідцями з Полтавщини, котрі добре знали місцевість у зв'язку з тривалими традиціями господарювання на цих теренах. Слобода Біркут-Ревунівка проіснувала як сільське поселення як мінімум з початку XVIII ст. фактично до середини XX ст. Натомість Данилівка-Бригадирівка, заснована російським командувачем з прив'язкою до Романівського редуту, у XIX ст. вже була лише хутором, а сліди Сокільської взагалі губляться у XIX ст.

Проблема сталості населених пунктів ставить питання про стабільність населення. В цілому в історіографії Запорозжя досить поширеною є небезпідставна теза про високий ступінь міграційності населення. Включно до першої половини 1750-х років переселенці з різних частин України, які осіли на Запорозжі, через непевність свого становища та періодичні спроби гетьманської старшини повернути їх назад до сотень досить часто переходили з місця на місце або й покидали терени Війська Запорозького Низового (запорозька адміністрація не контролювала, куди саме йдуть люди¹⁴¹). Зокрема, Кодацька паланка у 1754 р. втратила 154 родини¹⁴². Водночас спостерігалось щорічне зростання кількості тих, хто переселився із Старосамарської сотні до запорозьких слобід і містечок: від літа до кінця осені 1753 р. населення Старої Самари скоротилося на 23 двори¹⁴³. Станом на 1757 р. Старосамарська сотня втратила 298 осіб (голів родин),

¹⁴⁰ Джерела з історії Південної України. – Т. 10: Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX століття / Упор. А. Бойко. – Запоріжжя, 2009. – С. 153.

¹⁴¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 3. – С. 308.

¹⁴² Репан О. А., Старостін В. С., Харлан О. В. Палімпсест... – С. 124.

¹⁴³ Кузик Т. Л. Відомість... – С. 29.

облікованих ревізіями попередніх років¹⁴⁴. І знову ж таки, переселялися не лише незаможні, а й представники колишньої сотенної старшини (наприклад, писар Д. Лелітка)¹⁴⁵.

Висока мобільність населення нових заорельських слобід та хуторів спостерігалася як у роки російсько-турецької війни 1735–1739 рр., так і в повоєнний мирний час. Досить часто переселенці кілька разів змінювали місце проживання, перш ніж осісти у певній слободі на тривалий, як для регіону Війська Запорозького Низового, період (10-20 років). Наприклад, виходець з Лубенського полку козак Микита Безкровний (майбутній отаман слободи Бригадірівки¹⁴⁶) до того, як осісти в червні 1741 р. на землі Д. Апачиніна при урочищі Тритузному, мешкав з родиною на Запорозжжі та поблизу Біркутського ретраншементу. Виходець з Умані Матвій Кукус до оселення у Тритузному пройшов такий самий шлях. Козак з м. Келеберди Клим Проценко до оселення при Чорних Лозах у травні 1742 р. жив у запорозькій слободі Кам'янці; вже згаданий Андрій Гордиченко до оселення у Сомівці (Сокільській) 1739 р. певний час уже жив «на Запорозжжі». Козак з Полтави Клим Полтавський встиг не лише пожити на Запорозжжі, а й повернутися до Гетьманщини, у Переволочну, а потім, у 1742 р., «прийти» до Сокільського редуту. Інші мешканці Бригадірівки переселялися за досить короткий проміжок часу на ще більші відстані, наприклад, для чигириндівровського козака Мирона Кравця та вихідця з Правобережної України Дмитра Сологубенка оселення при Тритузному було вже другим заходом на терени Запорозжжя. Останній перед цим повертався на кілька років на Правобережжя, а М. Кравець теж кілька років проживав у м. Кишенька¹⁴⁷.

Наведені приклади мобільності можна пояснити зусиллями Д. Апачиніна, спрямованими на створення приватних слобід на придбаних ним ґрунтах, про що говорить факт засвідчення Кли-

¹⁴⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 3. – С. 333–337.

¹⁴⁵ Там само. – С. 303–305.

¹⁴⁶ Кузик Т. Л. Перехід жителів слободи Данилівки... – С. 418.

¹⁴⁷ Эварницкий Д. И. Источники для истории... – Т. 2. – С. 1713–1714.

мом Полтавським (Полтавцем) купчої на угіддя, придбані бригадиром¹⁴⁸. Проте подібні процеси були характерні й для інших поселень, а не лише приватних слобід місцевих можновладців.

Дослідження історії населення, відстеження реальних показників міграцій на землях Війська Запорозького Низового, інтерпретація цих показників у контексті вивчення імперських впливів на локальному рівні, безумовно, обтяжується проблемою неповноти джерельної бази, що унеможливорює фронтальне вивчення структури населення та її змін у часі. Однак наявні у розпорядженні дослідника облікові джерела дають змогу висунути кілька спостережень (особливо на прикладі «приредутних» слобід Бригадирівки, Сокільської та Ревунівки). Найважливішими з цих джерел є:

а) відомість про оселених бригадиром Д. Апачиніним при урочищі Чорні Лози та під Сокільським редутом від 24 вересня 1742 р.¹⁴⁹;

б) запорозький перепис вихідців з Гетьманщини, Правобережної України та Слобожанщини, які оселилися у запорозьких слободах 1756 р. (фіксує персональний склад переселенців (голів родин), осілих у запорозьких слободах упродовж 1742–1756 рр., що продовжували мешкати тут станом на 1756 р.)¹⁵⁰;

в) сповідні розписи Покровської церкви с. Данилівки (Бригадирівки) 1766 і 1769 рр. (розглянуті у параграфі 1.2.);

г) списки одружених козаків, які перейшли до сіл Курилівки та Чаплинки із Сокільської та Бригадирівки 1768 р.¹⁵¹; списки одружених козаків, з якими мешкають підсусідки, та одружених козаків, що мешкають у паланках 1769 р.¹⁵² (1769 р.); реєстри власників шинків та базарних будок у Самарській паланці 1771–1772 рр.¹⁵³;

¹⁴⁸ Эварницкий Д. И. Источники для истории... – Т. 2. – С. 1712.

¹⁴⁹ Там само. – С. 1713–1714.

¹⁵⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 3. – С. 287–289, 291–292; ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 13796. – Арк. 53–123.

¹⁵¹ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 31.

¹⁵² Там само. – Спр. 279. – Арк. 172 зв., 185 зв.

¹⁵³ Там само. – Спр. 306. – Арк. 29–29 зв., 52.

г) перепис козаків Самарського повіту, які брали участь у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр., від 5.02.1776 р.¹⁵⁴.

Переписи, які проводилися і Кошем, і гетьманською адміністрацією у 1756 р., фіксують сотні переселенців, що осідали і в залінійних поселеннях поорельських сотень, і в запорозьких слободах з кінця 1730-х – у 1740-х роках. Станом на середину 1740-х років доконаним фактом стала депопуляція контрольованих гетьманською та російською адміністрацією прифортєчних поселень на користь Запорожжя (знесли поселення при Усть-Самарському, Кам'янському та Ненаситецькому ретранше-ментах). Винятком була Стара Самара, населення якої зростало. Проте це не означало відсутності відтоку людей з містечка до запорозьких слобід – він існував і був основним напрямком міграції¹⁵⁵, але, як можна припустити, перебивався припливом нових вихідців з Гетьманщини. Натомість від початку 1750-х (і до 1761 р.) населення Старої Самари стрімко скорочувалося.

Незважаючи на підпорядкування Старої Самари гетьманській адміністрації (через Старосамарську сотню), вплив російського чинника на містечко не підлягає сумніву. Про це свідчать, зокрема, вищезгаданий факт висилання на попереднє місце проживання «безуказно населившисься» у запорозькому степу вихідців зі Старої Самари капітаном Ульяновим у 1742 р., і спроба повернення таких самих вихідців спеціально відрядженим загоном прапорщика Сверчкова у 1747 р. Вплив російських стратегій на утримання на місці, поблизу російських редутів, людності Данилівки (Бригадирівки) й Сокільської (Сокільського Редуту, Сомівки), які станом на першу пол. 1740-х років були приватними слободами бригадира Д. Апачиніна, є ще більш очевидним.

Проте закономірності притоку нової людності на територію Війська Запорозького Низового в добу Нової Січі свідчать про ключовий вплив політики Коша (зміни концепції щодо заселення запорозьких земель), а не російських фортець й росій-

¹⁵⁴ РДАДА. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 747. – Ч. 6. – Арк. 448–449 зв.

¹⁵⁵ Кузик Т. Л. Відомість... – С. 34.

ського командування, на процеси розвитку й занепаду населених місць. Стрімкий занепад поселень при ретраншементах вже на початку 1740-х років, потім – зменшення населення Старої Самари на початку 1750-х і, водночас, зростання кількості вихідців з України у власне запорозьких містечках і слободах (в першу чергу йдеться про паланкові центри та слободи Самарської й Кодацької паланок) дає підстави говорити про переорієнтацію потоків переселенців саме у населені місця запорозького підпорядкування. До цього додався ще й перехід у запорозьке підданство Бригадирівки, Ревунівки та Сокільської, що знову зробило їх привабливими для оселення переселенців з України.

Отже, порівнюючи наявні у розпорядженні дослідника списки мешканців запорозьких поселень¹⁵⁶, можна висунути гіпотезу про стабілізацію потоків міграцій людності між різними запорозькими поселеннями (без урахування залінійних). Тобто населення окремо взятої слободи вже не змінювалося докорінно і не переселялося часто на великі відстані (як це було, наприклад, з першими поселенцями Данилівки). Натомість у період з 1750-х до кінця 1760-х років склад населення змінювався значно повільніше, ніж у 1739–1740-х роках. Не лише спостерігається зростання чисельності населення окремо взятого населеного пункту, а й фіксується певне «ядро» місцевих жителів, які мешкають в одній слободі порівняно тривалий час. Зокрема, сповідний розпис 1766 р. зафіксував щонайменше 11 прізвищ з перепису 1756 р. у Бригадирівці та 9 – у Сокільській. Частина з них згадуються у списках одружених козаків 1768–1772 рр. А перепис одружених козаків Самарського повіту 1776 р. фіксує у цих селах по 5 прізвищ з перепису 1756 р.

¹⁵⁶ Залишаюся свідомим того, що прізвища у досліджуваному регіоні не були незмінними. Людина могла кілька разів за життя змінювати своє прізвище (за яким відома нам по документах), залежно, наприклад, від поточного фаху (якщо прізвище походить від роду діяльності, ремесла), від життєвих обставин тощо (Сухомлин О. Д. Походження та заняття населення містечка Самарчика у 1750-ті рр. за документами Архіву Коша Нової Запорозької Січі // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – Дніпропетровськ, 2011. – Вип. 9. – С. 34, 36, 37).

Поряд зі збільшенням часу постійного проживання у слободі окремо взятих її мешканців, спостерігається процес заснування одруженими козаками власних зимівників поблизу цієї слободи, а також випадки міграції до найближчих сусідніх слобід. Наприклад, одружений козак А. Мандрика, зафіксований у Сокільській 1756 р., станом на 1761 р. вже мав власний зимівник, однак і далі проживав у слободі¹⁵⁷. Посполитий Самійло Заредутний, зафіксований у Сокільській 1763 р.¹⁵⁸, станом на 1770 р. проживав у с. Кам'янка Самарської паланки¹⁵⁹ і вже як одружений козак с. Кам'янки зафіксований у переписі Самарського повіту 1776 р.¹⁶⁰. До Кам'янки з Бригадирівки між 1769 та 1776 рр. перебрався і посполитий (у подальшому – одружений козак) Лук'ян Сіроклан¹⁶¹. Натомість Петро Штовхан (Штовханенко), відомий у 1763 р. як мешканець Сокільської¹⁶², у 1776 р. зафіксований як козак с. Бригадирівки¹⁶³.

Період стабільності «ядра» мешканців у випадку Сокільської та Бригадирівки тривав до кінця 1760-х – початку 1770-х років, аж поки частина з них перейшла до сіл Курилівки і Чаплинки новоствореної Протовчанської паланки, а також до с. Кам'янки Самарської паланки. Проте навряд чи ці зміни були прямим наслідком лише військово-політичних подій (утворення нової паланки й прагнення Коша швидко її заселити).

Таким чином, на практиці російські фортифікації, і зокрема редуги, відіграли незначну роль у заселенні теренів Війська Запорозького Низового. Централізовані й приватні російські зусилля не мали тривалого впливу на формування й розвиток мережі населених пунктів. Протидія Коша появі небажаних поселень під чужим прапором виявилися ефективною й мінімі-

¹⁵⁷ ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 9333. – Арк. 433 зв.

¹⁵⁸ Там само. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 150. – Арк. 2 зв.

¹⁵⁹ Там само. – Спр. 279. – Арк. 185 зв.

¹⁶⁰ РДАДА. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 747. – Ч. 6. – Арк. 448.

¹⁶¹ Там само.

¹⁶² ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 150. – Арк. 6 зв.

¹⁶³ РДАДА. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 747. – Ч. 6. – Арк. 449 зв.

зувала колонізаційний ефект від заходів, здійснюваних російськими чинниками через проаналізовані інструменти військової присутності. Тим більше, що цим заходам бракувало потрібних масштабів, а також людських та фінансових ресурсів. Тож переломити загальну тенденцію, яка вела до покриття краю мережею контрольованих запорожцями поселень, не вдалося.

РОЗДІЛ 5. ПОВСЯКДЕННІ ВЗАЄМИНИ РОСІЙСЬКИХ ГАРНІЗОНІВ З НАСЕЛЕННЯМ ЗАПОРОЖЖЯ ТА ВЗАЄМСПРИЙНЯТТЯ ЗАПОРОЖЦІВ І РОСІЯН

5.1. Регламентовані стосунки російських залог та запорозьких козаків

Взаємини російських військових та запорозького козацтва буде продуктивним розглядати як сув'язь регламентованих та нерегламентованих позаконфронтаційних практик, а також конфліктних ситуацій, що виникали поза межами таких практик. Погляд на проблему під цим кутом дає змогу рельєфно простежити як конфронтацію, так і взаємодію в різних сферах, відтінивши її аспекти, головні та побічні тенденції, а також простежити формування специфіки взаємосприйняття запорозького населення та росіян під дією різних чинників.

Вершину піраміди утворюють регламентовані стосунки. Комплекс таких взаємин базувався на приписах, з одного боку, командування Української ландміліції, а з другого – керівництва Запорозького Коша. За своєю природою, з боку росіян приписи були покликані до життя необхідністю забезпечити саме функціонування фортифікацій, а з боку Коша – потребою врегулювати проблему російської військової присутності з якомога меншими втратами для Війська Запорозького Низового, а в кращому випадку витягнути в умовах, коли ліквідувати цю присутність не видавалося можливим, якісь поточні вигоди для себе. Цілком закономірно зусилля сторін фокусувалися на матеріальних питаннях. Водночас вирішення, здавалося б, суто господарських потреб перепліталось з ціннісними речами. Кіш, як добре простежується за джерелами, постійно пробував артикулювати

свою першість та свій суверенітет над територією і символічно, і на практичному рівні. Реакція на це російської сторони віддзеркалює реальний рівень розмивання самодостатності Вольностей, а також фактичну спроможність використати військову присутність з поглинальною метою.

Яскравим і найбільш показовим прикладом регламентованої взаємодії, у якому добре відбилися щойно зазначені чинники, є проблема постачання російських гарнізонів сіном. Без вирішення цієї проблеми шляхом використання запорозьких сіножатей нормальне функціонування гарнізонів було в тих умовах немислиме. Як же вона вирішувалась, і який символічний зміст проглядається за формальними процедурами?

Ключовим тут є той факт, що російські залоги не виявляли самодостатності, а своїми діями виказували, що перебувають на території, господарем якої є запорожці. Сіножаті гарнізонам щорічно виділяла запорозька адміністрація. Процедура виглядала наступним чином. Комендант Старосамарського ретраншементу (як командир трисотенної команди) щорічно (приблизно у травні – липні) звертався до кошового отамана листом або повідомленням, де, посилаючись на ордер свого безпосереднього начальника – командира Українського ландміліцького корпусу, просив Кіш зробити «відвід» сіножатей для утримання взимку коней «регулярної команди» (російської трисотенної) та «нерегулярної», тобто команди лівобережних козаків¹. У повідомленні комендант завжди перелічував фортеці, де стоять підлеглі йому військові.

Кіш надсилав спеціальний ордер самарському й кодацькому полковникам, у якому наказував відвести російським командам сінокісні луки («на прежних местах», «не прибавляя и мало», «без излишества»), визначені у 1759 р. спеціально відрядженими з Січі чотирма курінними отаманами, та взяти з комендантів кожного укріплення розписку про отримання відводу із зобов'язанням не косити поза межами останнього та у степу². Відповідно до розпорядження Коша і наказів паланкових по-

¹ Див., напр.: ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 44, 87, 123.

² Див., напр.: там само. – Арк. 45, 60–61 зв., 74, 90, 108.

лковників, писарі даної паланки або інші старшини³ виділяли сіножаті. Це відбувалося у присутності обох сторін, інколи на місцевості, про що складалася розписка, яку підписував командир залоги редути або ретраншементу. Про виконання полковник звітував у Кіш та надсилав розписки⁴.

Фактично, найчастіше йшлося про щорічну формальність, оскільки межі відводу вже були визначені, але процедура передбачала – і це на символічному рівні принципово! – обов'язкове звертання росіян за дозволом до Війська Запорозького Низового. У випадку неврожаю трави сіножаті могли бути виділені додатково в інших місцях, що також мало відбуватися за ордером кошового⁵.

Більше того, у випадку перевищення російськими вояками меж свого відводу і скошення більшої кількості трави, ніж потребувала залога, паланка розпочинала слідство, надсилаючи депутата або військового довбиша. Сіно, накошене понад норму відводу, Кіш наказував передати до паланки, потім старшини мали продати його запорозьким підданам. Це робив полковник чи писар паланки або спеціально надісланий із Січі старшина⁶. Приміром, у грудні 1750 р. депутат від Коша Н. Гаврилов (Таран) повідомляв про понаднормово скошене сіно у редутах, а також про те, що був присутній при описі та передаванні сіна кодацькому писарю А. Семєнову (Товстику). 22 грудня 1757 р. Гаврилов рапортував, що незабаром подається з кодацьким полковником до Біркутського редути для продажу зайвого сіна. Але Кіш заборонив продаж, мотивуючи це тим, що місцеві мешканці понесуть зайві витрати, бо мусили б утримувати депутата. На думку Коша, кодацький полковник і сам може продати сіно (про що йому вже було надано ордер). Відтак, Гаврилову їхати не слід, «ибо по продаже сенов много сумнительства на тебе есть»⁷. Отже, торгівля зайвим сіном була досить прибутковим заняттям не лише для російських офіцерів.

³ Уповноваженими виділити сінокоси могли бути й шафар перевозу або спеціально прислані з Коша старшини (Там само. – Арк. 12–12 зв., 16–16 зв.).

⁴ Див., напр.: там само. – Арк. 97–101, 124.

⁵ Там само. – Арк. 1 зв.

⁶ Архів Коша... – Т. 3. – С. 344, 752.

⁷ Там само. – С. 753–754.

Скошення більших об'ємів сіна, ніж реальні потреби, було типовим зловживанням на редутах і повторювалося практично щороку. Крім того, невикористаною часто залишалася якась частина торішнього, а інколи й позаторішнього сіна⁸. Певні офіційні спроби унеможливити це явище (принаймні, відомі на сьогодні) належать до періоду роботи слідчої комісії у справі П. Щетиніна та С. Серкова (останнього було звинувачено, серед іншого, у викошуванні зайвого сіна), однак тоді не вдалося зібрати усіх свідків⁹. Та це не завадило вирішенню питання – вже на початку грудня 1757 р. кодацький писар А. Семенов (Товстик) разом з комендантом Старосамарського ретраншементу підполковником Єршовим були в Біркуті на «освидетелствовани» запасів сіна¹⁰.

Крім проблеми з сіном, процедура, яка підкреслювала, хто є хто на цій землі, використовувалась і для вирішення іншої нагальної потреби гарнізонів – забезпечення деревиною. Коменданти так само щорічно просили Кіш про «відвід» деревини для ремонтних робіт у фортецях¹¹, для виготовлення різноманітних знарядь, наприклад, граблів та вил, і навіть возів¹² та саней¹³, а також на дрова, для «топлення печей и печения хлеба и варения каш»¹⁴.

Проте і Військо Запорозьке Низове, за дозволом російського командування, у випадку потреби отримувало з магазинів (складів) у російських фортецях необхідні матеріали. Так було, наприклад, у 1747 р. – з Кам'янського та Усть-Самарського ретраншементів для Війська виділено 2360 пудів заліза¹⁵, а у 1757 – ще кілька пудів з Кам'янського ретраншементу¹⁶.

Отже, цілком очевидним є існування комплексу регламентованої повсякденної взаємодії, спрямованої, серед іншого, на забезпечення функціонування самих фортець. І в її рамках офіційно

⁸ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 234.

⁹ Архів Коша... – Т. 3. – С. 749–750.

¹⁰ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 77. В документі мається на увазі Біркутський редут, а не табір (порівн., напр.: Архів Коша... – Т. 3. – С. 753).

¹¹ Див., напр.: ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 169, 227, 260, 261.

¹² Там само. – Арк. 249, 250.

¹³ Там само. – Арк. 239.

¹⁴ Там само. – Арк. 264.

¹⁵ Архів Коша... – Т. 2. – С. 38–39.

¹⁶ Там само. – Т. 3. – С. 752.

російські чинники однозначно визнавали пріоритет Війська Запорозького Низового стосовно території Запорозжя та її ресурсів. Це, безумовно, відбивало загальну лінію сприйняття Петербургом проблеми Вольностей, а також брак реальних можливостей змінити згори подібний статус-кво на модель, яка підкреслювала б вторинність Запорозжя. Тому не дивно, що на рівні не тільки військового командування, а й гарнізонів фортифікацій виразно простежуються спроби у повсякденних практиках звести до нуля прерогативи Коша, поставивши будь-які російські чинники над ним. У такий спосіб залоги фортець долучалися до підготовки ґрунту для остаточної ліквідації автономії Війська Запорозького Низового, були дієвою ланкою загального механізму поступового її розмивання. Зрозуміло, що це не могло не провокувати конфлікти різного рівня між запорожцями та російськими військовими.

Одним із яскравих прикладів демонстрації зазначеної функції в рамках військової присутності є самоправне виставлення комендантом Старосамарського ретраншементу майором А. Какуріним караулу при «паланському» мості через Самару. Цей відвертий замах на прерогативи Коша майор пояснював необхідністю контролювати пересування подорожніх з Криму. Караул не лише перевіряв паспорти, а й збирав гроші з купців, що завдавало збитків Війську Запорозькому Низовому¹⁷. Оскільки офіцери обґрунтовували свої зловживання розпорядженнями генералітету, такий епізод є проявом конфліктної взаємодії, яка виникла на ґрунті регламентації з російського боку. Часто вище командування вважало такі дії нормою та вимагало від Коша забезпечення розставлених караулів дровами, деревиною для будівництва землянок і куренів тощо. Поставлений Какуріним караул функціонував і в 1765 р., до всього кількість солдатів на ньому було навіть збільшено¹⁸.

З другого боку, маємо низку документів, де відображено розслідування російським командуванням та запорозькою старшиною у форматі спільних комісій випадків зловживань вояків, крадіжок, убивств. Проведення комісії узгоджувалося Кошем з

¹⁷ ЦДАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 135. – Арк. 1, 3–3 зв., 7, 16, 17.

¹⁸ Архів Коша. . . – Т. 8. – С. 177–178. Вочевидь, саме цей караул у подальшому будуть називати Самарським редутом (див. Додаток 1, № 13).

командуванням Українського ландміліцького корпусу. Зазвичай до їхнього складу входило декілька оберофіцерів Старосамарського ретраншементу (інколи ще штабофіцер), а із запорозького боку – двоє-трое старшин. Робота комісій могла тривати досить довго через бюрократичну тяганину, яку часто провокувала російська сторона¹⁹. Однак інколи затримки в роботі відбувалися через відрядження запорозьких депутатів до інших населених пунктів у січових справах, або внаслідок неможливості швидко представити комісії свідків від запорозької сторони, а також, інколи, як можна припустити, й через небажання самих запорозьких депутатів працювати у певні періоди часу²⁰.

Проте в цілому, незважаючи на тяганину та відверту протидію розслідуванням з боку більшості командирів трисотенної команди, взаємодія запорожців з російськими офіцерами у комісіях давала плоди. Наприклад, у 1767 р., на другому році проведення слідства, було доведено провину (організацію крадіжок коней) та врешті засуджено поручика Старосамарського ретраншементу Акіма Бруткова²¹.

Діяльність комісій могла стосуватися не лише розслідувань злочинів. Наприклад, у 1759 р. предметом обговорення стало виділення з магазинів Старосамарського ретраншементу 3000 пудів заліза для ремонту січових куренів, що постраждали від пожежі, та 1000 пудів якорів для оснащення патрулювальних морських човнів запорожців. Частина заліза виявилася неякісною (горілою), однак комендант ретраншементу, майор Адріан Плавецький сприяв депутатам, і Січ отримала не лише необхідне залізо, а й 10 пудів цвяхів²².

Отже, діяльність спільних комісій є ще одним промовистим свідченням нормальної, часами досить конструктивної регламентованої взаємодії між Військом Запорозьким Низовим (в особі старшин) та російськими офіцерами. І саме через документацію комісій інколи проступає інформація про неформальну взаємодію – повсякденні обставини, за яких було здійснено ті

¹⁹ Репан О. А. Комісії у Старосамарському ретраншементі... – С. 19–20.

²⁰ Архів Коша... – Т. 3. – С. 752, 753.

²¹ Репан О. А. Комісії у Старосамарському ретраншементі... – С. 20–21.

²² Там само. – С. 18.

чи інші порушення і які за інших умов не відбулися б у документальних джерелах.

5.2. Неформальні взаємини залог із населенням Запорозжя

Нерегламентована взаємодія російських військових з мешканцями Запорозжя (тобто не лише з козаками, а й з посполитими, духовенством) у переважній більшості випадків відображається у документах, що фіксують конфлікти. Саме останні створюють казус для початку бюрократичної тяганини та фіксації подробиць повсякденного життя.

Проте буде помилкою вважати, що всі неформальні стосунки між росіянами та населенням Запорозжя були виключно конфліктними. Джерела зберігають свідчення й про випадки співпраці. Наприклад, на прохання Коша прапорщик Ф. Гайдачі, який служив у Микитинській заставі, здійснював переклади документів з турецької мови²³. Досить промовистими свідченнями існування позаконфліктних неформальних взаємин російських офіцерів та запорозької старшини є факти видачі росіянам атестатів від Коша (приміром, комендантам Новосіченського ретраншементу капітанам Гуляєву і Копилову, коменданту Микитинської застави капітану Матякіну, перекладачам І. Муратову, В. Рубанову та ін.), а також символічний запис деяких офіцерів та перекладачів до січових куренів (наприклад, коменданта Новосіченського ретраншементу секунд-майора Лаврентія Микульшина та його сина Василя, перекладача М. Архипова)²⁴.

Траплялися випадки переманювання російськими офіцерами до своїх приватних слобід мешканців Запорозжя, причому

²³ Скоріше за все, він не був фаховим перекладачем – службовцем Колегії іноземних справ Російської імперії, які з 1754 р. мали здійснювати переклади дипломатичного листування для Запорозької Січі (Синяк І. Л. Товмачі та перекладачі у Війську Запорозькому доби Нової Січі // Покликання. Збірник праць на пошану професора о. Юрія Мицика. – К., 2009. – С. 323).

²⁴ Синяк І. Л. Атестати в діловодстві... – С. 45, 47, 50; Андреева С. С. Діяльність перекладачів... – С. 232; Синяк І. Л. Товмачі та перекладачі... – С. 326.

не лише запорозьких посполитих, а й одружених козаків, що також є свідченням досить близького й неконфліктного повсякденного спілкування. Як приклад можна навести такий випадок. У 1761 р. невідомий секунд-майор Козловського полку осадив слобідку за р. Ореллю при урочищі Козиревому (20 верст від Української лінії). З 13-ти родин шість були переселенцями з Запорожжя, що оселилися у ній у тому ж таки 1761 р. (одна родина – зі слободи Чернецької Самарського монастиря, дві – з Бригадирівки Самарської паланки, три – із Самарчика). Очевидно, цей офіцер служив у нижньодніпровській команді та мав можливість підмовити козаків та посполитих на перехід до його слободи²⁵.

І навпаки – запорожці приймали до себе дезертирів з російських гарнізонів. Такі перебіжчики могли проживати в зимівниках тривалий час і навіть укладати шлюби. Наприклад, у жовтні 1755 р. з Кам'янського ретраншементу втік на Запорожжя драгун Г. Густобрагов. Запорожці, яких він зустрів, погодили йому голову, дали хліба на дорогу та порадили йти до козацьких зимівників по р. Сурі. У підсумку він прожив кілька місяців у зимівниках на березі Дніпра та у Великому Лузі. А драгун Рязького полку Ф. Попов дістався Новоселиці, одружився там з донькою козака Т. Щербини, потім жив в іншого козака й заробляв на життя виготовленням чобіт²⁶.

Про глибину неформальних стосунків російських офіцерів та запорозької старшини красномовно свідчать і випадки, пов'язані з хабарництвом. У січні 1765 р. проводилося слідство над капітаном Рязького полку Васи́лем Кривцовим, який служив у Новосіченському ретраншементі та в Микитинській заставі. Ті, хто проїжджав через заставу, а також перекладач Ф. Семенов звинувачували капітана у вимаганні хабарів, і ще до наказу генерал-поручика Я. фон Бранта, за розпорядженням коменданта Старосамарського ретраншементу підполковника С. Баратова, Кривцова було замінено на іншого капітана того ж полку М. Сте-

²⁵ ЦДДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 13796. – Арк. 62 зв. – 63.

²⁶ Архів Коша... – Т. 3. – С. 490–491.

панова. На своє виправдання Кривцов подав до командування Українського ландміліцького корпусу, хоч як дивно, позитивний атестат від Коша, датований 21 грудня 1764 р. (за підписом кошового Пилипа Федорова), де двічі наголошувалося на його чесності та добропорядності²⁷. Кількома роками раніше, у січні 1761 р., В. Кривцов приймав ордер гетьмана Розумовського Війську Запорозькому Низовому та передав його військовому писареві Івану Чугуєвцю²⁸.

Особливо широкий спектр можливостей для взаємодії росіян з місцевим населенням формувалася там, де були розташовані ретраншементи. Зумовлювалося це не лише перебуванням там численної російської залоги, а й розташуванням Старо-самарського, Кам'янського та Новосіченського ретраншементів поблизу великих запорозьких поселень (містечок Старої Самари – Богородичного і Нового Кодака, врешті, самої Січі) та поблизу жвавих торговельних шляхів. Залози ретраншементів банально потребували різних товарів та продовольства, тому користувалися послугами місцевих мешканців. Наприклад, маркітантом Усть-Самарської фортеці був Григорій Ніс, який у травні 1745 р. придбав для харчування залоги 20 баранів у Новому Кодаку. Однак після пограбування його запорожцями як він, так і решта охочих підрядчиків перестали закупувати «харчевые и питейные припасы» для гарнізону, що значно ускладнило життя військовим²⁹.

Російські офіцери теж могли продати мешканцям Запорожжя багато корисних у господарстві речей. В Усть-Самарському ретраншементі після російсько-турецької війни 1735–1739 рр. залишалися «морські припаси», серед яких було корабельне устаткування (більшість якого вже на середину 1740-х рр. попсувалася) та човни (байдаки). У 1751 р. в Ландміліцькому суді розпочалося слідство над капітаном Нагаєвим (служив в Усть-Самарському ретраншементі у 1745 р.). У капітана в помешканні було знайдено чимало «морських» речей, а ще більше він вже встиг розпро-

²⁷ ЦДДАУК. – Ф. 755. – Оп. 2. – Спр. 11. – Арк. 19–21.

²⁸ Архів Коша. ... – Т. 3. – С. 389.

²⁹ ЦДДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1274. – Арк. 2, 4–4 зв.

дати. Як свідчать судові матеріали, недостача у ретраншементі після служби Нагаєва становила: 134 пустих куфи, 30 байдаків, 100 «причалів» (маються на увазі швартові канати), 34 човнових керма, 22 гнилих бочки, 63 непридатних корабельних прапори та 8 «мышми поеденных» гюйсів³⁰. Причому це перелік лише тих речей, ціну яких не можна було встановити, щоб обрахувати збитки³¹, а до фальшування «щетных выписок» були причетні й інші обер-офіцери³². Анекдотично виглядає ситуація, коли в Ландмілицькому суді одночасно із розглядом справи капітана Нагаєва тривало слідство над підполковником Тимірязєвим, який називав Нагаєва злодієм³³.

Розкрадання офіцерами казенного майна та його продаж стосувалися, вочевидь, не лише старого приладдя: у 1760-х роках у провіантському магазині Старосамарського ретраншементу зафіксовано значні нестачі харчових припасів³⁴.

Крім переліченого, в Усть-Самарському ретраншементі зберігалися великі запаси корабельної смоли («тир и пик») – 60 бочок, флотського провіанту – гороху, круп і борошна (500 «кулів», що дорівнювало 100 бочкам), та «гарячого вина»³⁵. Коменданти фортеці багаторазово рапортували вищому командуванню про втрати вказаних припасів через псування тари – бочок та кулів. Врешті восени 1745 р. прийшов указ щодо продажу цієї «морської провізії» на публічних торгах³⁶.

На відміну від ретраншементів, залоги редутив були малочисельні й розташовувалися, за винятком Кодацького, далеко від великих поселень і шляхів. Крім того, в редутах не було «зайвого» казенного майна. У Біркутському станом на квітень 1776 р. ще зберігався незначний об'єм артилерійських припасів³⁷. А згадки про

³⁰ Гюйс – передній корабельний прапор або прапор прибережної фортеці.

³¹ ЦДІАУК. – Ф. 755. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 88, 93–94.

³² Там само. – Арк. 89.

³³ Там само. – Арк. 88.

³⁴ Там само. – Арк. 84–84 зв.

³⁵ Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1277. – Арк. 3.

³⁶ Там само. – Арк. 71.

³⁷ Там само. – Ф. 752. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 12 зв.

човен (байдак), що був знайдений поблизу Біркутського редуту у 1740-х роках³⁸ і перебував у віданні командира даного укріплення, у наступні десятиліття зникають. Щодо Сокільського редуту ніякої інформації про зберігання там якихось припасів в обстежених джерелах не виявлено.

Усе це звужувало простір взаємодії залог з місцевими мешканцями, обмежуючи його лише найближчою запорозькою слободою (яскравим прикладом є Сокільський редут). Якщо обер- і штабофіцери Новосіченського ретраншементу мали справу безпосередньо з адміністрацією Коша, Усть-Самарського, Старосамарського й Кам'янського – з полковниками Самарської й Кодацької паланок, то унтер-офіцери й солдати з редутів, як правило, спілкувалися лише зі звичайними козаками та посполитими. Відсутність у Сокільському редуті російських офіцерів, а в запорозьких слободах – представників січової адміністрації дає можливість поглянути «під лупою» на повсякденні взаємини між пересічними представниками Війська Запорозького Низового (одружені козаки, посполиті) та Російської імперії (солдати). Для цього зосередимося на розгляді виявлених у джерелах епізодів повсякденної взаємодії залог Сокільського й Кодацького редутів із місцевим населенням.

За скаргами січової адміністрації, у 1756 р. комендант Кодацького редуту поручик С. Серков почав брати в тих козаків, які проїжджали повз редут, гроші за проїзд, а в тих, хто відмовлявся платити, солдати його команди силоміць забирали частину речей³⁹. Однак апетити поручика не обмежувалися хабарями за проїзд. У квітні 1756 р. кошовий отаман Г. Федоров повідомляв Київську губернську канцелярію, що комендант Кодацького редуту поручик С. Серков «в проездах своих, приехавши в село Сокольскую необично пьян», відшмагав канчуками місцевих мешканців – одружених козаків Андрія Мандрику та Митлаша⁴⁰.

³⁸ ЦДДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 781. – Арк. 71 зв.

³⁹ Архів Коша... – Т. 3. – С. 750.

⁴⁰ У 1756 р. у Сокільській мешкало двоє людей (голів родин) з цим прізвищем – Іван та Прокіп (Архів Коша... – Т. 3. – С. 287–288).

Солдати ж із команди поручика схопили дружину Митлаша та погнали на конях у степ. Шмагаючи жителів слободи, С. Серков сказав, що нібито «не кошовий вам пан, но мы теперь». Мешканці, за висловом кошового, «яко простіє люди», повірили йому та кинулися тікати. Рятуючись від солдатів та поручика, які били посполитих, ті бігли ховатися серед кучугур та кидались у воду. Кошовий скаржився, що перелякані мешканці тепер майже не виходять вдень на вулицю, багато з них досі переховуються, і вимагав покарати поручика за образу честі Війська. Очевидно, подібні випадки не були поодинокими. Важливо, що серед ображених і постраждалих в першу чергу зазначені одружені козаки – Мандрика та Митлаш, а потім вже неідентифікована маса обивателів – посполитих, підданих Війська, «простих людей»⁴¹ (цей документ наведено у Додатку 1, № 8).

Наведений епізод не варто розглядати як повноцінну спробу російських офіцерів поширити свою владу на місцеве населення Запорозжя. Підстав безпосередньо пов'язувати його з утіленням головної стратегії Петербурга стосовно Війська Запорозького Низового бракує. Поручик, як добре видно з його подальших практик, керувався суто меркантильними інтересами. Але, хай би там як, його дії, безумовно, були виявом загальної лінії, працювали на її втілення. А вислів «не кошовий вам пан, но мы теперь» відбиває стереотипні уявлення російських офіцерів про недалеку перспективу Запорозжя. Подібні ідеї функціонували в цьому середовищі, підкріплюючись як цілеспрямованими заходами на рівні командування ретраншементами, так і особистими матеріальними зацікавленнями.

Зафіксовані ж у досліджуваних документах реальні спроби поширення російськими комендантами своєї влади на запорозьких підданих, санкціоновані вищим командуванням, датовані другою половиною 1740-х років. 16 березня 1747 р. за наказом коменданта Усть-Самарського ретраншементу майора А. Познякава прапорщик Іван Сверчков з командою з 20-ти драгунів та лівобережних козаків прибув до слободи Вільної для проведення перепису ви-

⁴¹ ЦДДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2899. – Арк. 2–2 зв., 6.

хідців зі Старої Самари, які прийняли запорозьке підданство, та переселення їх на попереднє місце. Однак наступного дня, за півгодини до заходу сонця, до слободи прибув загін запорожців на чолі з самарським полковником Василем Максимовим (Кишенським). На той момент драгуни вже встигли забрати у мешканців Вільної чотири вози сіна та два мішки вівса. Самарський полковник, демонструючи зброю та «браня скверними словами», примусив прапорщика покинути слободу й не проводити перепису⁴². Начальник Українського ландміліцького корпусу, генерал-лейтенант М. Філософов у донесенні київському генерал-губернаторові М. Леонтьєву пояснював, що люди, підлеглі Старосамарському сотенному правлінню, розселяються «безгласно» по степах, а також по річках Кільчені й Самарі. Однак вони записані в ревізії за Старосамарською сотнею, а тому їх слід перевести назад до Старої Самари⁴³ (документи наведено у Додатку 1, № 1–3).

Про потрактування російським командуванням території поблизу ретраншементів і редутів як своєї свідчать слова командира Українського ландміліцького корпусу, генерал-майора К. фон Штофельна. Той маніпулятивно звинувачував Кіш у присвоєнні земель, які раніше нібито були у віданні київського генерал-губернатора – при Усть-Самарському, Кам'янському, Ненасицькому та Біркутському ретраншементах⁴⁴.

Повертаючись до дій поручика С. Серкова, варто зазначити, що за своєю драматургією його наїзд на слободу нагадує дії запорозького загону, що п'ятьма роками раніше перевів до підданства Війська Запорозького Низового слободу Бригадирівку (Данилівку). Не викликає сумнівів, що російські залоги нижньодніпровських постів були також обізнані з особливостями переведення до підданства Війська слобід межиріччя Орелі та Самари – Данилівки і Ревунівки⁴⁵. Так само не могли залишитися

⁴² ЦДДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1377. – Арк. 49–49 зв.

⁴³ Там само. – Арк. 46.

⁴⁴ Мільчев В. І., Князьков Ю. П. Проект реформування устрою... – С. 40.

⁴⁵ Священник С. Левицький разом з мешканцями Данилівки доносив про наїзд на слободу до гарнізонної канцелярії Старосамарського ретраншементу (Кущик Т. Л. Перехід жителів слободи Данилівки... – С. 418–419).

невідомими практики об'їздів військових земель паланковими командами⁴⁶ та накладення старшинами «вікупу» за право користуватися природними ресурсами Запорозжя – найближчим наочним прикладом було містечко Стара Самара⁴⁷. Мета поручика полягала в тому, щоб, спираючись на право сили і підпорядковану йому залогу Кодацького редуту, змусити посполитих регулярно платити йому якісь «податки». Це підтверджують і його пізніші дії – розставляння караулів на сінокосах і висування вимог «купувати» дозвіл на накошення сіна, про що йтиметься нижче.

С. Серков залишився відомим не тільки через наїзд на Сокільську у 1756 р. Цей наїзд, як видно з матеріалів слідства, був лише одним з епізодів. Поручик відзначився багатьма конфліктами на ґрунті зловживань упродовж всього терміну своєї служби у трисотенній команді. Під час «роз'їздів» у 1755–1756 рр. С. Серков вимагав платню від жителів Кам'янки та Бригадирівки, сусідніх з Сокільською сіл, за дозвіл косити сіно. Іноді такі хабарі сягали кількох карбованців, але С. Серков брав не лише грішми. Мешканцю Новоселиці Антону Петелю заготівля на зиму сіна коштувала бугая та коня, а кам'янчанинові Ільку Нору – чорних смушків. Крім того, писар Самарської паланки окремо звинувачував С. Серкова у продажу сіна, накошеного для залогі Кодацького редуту⁴⁸. Поручик виставляв караул на сіножатях, відведених

⁴⁶ Про ці об'їзди залінійних поселень Полтавського полку запорозькими командами сотники поорельських сотень неодноразово доповідали гетьманові К. Розумовському (ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 9333. – Арк. 19). А восени 1754 р. китайгородський сотник П. Семенов у листі до самарського полковника писав, що у випадку наступного виїзду паланкової команди у залінійні хутори, він буде вимагати відрядження сюди загону ландміліції з Української лінії, задля захоплення запорозців як грабіжників (ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 9333. – Арк. 213–213 зв.). Інформації про реалізацію П. Семеновим своїх погроз в актуалізованих джерелах виявити не вдалося. Проте маємо свідчення грабунку залінійних хуторів вояками Українського ландміліцького корпусу, здійснені патрульною («роз'їздною») командою, вочевидь, під час патрулювання території перед Українською лінією. 18 квітня 1757 р. капітан Борисоглібського полку Ф. Арбузов на чолі загону з 30 драгунів наїхав на хутори Орлицької сотні, що належали К. Кириченку та Ф. Недільці (ЦДІАУК. – Ф. 755. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 21 зв.).

⁴⁷ Кузик Т. Л. Перехід жителів слободи Данилівки... – С. 415, 417.

⁴⁸ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 38.

мешканцям слобід, задля того, щоб примусити запорозьких посполитих купувати в нього сіно. Якщо хтось наважувався косити, С. Серков бив того батогом та пускав на сіножать коней, щоб вибити траву. Мешканець Кам'янки Семен Руденко змушений був купити у нього сіно за три рублі, інший мешканець Іван Головка – за п'ять, а мешканець Сокільської Федір Покотило – 7 скирд за 15 рублів. Не відставали від свого командира й солдати, які продали Головкові ще сіна, але вже за шість рублів⁴⁹. Враховуючи, що на поручика С. Серкова подали скаргу мешканці Самарчика, а відстань між Кодацьким редутом та Сокільською перевищує 15 верст⁵⁰, ареал його зловживань охоплював досить велику територію.

Невідомо, чи були вжиті якісь заходи для покарання С. Серкова за його наїзд на Сокільську, але він і надалі служив у Кодацькому редуті⁵¹. А затримання ним «безпашпортного» монаха, що сам прийшов до Кодацького редуту, відобразилося в окремому рапорті його безпосереднього начальника – коменданта Старосамарського ретраншементу П. Щетиніна до начальника Українського ландміліцького корпусу генерал-лейтенанта П. Девієра⁵², який, у свою чергу, повідомив про цю подію київського губернатора М. Леонтьєва⁵³. Той факт, що майже одразу за рапортом кошового Я. Ігнатовича про наїзд С. Серкова на Сокільську до Київської губернської канцелярії надійшов рапорт П. Девієра про затримання поручиком монаха, а також стиль подання інформації у документі⁵⁴ загалом справляють враження, що ландміліцькі очільники мали на меті підкреслення позитивних заслуг С. Серкова та його вправності у службі.

Подальша доля поручика С. Серкова так само свідчить про відсутність покарання – у 1762 р. він служив вже капітаном

⁴⁹ ЦДАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 37–37 зв.

⁵⁰ Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 13796. – Арк. 122 зв. – 123.

⁵¹ Там само. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 26.

⁵² Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2804. – Арк. 3.

⁵³ Там само. – Арк. 2.

⁵⁴ Там само: «Сего мая 14 дня находящийся в Каидацкой редуте на карауле поручик С. Серков к гарнизонным делам представил пришедшего к тому редуту безпашпортного монаха...».

у Старооскольському полку, а в 1764 р. перебував під слідством про пограбування секретаря Білгородської губернської канцелярії. Про «вдачу» С. Серкова свідчить також звинувачення його у вбивстві канцеляриста зазначеної канцелярії на початку 1740-х років⁵⁵. Не менш «колоритними» були й деякі інші російські офіцери, які служили у нижньодніпровських постах. Чимало з них вже притягалися до відповідальності за якісь злочини, дехто не підвищувався командуванням у званні через «шумство» та недбалість (див. Додаток 2).

Продаж сіна, заготовленого на виділених від Коша сіножатях, як і перешкоджання косити запорозьким підданам на їх відводах, було типовим зловживанням офіцерів. Не виключено, що в Орельсько-Самарському межиріччі такі «традиції» йшли зі Старосамарської сотні, мешканці якої перебували в «господарській блокаді» Війська Запорозького Низового і, на думку Коша, не мали права користуватися ніякими запорозькими угіддями. В обставинах тиску з боку запорожців⁵⁶ старосамарці могли й самі просити російських комендантів про продаж їм сіна або дати хабар за можливість користуватися сіножатями ретраншементу. Січова адміністрація неодноразово забороняла комендантам ретраншементу пускати старосамарців на виділені для російського гарнізону сіножаті. Наприклад, у 1752 р. самарський полковник Корній Таран звинувачував коменданта Старосамарського ретраншементу майора Георгія Бутовського у взятті хабарів зі старосамарців за можливість накосити сіно на відводі російської команди⁵⁷. Загалом випадки продажу сіна мешканцям Війська Запорозького Низового фіксуються ще з початку 1740-х років: коменданти Новосіченського ретраншементу підполковники Раєвський та Полтєв у 1742–1743 рр. змусили купувати у себе сіно не лише посполитих, але й козаків⁵⁸.

⁵⁵ ЦДДАУК. – Ф. 755. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 91–91 зв.

⁵⁶ Кузик Т. Л. Перехід жителів слободи Данилівки... – С. 411; Репан О. А., Старостін В. С., Харлан О. В. Палімпсест... – С. 206.

⁵⁷ Архів Коша... – Т. 3. – С. 39.

⁵⁸ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. – Т. 2. – С. 1337.

Показовим для уявлень про повсякденні взаємини запорожців і росіян є досить детально відображений у документах колоритний конфлікт мешканців слободи Сокільської та капрала Сокільського редути Івана Яковлева у березні 1763 р. 1 квітня 1763 р. Яковлев подав скаргу коменданту Старосамарського ретраншементу капітанові Івану Сомову, де зазначав, що 24 березня⁵⁹ «по усиленной прозьбе» пішов у гості до місцевого мешканця Степана Муштапи разом із трьома драгунами своєї команди – Архипом Тепловим, Іовом Аспідовим та Петром Головіним. Гостинний господар частував їх горілкою. Але коли вони прийшли, в хаті вже був якийсь запорожець, який незабаром вчинив сварку з Муштапою. Останній вибіг зі своєї хати та повернувся із мешканцями Сокільської – своїми тестем і тещею, а також з козаком Іваном Венжелою та його сином. Учасники «імпрези» швидко помирилися, однак зненацька невідомий капралу запорожець знову почав бешкетувати, ображаючи Яковлева «скверными словами».

Тоді капрал наказав своїм драгунам «с честию» вивести його з хати. А коли через дві години Яковлев сам вийшов на двір, на нього раптом напали і почали його бити четверо запорожців, серед яких були його недавній кривдник та місцевий мешканець Іван Коляда. Коли на крики капрала з хати вибігли драгуни, то їх теж побили й нібито відібрали гроші й пас. Але врешті капрал та драгуни перемогли в бійці й затримали Івана Коляду, щоб відвести його до редути й допитати. Проте біля самого редути на них знову напали ті самі козаки й відбили Коляду. І. Яковлев скаржився, що в бійці йому нібито проломили голову і від отриманих побоїв він «разболелся смертно». Також капрал зазначає, що перед цим по такому самому «невідступному» запрошенню був у гостях в іншого мешканця – Самійла Заредутного – і чув його розмову з військовим довбишем. І нібито Заредутний скаржився на військових та вихвалявся розорити редут. Саме до слів С. Заредутного І. Яковлев привертав найбільшу увагу⁶⁰.

Кіш наказав самарському полковникові Сидору Нещадиму провести розслідування. 22 квітня у слободу Сокільську

⁵⁹ Великдень у 1763 р. припав на 23 березня.

⁶⁰ ЦДДАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 150. – Арк. 2–2 зв., 13.

було відправлено паланкового старшину Тимофія Богданова⁶¹. Від російської сторони був присутній обер-офіцер Старосамарського ретраншементу Яків Страхін. Проведене розслідування показало, що капрал вигидав історію з побиттям, щоби приховати інший конфлікт. Мешканці Сокільської свідчили, що Яковлев разом зі своїми драгунами здійснили нічний набіг на хати Степана Муштапи та його сусідки, вдови Параски Гнидихи. Крім самого С. Муштапи, вони побили його сина, поранили списом дружину, вибили двері, 4 вікна та подряпали списками стіни, а також винесли з собою різне хатнє майно. Але корені цього конфлікту глибші. І. Яковлев дійсно був в гостях у Муштапи на його запрошення, але перед цим він відвідав шинок, де «при напое» вкрав в іншого мешканця – Петра Штовханенка – кожуха та приніс його в хату С. Муштапи. Коли він йшов від С. Муштапи в редут із кожухом, П. Штовханенко з І. Колядою намагався повернути своє майно, а драгуни, захищаючи свого командира, побили їх. Військовий довбиш, який тоді був у Сокільській, зафіксував побой на запорожцях. Це обурило капрала, він з драгунами захопив І. Коляду з дружиною та тещу С. Муштапи й ув'язнив їх у редуті. Жінок вночі «неведомо с каково умислу» тримали прив'язаними до гармати, і лише вранці вони відпросилися у дружину І. Яковлева. Самарський полковник зазначає, що ніхто з мешканців Сокільської не бив капрала та не хвалився розорити Сокільський редут, а кожух і досі знаходиться у І. Яковлева в редуті⁶².

Слідство показало, що І. Яковлев до цього часто бував в гостях у місцевих мешканців⁶³, та виявило його причетність до різних крадіжок, і не лише у слободі Сокільській. Відповідно до рапорту самарського полковника С. Нещадима до Коша від 9 травня 1763 р., впіймані з краденими конями російські драгуни (які утримувалися під арештом у паланці) виказали на допиті, що здійснили цю крадіжку «зі згоди» поручика І. Заверикіна, прапорщика К. Рожкова та капрала Сокільського редуту І. Яков-

⁶¹ ЦДДАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 150. – Арк. 7, 12.

⁶² Там само. – Арк. 6–6 зв., 10–10 зв.

⁶³ Там само. – Арк. 6.

лева⁶⁴. Крадіжки коней на замовлення російських офіцерів на теренах Запорозжя були досить поширеною практикою. У свій час вкрасти коней замовляли комендант Старосамарського ретраншементу прем'єр-майор П. Щетинін (1756), підпоручик А. Брутков (1765). Украдених коней запускали у табун ретраншементу, а потім продавали на ярмарках на Українській лінії або в Харкові. У випадку з П. Щетиніним посередником між ним та запорожцем-конокрадом М. Зозулею спочатку виступав кухар майора. А підпоручик А. Брутков підмовляв до здійснення крадіжки через свого підлеглого – сержанта Н. Малєєва, який вербував конокрадів у шинку⁶⁵.

Повернемося до конфлікту капрала І. Яковлева з жителями Сокільської. Побутовий конфлікт – крадіжка кожуха – переріс у гучне звинувачення капрала про наміри мешканців розорити редут. Невідомо, чи слова про розорення редуту й справді були почуті капралом у гостях, чи просто вигадані ним для свого виправдання й надання важливості цьому конфліктові в очах керівництва. Проте оперування такими матеріями дозволяє припустити існування подібних думок серед населення Війська Запорозького Низового або принаймні можливість існування таких думок, оскільки кожна чутка має якесь підґрунтя в реальному житті. Крім вигаданого Яковлевим у своєму донесенні конфлікту, впадає в очі обізнаність капрала з мешканцями слободи та їхніми родинними зв'язками, що підтверджує факти його багаторазових гостювань у мешканців Сокільської та робить сварку й бійку нетиповими складовими повсякденних взаємин.

Взаємні гостини були для російських військових важливою складовою повсякдення монотонної та бідної на події і враження служби у нижньодніпровських постах. Офіцери у ретраншементах у вільний від муштри солдатів і службових справ час могли ходити в гості один до одного, писати листи, можливо, збиратися у шинку (це більше стосується унтер-офіцерів). Імовірно, дехто з

⁶⁴ ЦДДАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 150. – Арк. 5.

⁶⁵ Репан О. А. Взаємини гарнізону Старосамарського ретраншементу... – С. 160–161.

офіцерів читав книжки⁶⁶. Дозвілля військових з дрібних залог редутив було значно біднішим – гостювати можна було лише у мешканців сусідньої слободи або у місцевому шинку. Як вже було сказано вище, це суттєво звужувало простір взаємовідносин.

Важливо, що не лише росіяни ходили в гості до козаків. Як свідчать джерела, запорожці могли вільно заходити до російських фортець. Наприклад, 19 квітня 1747 р. запорожці-рибалки на чолі з полковником Я. Письменним прийшли до Ненаситецького ретраншементу, напилися там і вчинили бійку з драгунами та лівобережними козаками. Як видно зі скарги прапорщика Плуталова, запорожці могли вільно заходити до фортеці⁶⁷. У лютому 1745 р. козаки Колвех та Решетник не лише прийшли до Новосіченського ретраншементу, а й на прохання запорожців, ув'язнених на гауптвахті, купили їм вина, яке й розпили разом з ними. Вартові провели нетверезих козаків на їхню «квартиру», де вдячні запорожці почастували солдатів вечерею⁶⁸.

Наявність широкої комунікації між населенням Запорожжя та російськими військовими демонструють пошуки секунд-майором В. Федцовим на Січі утікачів-кріпаків. Рядові ландміліціонери з Новосіченського ретраншементу чудово знали про те, що таких втікачів багато серед наймитів у козаків-зимівчан. До приїзду з Києва нового коменданта такий хід справ усіх влаштовував. Анонімний запорожець, у якого наймитував колишній кріпак майора Горбунова Васенін, навіть приходив «с подарком» до капітана Кисленського і просив повернути наймита, про якого через свою «агентурну мережу» вже довідався В. Федцов⁶⁹.

Взаємодія сягала й глибшого рівня. Запорожець Іван Лях (про нього йтиметься далі) після одруження з удовою поручика

⁶⁶ Щодо розпорядку дня офіцерів у фортецях Нової Дніпровської лінії (1770-ті – 1780-ті роки) Р. Молдавський наводить такі види розваг, як полювання та кінні прогулянки. Помітною подією у монотонному фортечному житті було прибуття на службу нових офіцерів (Молдавський Р. Л. Нова Дніпровська лінія укріплень... – С. 62).

⁶⁷ Архів Коша... – Т. 1. – С. 221.

⁶⁸ Андриевский А. Дела, касающиеся запорожцев... – С. 330.

⁶⁹ ЦДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2874. – Арк. 1–2.

Г. Петрова мешкав у її будинку, що стояв усередині Старосамарського ретраншементу.

Конфлікт у Сокільській 1763 р. оприявнив неконфліктні повсякденні взаємини російських військових та мешканців слободи – наприклад, спільний відпочинок у шинку, гостини. На тлі нормального спілкування джерелом конфлікту стає крадіжка – явно неординарний випадок, як показують матеріали слідства. Це дає підстави говорити про побутування сусідських повсякденних взаємин. Такі деталі, як крадіжка кожуха, «напой» у шинку, кривдження жінок надають конфліктові побутового характеру. Помірні «ссоры» цілком вписуються у повсякденні взаємини та підтверджують саме їхній сусідський характер. Поряд з конфліктами відбувалися й замирення: наприклад, у 1758 р. з порядку денного запорозько-російської комісії було знято особистий конфлікт між комендантом Кам'янського ретраншементу поручиком А. Зелениним та осавулом М. Плакидіним унаслідок замирення сторін⁷⁰.

Пом'якшувальною силою, замирювальною ланкою у низці конфліктів, яка зазвичай губиться у вирі подій та не відображається у джерелах, були жінки – дружини російських військових. У ході конфлікту Степана Муштапи з капралом Яковлевим ув'язнені в Сокільському редуті дружина й теща Муштапи відпросилися саме у дружини капрала, тобто вона перебувала в редуті і могла впливати на те, що в ньому відбувається. Очевидно, що дружини російських військових так само могли спілкуватися з дружинами козаків, однак про такі відносини наразі відомі документи мовчать. Дружини росіян разом з чоловіками так само могли ходити в гостину до місцевих мешканців. Наприклад, комендант Кам'янського ретраншементу поручик А. Зеленин разом з дружиною бував у гостях у новокодацького священника Стефана Андріїва (січень 1758 р.)⁷¹.

⁷⁰ Репан О. А. Комісії у Старосамарському ретраншементі... – С. 17–18.

⁷¹ Репан О. А. Конфліктна взаємодія залоги Лоц-Кам'янського ретраншементу з місцевим населенням у 1750-х – 1760-х рр. // Придніпров'я... – Дніпро, 2016. – Вип. 14. – С. 31.

Вдова командира артилерійської команди Старосамарського ретраншементу поручика Григорія Петрова Парасковія Єфимівна в лютому 1767 р. вийшла заміж за запорожця Івана Ляха. Подружжя мешкало у будинку дружини в ретраншементі. Проте укладанню цього шлюбу могли сприяти й вимушені обставини – через деякий час після смерті поручика відкрилася нестача артилерійських припасів (через це станом на грудень 1767 р. Парасковія перебувала «под щетом» і повинна була або власним коштом ліквідувати недостачу, або заплатити за неї грошима). Для запорожця одруження навряд чи було спричинене наміром розпочати родинне життя. Вже у травні, через три місяці після одруження, Іван Лях зі спільниками вкрали коней та були ув'язнені у Кальміуській паланці, однак звітти запорожець утік. У зв'язку з цим Кіш розшукував конокрада. На початку грудня того ж року комендант Старосамарського ретраншементу секунд-майор К. Фогт повідомляв кошовому, що чув від подорожніх, ніби тіло Івана Ляха бачили на дорозі біля моря. За борги Ляха Самарська паланка забрала у Парасковії два кожухи та каптан (очевидно, ці речі належали її першому чоловікові), про що тепер уже двічі вдові було видано відповідну розписку. Ця розписка зберігалася не в неї, а в гарнізонній канцелярії Старосамарського ретраншементу, що пояснюється боргами, накладеними на жінку за нестачу казенних артилерійських припасів⁷². Про подальшу долю вдови залишається лише здогадуватися.

Як слушно відзначив О. Репан, російські офіцери сприймали населення й угіддя Війська Запорозького Низового як джерела для власного збагачення, а їхня непідвладність запорозькій адміністрації та ротації призводили до безкарності⁷³. Саме відчуття власної безкарності й часті ротації військових прямо названі кошовим отаманом у скарзі гетьманові Кирилові Розумовському (1757) головними причинами неможливості провести розслідування зловживань росіян⁷⁴.

⁷² ЦДДАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 210. – Арк. 1, 8, 33–33 зв.

⁷³ Репан О. А. Конфліктна взаємодія залоги Лоц-Кам'янського ретраншементу з місцевим населенням... – С. 33.

⁷⁴ ЦДДАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 1 зв.

Для російських офіцерів з Новосіченського ретраншементу й Микитинської застави вже давно стало звичкою брати гроші (по 3–5 копійок) не тільки з кожного воза, що приїжджав до Січі з товарами, а й із тих, що лише прямували до Криму по сіль (10–20 копійок). Попередні накази командування щодо припинення хабарництва не давали ніякого результату, оскільки, як зазначав кошовий, всі російські військові – не лише коменданти, а й унтер-офіцери і капрала, перебуваючи на службі у нижньодніпровській команді, «накупаютца... денгами и лошадами и еже-часно чрез то переменяются». Для радикального вирішення проблеми пропонувалося передати функцію контролю купецьких валок спеціально призначеній сторожі з Січі⁷⁵.

У зв'язку з ротаціями трисотенної команди ландміліції не вдавалося притягти до відповідальності багатьох злочинців. Комісії між російськими військовими та запорожцями не могли продовжувати роботу, оскільки дуже часто на момент початку слідства злочинці вже не служили на нижньому Дніпрі, а перебували у своїх полках на Українській лінії. Полкові командири Українського ландміліцького корпусу не відпускали своїх підлеглих солдат для проведення слідства у Старосамарський ретраншемент⁷⁶. Усвідомлення тимчасового перебування на землях Війська Запорозького Низового, очевидно, було одним із чинників, який сприяв здійсненню російськими військовими злочинів.

Відзначу, що ротації військових на нижньому Дніпрі заважали розслідуванню не лише тих злочинів, що здійснювалися росіянами проти населення Запорозжя, але й службових злочинів російських офіцерів всередині залоги. Як видно зі звіту начальника Генерального військового суду у фортеці Св. Михайла підполковника князя Д. Мачабелова від 8 жовтня 1764 р., розпочате ще у жовтні 1751 р. слідство над уже згадуваним капітаном Нагаєвим щодо незаконного продажу казенного майна ніяк не завершувалося, зокрема, через те, що не можна було зібрати більшості свідків – тих офіцерів польових і гарнізонних полків, які служили

⁷⁵ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 1 зв., 2 зв.

⁷⁶ Репан О. А. Комісії у Старосамарському ретраншементі... – С. 16–17.

в Усть-Самарському ретраншементі одночасно з Нагаєвим у 1745 р. Тоді нижньодніпровська команда комплектувалася не лише з ландміліції, але й з польових полків, і, у зв'язку з переміщеннями військових, знайти спільників Нагаєва тепер неможливо⁷⁷.

Складнощів додавала і специфічна система військового судочинства, коли паралельно функціонували, з одного боку, разові офіцерські суди у полках – «кригсрехт» та «особоучрежденные» слідчі комісії, а з іншого – Генеральний військовий суд, створений близько 1744 р. Останній не мав у своєму підпорядкуванні кригсрехтів і слідчих комісій, а був, фактично, «першим серед рівних»⁷⁸. До цього додавалися й наслідки непрофесійності (а також, без сумніву, свідомі помилки) тих, хто вершив суд. Наприклад, у випадку того ж таки Нагаєва його справу спочатку, у 1748 р., розглядав кригсрехт, який опрацював, судячи з описів документації, протоколи допитів офіцерів-спільників капітана та виписки з їх «щетных» відомостей. Але до архіву ці протоколи не потрапили, і Генеральний військовий суд у 1764 р. відшукати їх не міг (як і самих офіцерів). У розпорядженні суду на той час були лише облікові книги самого Нагаєва. Поки справа розглядалася, суд кількаразово міняв своє місце перебування (фортеця Олексіївська, Білгород, врешті фортеця Михайлівська). Найголовніше, що морські припаси, які зникли з Усть-Самари після служби там Нагаєва, не підлягали чіткій матеріальній оцінці, оскільки перші слідчі описали їх дуже поверхово, не деталізуючи, наприклад, розміри байдаків, бочок, довжину швартових канатів, з яких кораблів були зняті прапори й кермо. Тому Адміралтейство, до якого суд у 1757 р. звернувся із запитом про оцінку збитків, не змогло надати таку інформацію⁷⁹.

Постійні крадіжки різного масштабу, здійснювані солдатами, у сприйнятті населенням Війська Запорозького Низового створили образ росіянина як крадія. Архімандрит Леонтій, зга-

⁷⁷ ЦДАУК. – Ф. 755. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 93, 89 зв., 94 зв.

⁷⁸ РДВІА. – Ф. 135. – Оп. 1 (передмова до опису). – С. 2–4.

⁷⁹ ЦДАУК. – Ф. 755. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 89, 93 зв. – 94.

дуючи перебування у Запорозькій Січі у 1749 р., передавав слова одного з січових козаків: «Не бійся, у запорожців навіть москалі не крадуть»⁸⁰. Попри наявність нормальної, неконфліктної складової у повсякденних взаєминах звичайною річчю було перевищення росіянами своїх службових повноважень, зловживання, насильство, про що вже йшлося вище. Запроваджені російськими офіцерами «бізнесові» й хабарницькі звичаї діяли десятиліттями, попри те, що команди редутів і ретраншементів змінювалися (відбувалася ротація трисотенної нижньодніпровської команди та переміщення офіцерів всередині самої команди, між залогами окремих редутів та ретраншементів). Досить згадати махінації з продажем сіна, які були започатковані комендантом Новосіченського ретраншементу Г. Раєвським ще в 1742 р.⁸¹.

Тривалі «традиції» Кодацького редуту були започатковані, вірогідно, тим-таки поручиком С. Серковим. У липні 1758 р. через Кодацький перевіз переправився колишній військовий старшина Яків Воскобійник, який прямував на свій зимівник у Посамар'ї. Коли він проїжджав повз Кодацький редут, його «обикновено» зупинили солдати з караулу (залоги) та відправили до свого командира – поручика Миколи Кулбакіна. Коли старшина прийшов до його хати в редут, поручик без пояснень почав вимагати у нього за проїзд кілька копійок. Я. Воскобійник відповів, що він не купець, тому гроші давати не буде. Знервований поручик схопив палицю та почав бити запорожця по голові, розбивши її до крові. Постраждалий «в немалої жалости» подав скаргу до Січі. Кіш вимагав покарати поручика Кулбакіна за образу заслуженого козака, а відтак і честі Війська⁸². У 1762 р., коли на караулі при Кодацькому перевозі стояв прапорщик Севського полку Кузьма Рожков, на нього скаржилися за побори, що постійно беруться за проїзд повз Кодацький редут⁸³.

Така вкоріненість хабарницьких традицій, попри ротацію офіцерів та постійні протести Коша до командування Укра-

⁸⁰ Архімандрит Леонтій (Лука Яценко-Зеленський)... – С. 18.

⁸¹ Еварницький Д. И. Источники для истории запорожских козаков. – Т. 2. – С. 1337.

⁸² ЦДДАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 87–87 зв., 90.

⁸³ Там само. – Арк. 52.

їнського ландміліцького корпусу, свідчить про покривання цих зловживань безпосередньо комендантом Старосамарського ретраншементу та його матеріальну зацікавленість. З одного боку, російські військові підлягали ротаціям, але з другого – протягом тривалого часу, з часів російсько-турецької війни 1735–1739 рр. і до другої половини 1770-х – це були військовослужбовці одних і тих же полків; вони, зрозуміло, спілкувалися між собою й обговорювали свій досвід військової служби. Це сприяло формуванню достатньої обізнаності з реаліями Запорозжя. Крім того, у полках Українського ландміліцького корпусу служили діти й онуки тих, хто мав досвід перебування на нижньому Дніпрі. Зокрема, у 1760-х роках маємо згадку про сина й онука коменданта Усть-Самарського ретраншементу у 1747 р. – майора Єфремівського полку Самійла Шатохіна (Шетохіна) – про Івана Самійловича та Василя Івановича. Іван Самійлович упродовж 15 років служив у Брянському полку, а Василій лише вступав у службу до Українського ландміліцького корпусу⁸⁴.

Одним із закидів, що їх І. Яковлев висловлював щодо мешканців Сокільської, був нібито їхній намір «розорити редут». На якому ґрунті виникало це занепокоєння? Чи траплялися напади запорожців на російські пости, чи були вони можливими у тогочасних реаліях, і чи міг знати про них капрал? Джерела зберігають такі свідчення щодо інших російських фортець на теренах Війська Запорозького Низового. Як вже згадувалося вище, у 1747 р. відбулася «п'яна бійка» невеликої групи запорожців-рибалок із драгунами Ненаситецького ретраншементу. Запорозький полковник Яків Письменний вдарив одного з часових по обличчю, збив з нього капелюха та поламав рушницю. На шум бійки прибіг командир фортеці прапорщик Плуталов і наказав заарештувати запорожців. Проте вони швидко вибігли з ретраншементу через рогатки й посідали у свої човни. Тікаючи, запорожці поламали рогатки й розкидали уламки. Сидячи у човнах, козаки кидали камінням у прапорщика та його підлеглих, якщо хтось із них намагався вийти з ретраншементу. При цьому запорожці хвалилися, що

⁸⁴ ЦДДАУК. – Ф. 755. – Оп. 2. – Спр. 7. – Арк. 58.

заб'ють росіян насмерть, «як раніше було і далі буде»⁸⁵. Інший епізод погроз розорити російську фортецю стосується вже Старосамарського ретраншементу. У 1749 р. запорожці, добряче погулявши у шинку Старої Самари, вчинили стрілянину і погрожу-вали підпалити ретраншемент. Комендант, майор Ковальов, від тих «непорядочных, невоздержательных, несовестных поступков ... ко осторожности» наказав «учредить артиллерию»⁸⁶ (йшлося про розконсервування частини гармат та припасів).

Збереглися свідчення і про справжні напади на російський пост, але вони стосуються пізнішого часу; напад був зумовлений іншими причинами – діями протовчанського полковника Андрія Порохні з охорони запорозьких земель⁸⁷. Йдеться про так званий Проданів Крисів караул, розташований на лівому березі р. Орелі. Очевидно, це був спостережний пост Борисоглібської фортеці Української лінії, де несли караульно-патрульовальну службу лівобережні козаки, відряджені туди з Лінії або з козацької команди, що перебувала на нижньому Дніпрі⁸⁸. Навесні 1765 р. протовчанський полковник Андрій Порохня з командою з 70-ти

⁸⁵ Архів Коша... – Т. 1. – С. 221.

⁸⁶ Андриевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев... – С. 466; Репан О. А., Старостін В. С., Харлан О. В. Палімпсест... – С. 206.

⁸⁷ Реакцією запорожців на утворення на основі поорельських сотень Полтавського полку Новоросійської губернії стала активізація захисту запорозьких земель. Рішенням Коша восени 1764 р. військовому старшині Андрію Порохні було наказано «охранять землю... до самой Орели» (Кузик Т. Л. Перехід жителів слободи Данилівки... – С. 419). На локальному рівні охорона військових земель реалізовувалася традиційними методами підтвердження влади Війська Запорозького Низового над своїми землями: через об'їзди території спеціально відрядженим полковником із озброєною командою, «переконання» мешканців залінійних поселень до переходу у підданство Війська Запорозького Низового, збройні наїзди та навіть спалення деяких хуторів, і здійснювалася спеціально відрядженими старшинами – М. Тимофієвим (Косапом, обіймав посаду військового судді), А. Порохнею та А. Запіним (див., напр.: ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 176, 181). Восени 1764 р. до підданства Війська просилися мешканці слобід князя Баратова (тодішнього коменданта Старосамарського ретраншементу) й слободи Василькової кишенського сотника В. Потоцького, а також інших поселень (Там само. – Спр. 176. – Арк. 20–20 зв., 22–24).

⁸⁸ Наприклад, у липні 1754 р. «на Крисі» несли караульну службу козаки Гадяцького полку (Архів Коша... – Т. 3. – С. 685).

козаків здійснював регулярні об'їзди «придніпровської» ділянки лівого берега Орелі, переводячи залінійні хутори до підданства Війська Запорозького Низового⁸⁹, і в березні 1765 р. здійснив збройний наїзд на Проданів Крисів караул, на якому стояло 10 лівобережних козаків та російський солдат Іван Свешников. Запорожці вимагали зняти цей караул з військових земель. Розгорілася сварка, Порохня зі своїм писарем відшмагали Свешникова канчуками, а запорозькі козаки з їхньої команди побили залогу караулу. Найбільше постраждав солдат Свешников, якому вибили око⁹⁰. Це був не перший напад запорожців на Проданів Крисів караул. У 1754 р. «гайдамаки» вкрали в лівобережних козаків, які несли там службу, 5 коней⁹¹.

Таким чином, наїзд на Проданів Крисів караул, вчинений А. Порохнею, не був спрямований конкретно проти російського солдата, який там перебував. Напад був лише епізодом у демонстрації старшиною своєї влади на теренах Війська Запорозького Низового. В останні роки існування Січі були випадки й фактичного зруйнування російських караульних постів, так само пов'язані з охороною земель Війська та спробами обстоювання земельних прав Запорожжя спеціально відрядженими старшинами з Коша. Навесні 1774 р. загін Комісарівської паланки на чолі з писарем Д. Вірменком багаторазово виганяв і бив караульних з форпостів по кордону Новоросійської губернії. На початку травня, під час чергового побиття вартових, один з таких форпостів було зруйновано – запорожці «разломали» землянку та стайню для коней⁹².

⁸⁹ Навесні 1765 р., на початку березня, за наказом Коша було утворено нову паланку – Протовчанську. До неї увійшли залінійні поселення, приведені у підданство Війська у листопаді 1764 р., та слободи й хутори, включені до складу Війська Запорозького Низового самим А. Порохнею навесні 1765 р. Усі ці поселення до описуваних подій були підпорядковані Гетьманщині й перебували у складі поорельських сотень Полтавського полку.

⁹⁰ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 181. – Арк. 3–3 зв. Проданів Крисів караул продовжував функціонувати, у 1769 та 1772 р. на нього вимагався відвід сінокісних лук (Там само. – Спр. 100. – Арк. 145, 196).

⁹¹ Архів Коша... – Т. 3. – С. 685.

⁹² Эварницький Д. И. Источники для истории запорожских козаков. – Т. 2. – С. 2062–2063.

Отже, на часи скарги капрала І. Яковлева на нібито намір запорожців розорити редути реальних прикладів зруйнування постів не було, і якщо такі чутки ходили серед населення, то мали абстрактний характер і стосувалися загального невдоволення російською присутністю.

Як правило, козаки не провокували конфліктів, і до реального використання сили проти російських вояків, які втручалися у життя Війська Запорозького Низового, справа не доходила. Тактика запорожців яскраво відображена у документах, що висвітлюють вже згадану вище спробу російського загону з Усть-Самарського ретраншементу повернути назад вихідців зі Старої Самари, які прийняли підданство Війська Запорозького Низового (див. Додаток 1, № 2). Команда із Самарської паланки, демонструючи зброю, «переконала» прапорщика Сверчкова не виконувати наказ коменданта щодо перепису мешканців й «супроводжувала» загін прапорщика аж до місцевості, регулярно патрульованої російськими караулами. На російський загін ефективно вплинули «брань» і погрози самарського полковника, підкріплені присутністю озброєних запорожців. Фізична сила не була застосована, хоча російські командувачі й писали, що похвалки козаків свідчать про «весьма худое их намерение»⁹³. Запорожцям йшлося не про реальне застосування насильства, а про демонстрацію сили та своєї переваги з метою підтвердження своєї влади над землями Війська Запорозького Низового⁹⁴. Погрози та показна жорстокість, інколи побиття були типовими виявами демонстрації своєї зверхності⁹⁵. Більше того, показове насилля запорожців не мало переходити межу, вони не прагнули когось убити або завдати тяжких (як на ті часи) тілесних ушкоджень.

Надзвичайно промовистим у цьому сенсі є наїзд команди Самарської паланки з 10-ти козаків на чолі з полковником Афа-

⁹³ ЦДДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1377. – Арк. 46–46 зв.

⁹⁴ Кузик Т. Л. Перехід жителів слободи Данилівки... – С. 409.

⁹⁵ Саме такі вияви були властиві щорічним весняним та осіннім поборам з мешканців залінійних поселень. Така поведінка вписується в реліктовий інститут наїзництва, притаманний багатьом народам (Кузик Т. Л. Перехід жителів слободи Данилівки... – С. 408–410).

насієм Івановим на залінійні хутори Царичанської сотні 31 травня 1761 р. Після традиційних для наїздів «брані» та шмагання канчуками запорожці стріляли з пістолетів у хатні стріхи. Один з козаків (Сергій Яловенко або Андрій Мандрика) вдарив хуторянина Петра Постольника держакон списа по голові, від чого Постольник впав. Коли запорожці побачили, що він не підводиться, вся команда миттєво зіскочила з коней і кинулася приводити Постольника до тями – ножем намагалися розчепити зіцілені зуби, лили воду до рота та на груди. Однак наступного дня П. Постольник помер⁹⁶. Така стурбованість запорожців життям хуторянина ще раз підтверджує, що їхня мета полягала лише у ствердженні своєї влади через показове насильство, але не вбивство.

Самарський полковник В. Максимов, замахнувшись канчуком на прапорщика Сверчкова, чітко визначив «межі»: «Якщо ти мене вдарить – я боронитися буду»⁹⁷, а в листі до коменданта Усть-Самарського ретраншементу майора Позняка зазначив: «Хоч ваш драгун нашого козака вдарить – то пропаде, хоч наш козак вашого драгуна вдарить – так само пропаде»⁹⁸. Така «рівновага» свідчить, що запорожці мали на меті лише підтвердити (довести) свою зверхність над переселенцями на своїх землях, усвідомлюючи неможливість використання військової сили проти російських команд на теренах Війська Запорозького Низового.

Водночас є всі підстави стверджувати, що козаки прагнули всіма можливими шляхами блокувати, обмежувати наявні на теренах Вольностей російські фортеці. Це виявилось як в «ускладненні життя» залогам, так і в максимальному обмеженні їхнього впливу на населення Війська Запорозького Низового. За привід для таких обмежувальних дій використовували різноманітні підстави, пошук яких красномовно свідчить про добру орієнтацію запорозької еліти у сучасних їй реаліях та володіння ситуацією. Як вже згадувалося у розділі 4, підставою для силових дій Коша щодо маркітанта Усть-Самарського ретраншементу Г. Носа, стало звинувачення маркітантового наймита у

⁹⁶ ЦДДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 9333. – Арк. 433–433 зв.

⁹⁷ Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1377. – Арк. 49.

⁹⁸ Там само. – Арк. 48–48 зв.

розпусті, що мало б вимагати відповідної реакції з боку паланкової старшини, задля підтримання моралі в Новому Кодаку. Внаслідок показового ув'язнення наймита постачання російської залоги було ускладнене, хай навіть тимчасово.

Показова турбота про моральність стала казусом і для усунення від активної діяльності, передусім торговельно-підприємницької, Н. Донця, який, без сумніву, мав якісь спільні «бізнесові» справи з комендантом Усть-Самарського ретраншементу К. фон Розенталем. Останній не приїхав би до Самарської паланки на чолі російської команди з 50 (за іншими даними – 200) драгунів визволяти Н. Донця з-під арешту лише тому, що той був ветераном російсько-турецької війни 1735–1739 рр.

Ще більш промовистим є арешт у Кодацькій паланці полкового священника Старооскольського полку Авраама Кондратова з нижньодніпровської команди Українського ландміліцького корпусу. На початку липня 1757 р. священник, за ордером командира цієї команди прем'єр-майора П. Щетиніна, приїхав до Старосамарського ретраншементу з метою виконання духовних треб. Коли Кондратов 7 липня повертався назад до Кам'янського ретраншементу, де знаходилася похідна церква нижньодніпровської команди, його пограбували табунщики, а сина Андрія – побили нагайкою. Комендант Кам'янського ретраншементу поручик Бирєв наказав священникові їхати до Нового Кодака й повертати своє майно. У Кодаку в паланці Кондратова зустрів лише писар А. Товстик, який без пояснень посадив священника з сином під варту, а з 9 по 12 липня їх цілодобово тримали закутими у колодки на вулиці. Прем'єр-майор П. Щетинін доповідав про цей випадок командирю Українського ландміліцького корпусу генерал-лейтенанту П. А. Дев'єру, а той звертався до гетьмана К. Розумовського з проханням провести розслідування⁹⁹.

Подальше листування у цій справі виявити не вдалося. Але в таких діях стосовно священника, який обслуговував нижньодніпровську команду, однозначно прорвалося назовні глибинне негативне ставлення запорожців до російської військової присутності на теренах Запорожжя.

⁹⁹ ЦДДАУК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 2105. – Арк. 2–5.

Повернемося до конфліктів у слободі Сокільській. Не можна робити широких узагальнень про характер та чинники взаємодії, маючи в розпорядженні інформацію всього лише про декілька епізодів. Але, порівнюючи розглянуті конфліктні ситуації, можна виділити їхні спільні деталі. Наприклад, в обох випадках у слободі Сокільській бачимо вживання алкоголю та кривди жінок. Ситуації є різноплановими, оскільки в першому випадку конфлікт постає як окремий епізод і його головним руйнівом було самоствердження поручика С. Серкова. У другому випадку маємо кілька епізодів конфліктної взаємодії, поштовхом до яких була звичайна крадіжка.

Велике значення для сприйняття мешканцями росіян мав фактор тривалого проживання капрала І. Яковлева поряд з ними, на відміну від епізодичних наїздів С. Серкова. Фактор динамічності населення запорозьких слобід також впливав на формування образів росіян, як і ротації російських вояків, що до певної міри нівелювали таке формування.

5.3. Ціннісні уявлення залог російських фортець про територію Запорожжя та взаємосприйняття запорожців і росіян

Вивчення повсякденної взаємодії російських вояків та запорозького козацтва дає цінний матеріал для історичної імагології. На основі розглянутих епізодів ще зарано робити широкі висновки та узагальнення, однозначно виводити образи «ворога», «іншого» або «чужого». Ситуація ускладнюється загальною малорозробленістю потестарної імагології й специфікою суспільства Степового Кордону. Однак певні спостереження зробити можна.

На думку українського філософа Ю. Ємець-Доброносової, «чужий» започатковується не в зіткненні (як, здається, мало б бути), а постає як невід'ємний елемент самої дійсності, від якого залежить сприйняття цієї дійсності. Чужість постає передусім елементом дійсності, в якій існує людина або спільнота,

однак чужість не є абсолютним означуванням – вона здатна «розтріскуватися». «Чужий» оприявнюється лише в певній дійсності, яка розгортається як подія¹⁰⁰. У свою чергу Ю. Кристева виділяє такі промовисті моменти у сприйнятті «чужого»: 1) чужість часто постає ликом насильства, 2) чужинця сприймають краще, якщо знають, що він має від'їхати. Чужий є своєрідною проміжною ланкою між «ворогом» та «іншим», і саме «чужий» визначає межі порозуміння¹⁰¹. Тобто ці образи чітко вибудовуються у спектр: «свій» – «інший» – «чужий» – «ворог». Образ «чужого» «дооформлюється» у конкретній реальній події, причому наслідком взаємодії може бути як «розтріскування», що робить з «чужого» «іншого», так і загострення, з якого «чужий» перетвориться на явного «ворога». Відтак очевидно, що у взаємсприйнятті могли побутувати майже всі образи (правильніше сказати – означувальні кліше на позначення не-самих-себе).

Наразі можна висунути кілька спостережень щодо панівного способу сприйняття російського військового для запорожця (у повсякденних взаєминах) і навпаки. Сусідський характер взаємин, включаючи його неодмінні помірні «ссоры» і, відповідно, замирення, гостювання (та ще й запрошення від самих мешканців) свідчить про схильність сприймати росіян як «інших». Але загальне невдоволення російською військовою присутністю, культурні, ментальні та мовні відмінності вже на підсвідомому рівні передбачали «чужість». Утім, обмежений час перебування окремо взятого російського вояка, вимушена спільність території перебування (зокрема й користування природними ресурсами – лісом, сіножатями) пом'якшували цей образ «чужого» до «іншого». У випадку насилля з боку такого «іншого» (крадіжка, бійка) – він миттєво ставав «чужим», а то й «ворогом». Приміром, для мешканців Сокільської до крадіжки кожуха капрал І. Яковлев був «іншим».

Сприйняття росіянами мешканців Війська Запорозького Низового так само можна розглядати, користуючись спектром означень від «іншого» до «ворога». Часто російські військові

¹⁰⁰ Ємець-Доброносова Ю. Дійсність Чужого. – С. 22.

¹⁰¹ Там само. – С. 26.

були причетні не тільки до різних крадіжок, а й до тяжких злочинів – вбивств. Наприклад, 7 травня 1756 р. троє ландміліціонерів з Кам'янського ретраншементу вбили козака Я. Ляха, який тримав у Лоцманській Кам'янці шинок. А коменданта цього ж ретраншементу капітана І. Болдіна було звинувачено у причетності до вбивства старокодацького мешканця Габелка¹⁰². Незважаючи на екстериторіальність росіян на теренах Війська Запорозького Низового та непідвладність їх січовій адміністрації, скоєні ними злочини часто викривалися, а то й каралися. Приміром, підпоручика Старосамарського ретраншементу Бруткова у 1767 р. було розжалувано у солдати¹⁰³. Невикритий злочин (тим паче той, хто служить у маленькій залозі редуту) навряд чи міг почуватися впевнено серед непорівнянно чисельнішого місцевого населення слободи. Чинник мови також додавав росіянам відчуття інакшості й чужості мешканців Запорожжя, для яких російська була чужою. Зі спогадів архімандрита Леонтія випливає, що росіяни мусили, наприклад, у шинку, замовляти собі горілку українською мовою. «Московська» мова чітко відмежовувалася запорожцями як інша і протиставлялася своїй мові¹⁰⁴.

Якщо вищезазначені спостереження стосуються радше рядових солдатів, то щодо сприйняття запорожців російськими офіцерами маємо чіткі й однозначні свідчення. Командир Українського ландміліцького корпусу, генерал-майор К. фон Штофельн наголошував, що запорожці поведуться так, ніби вони «зовсім непідвладні Російській імперії», вважав їх суцільними крадіями та грабіжниками, які своїми діями, й зокрема гайдамацтвом, псують образ держави, а також завдають економічних збитків недотриманням карантинних вимог (внаслідок чого відбуваються епідемії чуми). Генерала дратувала й виборність старшин, яку він не міг сприйняти¹⁰⁵.

¹⁰² Репан О. А. Конфліктна взаємодія залоги Лоц-Кам'янського ретраншементу... – С. 32–33.

¹⁰³ Репан О. А. Взаємини гарнізону Старосамарського ретраншементу... – С. 163.

¹⁰⁴ Архімандрит Леонтій (Лука Яценко-Зеленський)... – С. 84.

¹⁰⁵ Мільчев В. І., Князьков Ю. П. Проект реформування устрою Запорожжя... – С. 39.

Ще відвертіше російське офіцерство висловлювалося щодо Війська Запорозького Низового під час конфліктів і суперечок. У 1766 р. капітан Брянського полку Василій Пономарьов, який їхав на Січ, переправився через Кодацький перевіз. Оскільки він оголосив, що їде у службових справах, гроші за переправу з нього не взяли. Але, повертаючись назад, капітан не приховував, що їздив з дружиною у приватних справах. Шафар Кодацького перевозу став вимагати з нього плату за переправу. У відповідь В. Пономарьов почав сваритися та заявив запорозьким козакам: «Вы все избегайловцы, и подлая тваришка, не чувствуете государевых повелений и законов, что здесь перевоз государев, и все народы»¹⁰⁶. Коментарі зайві. По суті, В. Пономарьов заперечував не лише статус запорозьких перевозів, але й автономію Запорожжя.

У контексті такого дуже відвертого вислову В. Пономарьова не можна не згадати про інші наявні у джерелах маркери сприйняття росіянами території Війська Запорозького Низового. У середовищі російського командування (якщо не брати до уваги командирів Українського ландміліцького корпусу), Запорожжя було віддаленим «пограничным местом». Згадаймо, наприклад, промеморію Канцелярії головної артилерії і фортифікації від 3 грудня 1746 р., у якій передається думка артилерії генерал-майора А. Беренса. Останній вважав, що потреби в артилерії у нижньодніпровських фортецях немає. А у зв'язку з відсутністю там необхідних умов для зберігання артилерії, з усіх фортець, окрім, можливо, Усть-Самари, її слід вивезти у Переволочну. Кінцеве рішення щодо роззброєння фортець належало місцевому генералітету¹⁰⁸. Але, враховуючи специфіку війни, коли саме артилерія надавала російському війську тактичну перевагу, втілення такого

¹⁰⁶ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 197. – Арк. 6. Висловлюю подяку О. Репану за інформацію про цей документ.

¹⁰⁷ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1391. – Арк. 1.

¹⁰⁸ А. О. Скальковський наводить приклади, коли невеликі укріплення з гарматами – редут на Самарі, залогую якого складали всього 20 пікінерів, а також Цибулівський шанець – цілими днями оборонялися від 1000 ногайців (Скальковський А. О. Історія Нової Січі... – С. 483).

рішення в життя фактично означало б ліквідацію російських фортець на теренах Запорозжя, здійснене з ініціативи військової влади у далекій столиці. А найголовніше – втрачалися б можливості для реалізації поглинальних стосовно Запорозжя завдань, покладених на фортеці. Не дивно, що на такий крок не пішли.

«Пограничне місце», попри декларовану важливість для імперії південного напрямку, на рівні конкретних справ з підтримання обороноспроможності фортифікацій виглядає покинутим і забутим. Наприклад, у переписці 1745 р. щодо флотських припасів в Усть-Самарському ретраншементі, бачимо типову бюрократичну тяганину. І оберкрігскомісар, і оберпровіантмейстер відхрещувалися від «морської провізії» – цінного «казенного інтересу», який гинув у далекому від столиць «пограничному місці», Усть-Самарському ретраншементі, через пошкодження тари¹⁰⁹. Двадцять років потому ситуація не змінилася – П. Рум'янцев зазначав влітку 1765 р., що у провіантських магазинах Української лінії все збіжжя з хробаками, бо не контролюється виконання наказів про постачання у магазини лише просушених партій¹¹⁰. Про жахливий оборонний стан нижньодніпровських фортець вже говорилося у розділі 3.

На такому тлі не викликає подиву нехлюйське ставлення власне гарнізонів фортець до казенного майна, а також сприйняття Запорозжя і ними, і вищим командуванням як джерела для власного збагачення. Наприклад, командир Українського ландміліцького корпусу генерал-майор К. фон Штофельн, прагнув отримати звідси будівельні матеріали¹¹¹. А офіцери, і навіть капрала, які служили в нижньодніпровській команді (про це вже згадувалося вище) тільки те й робили, що скуповували на Запорозжі коней та інші товари, як скаржився кошовий у 1757 р.¹¹².

¹⁰⁹ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1277. – Арк. 7–9, 13–14 зв., 18, 29, 31.

¹¹⁰ Мільчев В. І. «Военно-политическое обозрение турецкой границы» П. Рум'янцева як джерело з історії Південної України // Січеславський альманах. – Дніпропетровськ, 2009. – Вип. 4. – С. 62.

¹¹¹ Архів Коша... – Т. 8. – С. 213–217.

¹¹² ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 2 зв.

Зайве нагадувати про масове хабарництво й зловживання офіцерів, які, опинившись далеко від начальства, почували себе розкуто. Безмежність цієї вольності і відсутність дисципліни можна бачити, зокрема, з донесення секунд-майора В. Федцова до київського віце-губернатора І. Костюріна від 20 листопада 1755 р.: попередній комендант Новосіченського ретраншементу капітан Є. Кисленський невідомо куди розпустив унтер-офіцерів і капралів, а комендант Микитинської застави, поручик Г. Касалбашев, зустрів В. Федцова, свого нового начальника, в кожусі, а не в мундирі, і без шпаги¹¹³.

Попри те, що секунд-майор В. Федцов, відповідно до інструкції Київської губернської канцелярії, вважав себе комендантом у Запорозькій Січі¹¹⁴, спорадичні обмовки у листуванні генералітету дозволяють прояснити глибинні (не показові!) тогочасні уявлення про сутність Запорожжя. Так, дописка на чернетці донесення Київської губернської канцелярії до Головного комісаріату від 31 жовтня 1745 р. характеризує флотські припаси і провіант, що зберігаються в Усть-Самарському ретраншементі, як такі, що залишилися від «бывшей на здешней Украине флотилии»¹¹⁵. Враховуючи, що основним місцем дислокації Дніпровської флотилії було саме Запорожжя, впливає, що поза офіційним дискурсом його теж відносили до «України». А поняттям «Україна» широко оперували тогочасні документи щодо дислокації російських військ на теренах Гетьманщини, прикладаючи його щонайменше до всієї території останньої. Це видно хоча б із донесення генерал-лейтенанта А. де Бриньї до Державної військової колегії від 4 травня 1746 р.¹¹⁶ Тому стверджувати про вживання у

¹¹³ Андриевский А. А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений // ЗООИД. – Одесса, 1893. – Вып. 16. – С. 254.

¹¹⁴ Найбільш яскраво презентацію себе як місцевого адміністратора видно з його фрази про те, що у випадку відмови старшини від виконання наказу про непереобрання кошового, *він та кошовий* повинні, в силу даних їм указів, доповісти про це до Київської губернської канцелярії. Тут найбільшу увагу привертає саме позиціонування себе Федцовим як мінімум на одному рівні з кошовим отаманом (ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2812. – Арк. 2 зв. – 4).

¹¹⁵ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1277. – Арк. 21.

¹¹⁶ Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1386. – Арк. 1–1 зв.

даному випадку «україни, де була Дніпровська флотилія», на позначення окраїни було б помилкою.

Не менш важливим для розуміння реального місця Запорожжя у Російській імперії є, без перебільшення, риторичне запитання одного з командувачів російських військами на території Війська Запорозького Низового бригадира І. Петерсона, скероване до генерал-поручика П. Текелії. У рапорті про стан своєї команди за червень 1776 р. Петерсон питає, від кого потрібно охороняти «сие место [Запорожжя], *которое из вновь присоединенных* (курсив мій – О. С.), то ево от донских, или каких других войск кордонами [и] разъездами повелено будет предохранять; о том на лучшее разсмотрение предаю вашему высокопревосходительству»¹¹⁷. Таке яскраве трактування російським офіцером Запорожжя як приєднаної до Російської імперії території різко контрастує з офіційними твердженнями, які вживалися в документах. Згадаємо хоча б тезу маніфесту про ліквідацію Січі, де Запорожжя представлено як область *всередині* імперії, яку «буйні й злочинні» запорозькі старшини хотіли зробити *ніби незалежною*¹¹⁸.

Отже, попри декларовані назовні ідеологічні конструкції, якими просякнуте російське діловодство доби Нової Січі, у свідомості російських еліт все-таки існувало розуміння того, що Вольності Війська Запорозького Низового є не частиною властиво російського ядра, а приєднаним краєм. Водночас такі уявлення доповнювалися переконаннями по те, що воно навіки має бути «государевою землею».

¹¹⁷ ЦДІАУК. – Ф. 752. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 1.

¹¹⁸ Полное собрание законов Российской империи. – Т. 20. – С. 190–192.

ПІСЛЯМОВА

Системне утвердження російської військової присутності на теренах Війська Запорозького Низового відбувалося на тлі фундаментальних змін у долі Європейського фронтиру загалом та його степової ділянки зокрема. Розпочався процес поступового закриття фронтиру. За результатами Карловицького миру 1699 р. у Північному Причорномор'ї було вперше проведено лінійні кордони – здійснено делімітацію та демаркацію. Кордон-простір ставав кордоном-лінією, а спроби зробити незворотною цю тенденцію посутньо змінили традиційне життя автохтонних фронтирних спільнот цієї еластичної зони. Нові реалії стали каталізатором опрацювання як Російською, так і Австрійською імперіями специфічних стратегій надійної фіксації за собою досі слабо інтегрованих територій, а також перетворення колишнього політичного фронтиру (буферної нічийної зони) на поселенський фронтир.

Водночас реалізація амбіцій Московії з опанування простору була відгалуженням головної її стратегії, спрямованої на розмивання самодостатності українського світу (аж до ліквідації будь-яких проявів самоорганізації) та його розчинення в імперських структурах. При цьому змагання з мусульманським конкурентом за закриття фронтиру на свою користь – Османською імперією – було просто неможливим без опори на місцеву фронтирну спільноту, запорозьке козацтво. Відтак, корелюючи обидві місії, доводилося йти зигзагоподібним шляхом, відмовившись від блицкригу в поглиненні Війська Запорозького Низового, яке щойно повернулося під зверхність царя. Війни з Туреччиною видавали розв'язання комплексу логістичних проблем шляхом зведення низки опорних пунктів по шляху слідування армії та для використання флоту. Задля реалізації усіх цих глобальних зав-

дань з початком російсько-турецької війни на теренах Запорожжя у 1736 р. Петербург розпочав широкомасштабне будівництво мережі фортифікацій різної спеціалізації, до завдань яких входили складські, спостережні, контрольні функції.

Але вже з перших днів суто військової цілі навіть в умовах війни було поєднано із завданнями, які впливали з поглинальних задумів. Зокрема, на Новосіченський ретраншемент, окрім інших, відразу було покладено функцію контролю за Січчю. Усі фортеці – «нижньодніпровські пости» – будувалися як тимчасові польові укріплення, відповідно до поточних потреб війни. Загалом якість фортифікацій була дуже низькою. Військові дії 1736–1739 рр. у пониззі Дніпра супроводжувалися як зведенням, так і зруйнуванням польових укріплень, відповідно до тактичних потреб. Натомість низка ретраншементів Надпоріжжя виконували військово-стратегічні завдання (провіантські та флотські бази, пристані).

За умовами Белградського миру Російська імперія не мала права утримувати фортифікації на теренах Запорожжя. Однак фортеці у Надпоріжжі залишилися, хоча обставини склалися так, що із суто військового погляду вони не мали жодного значення. Їх утримували, хоча вони й виявилися віддаленими від російсько-османського кордону, й у другій половині 1740-х років лунали тверезі прагматичні, базовані на військових розрахунках голоси навіть роззброїти фортеці, вивізни артилерію.

У міжвоєнний період на нижньодніпровські пости як підрозділ російських військ в Україні, підпорядкований київському генерал-губернатору, було покладено виконання функцій щодо дотримання прикордонного режиму, розвідки та контролю за козацтвом. Командир нижньодніпровської команди та коменданти фортець у взаєминах з підданими Османської імперії вважалися представниками російської влади.

Як складова російських військ, розташованих в Україні, нижньодніпровська команда комплектувалася з російських польових полків та Українського ландміліцького корпусу, пізніше – лише з ландміліції та полків Київського гарнізону. У справах

комплектування і постачання нижньодніпровські пости були відокремленим підрозділом Українського ландміліцького корпусу, який ніс на теренах Запорозжя караульну та патрульну служби у вахтовий спосіб.

Російські військові на землях Війська Запорозького Низового мали екстериторіальний статус. Однак нижньодніпровська команда не була абсолютно автаркійною. Постачання залогу нижньодніпровських фортець забезпечувалося з провіантських магазинів у Старосамарському і Новосіченському ретраншементі. Звідти ж часто видавали натуральну платню (харчові продукти) Війську Запорозькому Низовому. Проте задля забезпечення себе сіном, дровами, будівельними матеріалами залоги користувалися природними ресурсами Вольностей.

Система російських фортець на Запорозжі у міжвоєнний період 1739–1768 рр. зазнавала реформувань та скорочень. Зменшення чисельності залогу та кількості чинних фортець було зумовлене як ліквідацією Дніпровської флотилії (1740-ві роки), зниженням військової загрози та частковим роззброєнням, так і впровадженням у 1755 р. нових важелів впливу у регіоні. Новосіченський ретраншемент було передано під командування офіцера Київського гарнізону як місцевого російського адміністратора при кошовому отаманові, безпосередньо підпорядкованого київському губернатору. Таким чином, від середини 1750-х років на Запорозжі діяли дві самостійні російські військові команди. Реформування 1755 р. було пов'язане зі спробами Росії належно облаштувати лінійний російсько-османський південний кордон шляхом запровадження системи караулів, підпорядкованих команданту Новосіченського ретраншементу.

Фактично, після закінчення російсько-турецької війни 1735–1739 рр. нижньодніпровські пости на довгі роки стають законсервованими військовими базами. Але стан фортець у міжвоєнний період був дуже далеким від належного і, попри спорадичні проведення якихось ремонтних робіт (в основному силами залогу), не поліпшувався. Подекуди неякісно збудовані укріплення руйнувалися аж до втрати фортифікаційних ознак внаслідок недбалого ставлення з боку командування.

Якраз збереження системи фортифікацій, попри їхню мізерну мілітарну роль та вкрай низьку обороноздатність, надзвичайно чітко відтінює їхню головну для Петербурга функцію. Для імперії фортеці на теренах Війська Запорозького Низового були не стільки військовими осередками, скільки спостережними пунктами на кримському напрямку. До завдань російських комендантів (передусім Новосіченського ретраншементу) належали всебічне шпигування за Запорозькою Січчю, збір свідчень про внутрішнє життя Запорожжя й моніторинг політичної, економічної та епідеміологічної ситуацій у Кримському ханстві за допомогою запорозьких розвідників.

При цьому на тлі російських ретраншементів редути, розташовані у межиріччі Орелі та Самари, на практиці взагалі не мали ані військового, ані навіть розвідувально-спостережного і шпигунського значення через надзвичайно малі залоги та відсутність офіцерів (виняток становив Кодацький редут, який контролював Новокодацький перевіз). Тому найвірогіднішим поясненням, чому фортифікації межиріччя Орелі та Самари не було скорочено наприкінці 1740-х років, може бути розрахунок влади використати їх у випадку чергової війни проти Османської імперії, а також при спорудженні нової укріпленої лінії, Самарської. Обговорення планів щодо побудови останньої почалося в російських владних колах вже через кілька років після Белградського миру.

Через систему фортець імперія намагалася пустити пагони власних господарських осередків, які б стали опорою для маргіналізації запорожців та остаточного вкорінення в краї. Однак на практиці влада не спромоглася на ефективні централізовані заходи, звівши все до спроб привласнити наслідки загощання краю українськими руками. На командира нижньодніпровської команди було банально покладено функції військово-цивільного начальника та підпорядковано поселення, які стихійно виникали при російських фортецях або відновилися після війни. У підсумку обсяги як централізованої, так і приватної російської колонізації запорозьких теренів, здійснювані на

власну руку офіцерами й тісно пов'язані з функціонуванням нижньодніпровських постів, були мізерними і непомітними на тлі цілеспрямованого заселення території Вольностей. Тож про реальний внесок російської військової присутності в освоєння краю в запорозькі часи говорити не доводиться.

Після ліквідації Січі як у ретраншементах, так і в реду-тах і надалі перебували мінімальні залоги, які охороняли казенне майно. Команди було знято остаточно тільки у квітні 1776 р. Проте загалом Петербург волів якнайдовше утримувати фортеці, навіть якщо в цьому вже не було потреби внаслідок імперського освоєння регіону. Основним мотивом було тоді трактування таких об'єктів як матеріальної цінності та адаптація до використання їх у нових умовах, прикладом чого є Старосамарський ретраншемент.

У повсякденних взаєминах російських військових та населення Війська Запорозького Низового простежується чітке самоусвідомлення першими своєї показової вищості. Російські командири нижньодніпровських фортець та урядовці намагалися заперечувати наявність автономії Запорожжя. Але на рівні формальних стосунків мусили визнавати суверенітет над територією з боку Війська Запорозького Низового, звертаючись, наприклад, по дозволи косити сіно чи заготовляти деревину.

Перебування на прикордонні давало російським воякам широкі можливості для швидкого збагачення за рахунок торгових операцій, хабарів на ґрунті перевищення своїх повноважень, врешті, грабунку. Як побутові, так і конфлікти інтересів були досить частим явищем. З іншого боку, як серед рядових і козаків, так і серед офіцерів та старшини не бракувало випадків взаємовигідного порозуміння, повсякденні стосунки в цілому не були ворожими. Цьому сприяли реалії прикордоння та гнучкість запорозького соціуму як питомо фронтірної спільноти.

На загальному тлі уніфікаційних процесів на Європейському фронтірі XVIII ст. зусилля Росії щодо Запорожжя у співвіднесенні зі стратегіями Австрійської імперії на Військовому кордоні виглядають порівнянними, оскільки в кінцевому ра-

хунку спиралися на ідеї тогочасного абсолютизму: «добре впорядкованої держави», централізм, уніфікацію, популяціонізм. Звідси урядові проекти іноземної колонізації (які в обох випадках себе не виправдали, попри величезні фінансові вкладення), рекомендації щодо «цивілізування дикунів і розбійників» та просторового моделювання автохтонного фронтального населення. Але виразно помітна слабкість позицій Росії у фронтальній зоні, неефективність бюрократичного апарату та державного регулювання, необізнаність із реаліями прикордоння та непрофесійність дій на довгу перспективу.

Руйнівна ж налаштованість Росії щодо Війська Запорозького Низового різко дисонує не лише з досить жорстким, але водночас виваженим багатоетапним реформуванням Австріїю граничарів Військового кордону, але й з політикою щодо «своїх» – донського та інших – козацтва. Крім того, радикалізм Росії (а радше, її прагнення стерти саме ім'я Запорозжя) вже за кілька років створив небезпечну ситуацію у Причорномор'ї. Козацьке військо, хоч і на змінених засадах, довелося створювати заново.

Усе це ще раз з усією прямою свідчить про те, що в основі російських стратегій на фронтальні була ліквідація – незалежно від обставин – запорозького козацтва як такого. Специфіка у середині – другій половині XVIII ст. Війська Запорозького Низового як автохтонної фронтальної спільноти, з одного боку, й органічної складової українського світу – з другого, полягала у виразних порухах до переходу на шлях, що вів до одержавлення Вольностей. Це проявилось не лише в політичній культурі Війська, а й у розбудові ефективної адміністративної вертикалі, цілеспрямованій підтримці залюднення та економічного розвитку своєї території тощо.

ДОДАТОК 1

Документи¹

№ 1

1747 р., березня 27. – Лист начальника Українського ландмілицького корпусу генерал-лейтенанта Михайла Філософова кийвському генерал-губернатору Михайлові Леонтєєву про перешикоджання запорожцями згону обивателів Старосамарської сотні назад у Стару Самару

Высокородный и высокопревосходительный господин генерал-аншеф, Киевской губерни[и] генерал-губернатор и ковалер, милостивый государь мой.

Сего марта 3-го дня доношением ис Полтавской полковой канцелярии по доношению ж местечка Богородичного сотника Максима Зуба ко мне между прочим представлено, что того местечка многое число обывателей, убегая войсковых служб и общенародных податей, оставя жилия свои, разошлись врось и живут по степи за пятьдесят и дватцать верст на речках Самарки, Килчане и около Днепра, и сотенного правления не слушают, и живут безгласно, а в ревизии к оной сотне показаны, и тем доношением просили, дабы повелено было тех обывателей, обретающеюся при Усть-Самаре, камандою по-прежнему в Богородичное согнать, чтоб они в нечаенном случае в какие неприятельские руки не попалис.

¹ Цей і наступні документи передано засобами спрощеного-популярного методу археографічної роботи. Фрагменти тексту, які не вдалося однозначно розчитати, позначено знаком питання у квадратних дужках. Виносні літери внесено у рядок. Скорочення під титлом розкрито. Кириличні літери, які вийшли з ужитку, замінено сучасними.

По которому доношению в силе присланных ко мне ис Правительствующего Сената и из Государственной Военной коллегии ея императорскаго величества указов по посланному от меня к находящемуся на низу Днепра маиору Познякову ордеру велено упомянутых обывателей, разшедших из Богородичного и живущих по степи в разных местах и по хуторах, камандируя нарочною пристойною з добрым и надежным обер-афицером команду, всех до единого человека з женами, и з детми, и со всею их пажитью немедленно во оное ж местечко собрать и прилежно наблюдать, чтоб впред никто из них никуда в степь расходится или отлучатся не могли. А сего ж марта в разных числах означенной маеор Позняков, какие посланному от него с командою прапорщику Свершкову, в кои описи и собрании Воиска Запорожского от полковников Максимовича и Кишенского с казаками противности и особливые ему, прапорщику, и команде ево ругателствы и похвалки последовали, кои весма к худому их намерению следовать могут, сообщил ко мне присланные к нему, маеору, от упомянутого полковника Максимовича арегинално письмо, а в протчем тож и о чинимых оным прапорщиком Свершковым тамошним обывателям обидах и взятках в репортах своих написал, с каторых писма и репортав, к лутчему усмотрению списав точные копии, прилагаются у сего.

И по оным, что касается до чинимых прапорщиком Свершковым обид, взятков и протчего, то посланным от меня к реченному маеору Познякову ордерам велено о всем том им, прапорщиком, изследовать и судить воинским судом, которой суд окончив, ко мне прислать немедленно, а о том, что полковник Кишенской и при нем казаков с тритцать человек с ружем, с копьями и чиканами в слободу Волную к квартере оного прапорщика (каторому прапорщику хотя б в том месте для описи запорожских жителств и хуторов быть и не следовательно, однако то он, может быть, с недознания учинил, к таму ж хотя б и описал, толко би не высылал, и ис того б им, запорожцам, никакой обиды приключить не мог) приехав, бранили и со всею ево командою называли злодеями, и замахивалис плетми, и хвалились

бить и болея к тому воиска собирать, и в степь ночным временем из оной слободы выслали, и другия похвалныя и непристойныя слова говарили, и описывать не запорожских, но подлинно з местечка Богородичного и из других мест шшедших з женами и з детми обывателей, которым надлежит по-прежнему в те места собранным быть, но под прикрытием их находятся, вовсе запретили. Хотя таго Воиска Запорожского к кошовому атаману с требованием с ними, полковники, и с кем надлежит, учинения по указам и по их запорожскому воисковому обычаю, и впред так чинит о наикрепчаишем запрещении, и расшедших ис помянутого местечка Богородичного обывателей, каторыя в Волностях под прикрытием их находятся, паки в то местечка о высылке от меня и писано, однако по состоянию таго Воиска в точной Вашего высокопревосходительства команде, а при ним за неимением в получении таких указов, что надлежит ли им, Воиску Запорожскому, малороссийских обывателей, а особливо с женами и з детми, в Волности свои принимать, и не отпуская, хотя по требованиям, на прежняя жилища, во охранении или подданстве своем иметь, покорно прошу о всем том учинить рассмотрение и к таму Войску Запорожскому наикрепчаише предложить, и что а том по рассмотрению Вашего высокопревосходительства последует, меня непродолжительно уведомить, чего ожидая, з должнейшим почтением моим наивсегда пребуду.

Вашего высокопревосходительства
милостивого государя моего
покорный слуга
Михаила Филосовов²
Марта 27-го дня
1747 году
Помітка: № 1245 в

ЦДДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1377. – Арк. 46,
46 зв., 47. Оригінал.

² Особистий підпис.

№ 2

1747 р., березня 21. – Додаток до документа № 1. Рапорт коменданта Усть-Самарського ретраншементу майора Артема Познякова начальнику Українського ландміліцького корпусу, генерал-лейтенанту Михайлові Філософову про заборону запорожцями прапорщику Іванові Сверчкову переписувати переселенців зі Старої Самари, які перейшли під опіку Війська Запорозького Низового

Высокородному господину,
высокопревосходительному господину генерал-лейтенанту Михаилу Ивановичу Философову

Покорный репорт

Командированной по силе ордеров Вашего высокопревосходительства з данною от меня инстукцыею для описи имеющихся за линиею малороссиян и какие б ни были обыватели, скота и прочего сего марта 19 дня Ингермоланского драгунского полку прапорщик Иван Сверчков поданным ко мне репорте[м] объявил, что по данно[й] ему от меня инстукцьи местечко Богородичное и за рекою Самарою от крымской стороны имеющиеся жительства и обыватели им описаны, а сего-де марта 16 дня прибыл он для оной описи в слободу Волную, каторья обыватели под запорожским владением, и того ж месяца 17-го дня за полчаса до вечера запорожской полковник Василе[й] Кишенской и при нем казаков человек тридцать, с ружьем, с копьями и чеканами приехав в вышепоказанную слободу Волною к квартире и необьявля ему ничево, начал бранить всякими скверными словами и сказывал ево со всею камандою злодеями, и замахивалис он и другой с ним атаман, а как ево зовут, незнает, на нево плетми, и он им объявил: ежели-де хочеш, то зачинай меня бить, а я же первой незначу, а от себя обороняйтца стану; и он, полковник, ему сказал: поезжай-де отсюда сейчас, а ежели тепер от нас вскорости не поедеш, то со всею командою велиму тебя казакам бить, и у нас-де еще несколько есть Воиска Запорозьского, сколько сюда

приехали; на что он им объявил, что-де я ежжу для описи не по своей воли, но по ордеру маэора Познякава в силе предложения к нему от камандующего генералитета, да и по ночи ж-де мне теперь с малою камандою в степь ехать опасно, и данно[й] ему от меня ордер объявил, и он ему полковник сказал: хотя ж-де и в силе генералитецкого предложения у тебя от маэора ордер, токмо-де мы ево не слушаем и описыват тебе своих поданных не дадим, а ты ис малою командою в степь поезжай, то-де чорт тебя не возмет; и для вышеписанных резонов он, прапорщик, драгунам и казакам каманды своей приказал заредить ружья и примкнуть штыки, а сам, взяв, заредил пару пистолет и с командою час ночи из оной слободки Волной вышел, и следовал для опасности з зарезженными ружьями до редута Пришибнова пеше, и он, полковник, до самова таво редута с казаками ехал вокруг команды и говорил-де: скурвы дети москоли, будите знать, каковы запорожцы; и для вышеписанного в другие места он, прапорщик, не поехал, ибо по реке Килчане и по Днепру, что и несть хуторов и жителство имеющие обыватели, все под запорожским владением, и с командою в Усть-Самару прибыл, и, Ваше высокопревосходительство, о том, что повелите. Марта 21 дня 1747 году.

У подлинного подписано тако: маэор Артем Позняков

ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1377. – Арк. 49–
49 зв. Оригінал.

№ 3³

1747 р., березня 24. – Додаток до документа № 1. Лист самарського полковника Василя Максимова до коменданта Усть-Самарського ретраншементу майора Артема Познякова зі скаргою на неправомірний дії прапорщика Івана Сверчкова щодо перепису вихідців із Старосамарської сотні й крадіжки у них сіна та вівса

Копия
Благородны мосці пане
мозор Посняков

Сего 747 году марта 13 дня ісвестился я, полковник з старшиною, что ты, господин мозор, посланные от себе афицеров для записки наших обывателей і згону в Старую Самару, почему и Вы ісволите, иміете ли Вы от ея імператорскаго величества указ albo от нашего командира господина генерала Михаила Леонтьева указ іли ніт, то к нам, полковнику обявить, а как самы відаєті, что Вы без нашего командира отамана кошевого Василя Григоревича и от всего Воиска Запорожского Низоваго насилне послал команду прапорщика Інгермоланского драгунского полку Івана Сверчкова, и сия команда человек дватцет, которой прапорщик здін[?] в наших обывателей жителствующих насилне быть брал и овес[?] обывателей и нещадно бил, также і сіно отвозил к Усть-Самарі возов с четьре і овса мешков із два, почему Вы так насилне береті и наших обывателей бегите, иміете ли Вы указ такой силной, а как изволиті в другой раз ісволиті прислат, то без указу не выдамо, а как ис командою приедут, то одинаково хоча й Ваш драгун нашего козака вдарит, то пропаде, а когда і наш козак Вашего драгуна вдарит, то также пропадет.

Того ради Вам обявляем, господин мозор, что где жителствующие обиватели всі козаки, бо оны також козацкую службу отбувають, хоча же ани и женаты, то теперича в службу для розщету на следстві не их надлежит вымоти[?] в учрежденную

³ Документи містить численні виправлення, написаний неохайно.

слідственную комісію в Бахмуті козаков із дватцять п'ять, то всіх тих козаков ис петдисят іміється в Килчені, чего ради ізволиті к нашему командиру атаману кошевому Василю Григоревичу и всему Воиску Запорожскому Низовому писат, когда імієт быть указ от кошевого командира, то можно о том не спорит, еще к Вам команду определымо, чтобы они и оспорилис козаки для записи их вещей, хоча же и прислан был ордер от тебе от самого ли он, ордер, или быть когда от самого, то мы их козаков невыдамо и оногo ордера не станем слухать, ізволите писат к командиру нашему кошевому и всему Воиску Запорожскому Низовому.

У подлинного подпис тако:

полковник самарский Василий Максимов с товариством
1747 году марта 24 дня
с поланки Самарской

Помітка: генералных дел писарь Александр Шестаков

ЦДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1377. – Арк. 48–
48 зв. Тогочасна копія.

№ 4

1755 р., жовтня 4. – Опис Новосіченського ретраншементу, за яким секунд-майор Київського гарнізону Василь Федцов прийняв командування ретраншементом від капітана Єремія Кисленського

Опись, коликое число находящихся при Новосеченском ретранжаменте прошлых годов разных письменных дел, також состоящей при оном ретранжаменте и за Запорожскою Сечью на Никитинской заставе ландмилицкой, також и малороссийского Миргородского полку казацкойи артилериских служителей команды, и во оном ретранжаменте артиллерии, хоромного строения и протчаго, ландмилицкого Курского полку капитаном Еремеем Кисленским Киевского гарнизона Нежинского полку господину секунд-маеору Федцову отдано, и сколко чего имянно, значит под сим. Октября 4 дня 1755 году.

№	1741 году
1	Ордер за рукою генерала-аншефта Леонтьева, отпущенной сентября 13 дня на имя подполковника Раевского о подписке на данных от кошевого атамана запорожским козакам пашпортах.
2	Ордер за рукою одного ж генерала Леонтьева на имя одного ж подполковника Раевского, отпущенной ноября от 29 дня о прибавки к нему в команду людей до пятидесят человек о прочем
3	Ордер за рукою генерала Леонтьева на имя подполковника Раевского, отпущенной июля от 2 дня 742 году о збиращии с проезжающих всякого чина, кроме запорожцов, на покупку бумаги и сургуча с каждого воза по одной капейки.
4	Ордер за рукою генерала Леонтьева на имя полковника Раевского, отпущенной августа от 17 дня 742 году о небращии у запорожцов куриром и никому подвод, и для взятья оных к ним не заезжать, и о прочем.
5	Указ ис Киевской губернской канцелярии за рукою генерала Леонтьева на имя капитана Клишова, отпущенной декабря от 22 дня 746 году под №-ом 3019 о выдержании прибывающих ис Крымской области купецких людей за Никитинским фарпостом полукарантину и о прочем.
6	Указ ис Киевской губернской канцелярии за рукою генерала Леонтьева на имя капитана Карамышева, отпущенной октября от 27 дня 747 году под №-ом 3475 о пропуске в Сечь безкарантинно из урочища Копыловки из запорожских зимовников одних толко запорожцов и о прочем.
7	Указ ис Киевской губернской канцелярии за рукою генерала Леонтьева на имя капитана Павлова, отпущенной от июля месяца 748 году под №-ом 1314-м о непременном исполнении по прежде посланным капитану Карамышеву указам и о прочем.

8	Указ ис Киевской губернской канцелярии за рукою генерала Леонтьева на имя капитана Кривцова, отпущенной сентября от 20 дня 748 году под №-ом 2955-м о пропуске прибывающих ис Крыма с писмами Воиска Запорожского к кошовому по выдерживании пятидневной карантины.
9	Указ ис Киевской губернской канцелярии за рукою генерала Леонтьева на имя капитана Карцова, отпущенной марта от 7 дня 750 году под №-ом 439-м о пропуске в Крымскую область запорожских козаков по даваемым от кошевого атамана пашпортам и о прочем.
10	Указ ис Киевской губернской канцелярии за рукою его превосходительства господина генерала-маеора и киевского вице-губернатора Ивана Ивановича Кастюрина, отпущенной апреля от 30 дня 753 году под №-ом 580-м и при том два экстракта о непропуске на обе стороны заповедных товаров и прочего на имя прапорщика Григорова.
	Прошлых годов, месяцев и чисел указов, ордеров и прочих письменных дел, також и черных журналов свяска одна.
	Сверх вышеписанного указ ис Киевской губернской канцелярии о секретном деле за рукою его превосходительства господина генерала-майора и Киевской губернии вице-губернатора Ивана Ивановича Костюрина на имя капитана Микулина, пущенной февраля от 27 дня 754 году под №-ом 12, по которому во исполнение велено почасту репортовать.

О состоянии команды

Звание чином	при Новосеченском республиканском			здоровых			Звание чином
	полковой лекарь	ротной квартир- мистр	капралов	полковой лекарь	ротной квартир- мистр	капралов	
Ландмилицкого корпуса полков	Курского						
	Брянского						
	Ливенского						
	Орловского						
	Тамбовского			1			
	Козловского						
	Ефремовского		1				
	Рязского						1
	Борисоглебского						
	Слободского	1				2	
Белевского							
итого			3		3		1
артиллерийских слу- жителей							
малороссийского Миргородского							
всего			3		3		1

Описание состоящей при Новосеченском ретранжаменте артиллерии с ее припасы, також и прочих разных казенных вещей и протчаго				
Звание вещам	число вещей			ИТОГО
	ГОДНОГО	НЕГОДНОГО	ВОСРЕ НЕГОДНОГО	
В ведомстве артиллерии капрала Петрова: на гоубтвахте				
пушек чугунных	Трехфунтовых	2		2
	двухфунтовых с половиною	2		2
	Двухфунтовых	4		4
к ним припасу				
крышек свинцовых	Трехфунтовых	2		2
	двухфунтовых с половиною	2		2
	Двухфунтовых	4		4
банников 3 забойники	Трехфунтовых	2		2
	двухфунтовых с половиною	2		2
	Двухфунтовых	4		4

Трещеток		7			7
Пыжеников		7			7
шуфлей медных трехфунтовых		2			2
шуфлей жестиных двухфунтовых		4			4
негодных (жестиных двухфунтовых с половиною)			2		2
клиней дубовых	Трехфунтовых			4	4
	двухфунтовых с половиною			4	4
	Двухфунтовых			4	4
ядер	Трехфунтовых	238			238
	двухфунтовых с половиною	24			24
	Двухфунтовых	258			258
разных калибров	разных калибров	164			164
	Картечь	50	50		100
	картечь 3 зарядов	142			142
пороху пушечного боченков		9			9
в них во всех весу дватцать семь пуд		27 пуд			27 пуд

	15 пуд		15 пуд		15 пуд
фитиля палительного пятнадцать пуд					
кож юфтовых	8	2			10
лопатак железных	2				2
В ретранжаменте и по редутам и Новосеченских воротах морской провизии в ведомстве ландмилицкого Казловского полку капрала Кагова					
Осмифунтовых	7				7
пушек чугунных с морскими негодными лафеты	13				13
Трехфунтовых	2				2
фолканетов трехфунтовых с лафеты					
без лафетоф	8				8
без лафета ж одна фунтовая	1				1
Крышок свинцовых					
Банников с забоиниками					
Разных калибров	20	5			25
	19	2			21
шувлей			12		12
жестяных					
Пыжеников					
Ядер					
картечь зарядов в футлярах, обязанных хол- стиною, которые от долгого времени лежания уже погнили					
	20	2			22
	1525				1525
	313				313

каречь простых не в футлярах весом по примеру два пуда		2		2
трубок заправочных	36			36
капьярмусов в кожах	14			14
виганков пороховых медных	2			2
ломов железных	7			7
мерок пороховых	2		медных	2
	2		железных	2
пороху дватцать фунтов		20		20
рогов пороховых	10	8		18
лопатак железных	600	47		647
кирок и матык	340	8		348
тапаров вове негодных			76	76
свертелов, в том числе напарней семь	8	1		9
Буравов		3		3
Долог	15	14		29
Стругов		3		3
Скоблей		3		3
железа шинного весом два пуда	2			2

кос сенокосных вове негодных				15	15
уполовников железных	2				2
котлов чугунных	2				2
конопатов железных	7				7
кострюля медная		1			1
котел медной малой		1			1
блоков морских судовых, в том числе бес кругов адинацать	13	11			24
молотков железных	2				2
наковалней железных косных	2				2
колец к косам сенокосным		11			11
гвоздей судовых железных фунтов дватцать		20			20
якорей, в том числе без рогов пять	10	5			15

Звание вещам	число вещей		итого
	годного	негодного	
весел судовых	10	3	13
засовов воротных железных		3	3
от гренадерских шапок		4	4
	гранат медных же	3	3
шубных лоскутов		20	20
ниток полфунта		1/2	1/2
древок копейных		31	31
	с подтоками, в том числе ломаная одна		
		36	36
присланных из Старой Самары для всяких потребностей серпов, в том числе переломленной адин	19	1	20
В ретранжаменте хоромного строения: каменданских покоев			число вещей
светлица с комнатою			1
на чердаке светличка дощатая			1
Пекарня			1
между ими сени			1
Баня			1

Предбанник	1
Погреб	1
Канюшня	1
сарай для обозу	1
афицерских светлиц	2
при них черных изб.	2
Сеней	2
Чуланов	3
Конюшня	1
салдатских черных изб ветхих, в том числе вовсе негодных четыре	12
за крепостию близ речки Подполной для болных черная изба	1
баня-землянка	1
При гоубвахте	
пороховой артиллериской погреб	1
для морской провизии цейхауз	1
Сарай	1
провианских анбаров дощатых, покрытих очеретом, ветхих	2
у ворот караулных черных изб	2

землянка козацкая	1
у проезжих Сеченских ворот караулная черная ветхая изба с сеньми	1
в состоящем близ Сеченских ворот редуте землянка для караулных ветхая	1
в ведомстве мотазейн вахтура капрала Медведева досок бойдачных длинных и коротких	106

Скрити: Капитан Кисленской. По сей описи вышеписанные писменные дела, також икаманду, артилерию и протчее, что имеетца, принял секунд-маэор Василей Федцов.

ЦЦДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2583. – Арк. 16–19 зв. Оригінал.

№ 5

1755 р., жовтня 6. – Ордер командира трисотенної команди Українського ландмілицького корпусу Парфенія Щетиніна комендантам Кодацького редуту, Кам'янського, Новосіченського ретраншементів та Микитинської застави з вимогою патрулювати прикордоння та кожні шість днів надсилати рапорти про поточну ситуацію

Ордер команди низднепровской господам обер-афицерам, состоящим в Каидацком редуте, в Каменском и Новосеченском ретранжаментах и Никитинской заставе

Сего октября 6 дня в присланном ко мне от его светлости превосходительного господина генерал-майора князя Костентина Антиоховича Кантемира написано: хотя-де пред сим о имении от нечаянного неприятелского нападения крепкой предосторожности от его светлости ко мне предлагаемо и было, но ныне-де по присланному к его светлости от его сиятельства господина генерала-аншефа, ея императорскаго величества действительного камергера и ковалера графа Петра Семеновича Салтыкова в силе указов Государственной Военной коллегии ордеру велено по некоторым полученным о заграничных обращениях секретным обстоятельствам от неприятелского нечаянного нападения иметь всекрепкую и неоплошную предосторожность, и для того его светлость оным ордером ко мне накрепчайше предложить изволит, чтоб в команде моей от того неприятелского нападения иметь всекрепкую и неоплошную предосторожность и повеленные разезды призводить в силе прежних его светлости ордеров без малейшаго упущения, и что впредь от времени до времени происходит будит, к его светлости почаству репортовать.

Того ради вышеписанных мест господам обер-афицерам каждому в команде своей от неприятелского нечаянного нападения иметь всекрепкую и неоплошную предосторожность, и повеленные разезды призводить в силе прежде посланных от гарнизонных дел ордеров без молейшего упущения, и что впредь от времени до времени происходит будет, для репортования его светлости от каждого места чрез шесть дней присылать ко мне

репорты. В слышании ж сего, в каждом месте списав точные копии, под сим подписатца и, в каждом месте припечатав для другога, отправлять с нарочными, а из Новосеченского ретранжаменту прислать обратно. Октября 6 дня 1755 году.

У подлинного подписано тако: майор Парфений Щетинин.

Скріпа: С подлинным читал сержант Матвей Сандрыков.

Помітка: Копия о секретном деле

ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2620. – Арк. 7, 7 зв., 10.

Точасна копія.

№ 6

1755 р., жовтня 6. – Ордер командира трисотенної команди Українського ландміліцького корпусу Парфенія Щетиніна до всіх обер-офіцерів команди про поширення чуми та заходи безпеки

Ордер низднепровской трехсотной команды господам обер-афицерам, состоящим от Старосамарскаго даже до Новосеченского ретранжаментов

Сего числа в присланном ко мне от его светлости превосходительного господина генерал-маеора князя Костентина Антиоховича Кантемира ордере написано, в ордере-де его сиятельства господина генерала-аншефа, ея императорскаго величества действительного камергера и ковалера графа Петра Семеновича Салтыкова к его светлости написано ж: господин генерал Глебов от 19 минуваго августа присланным к его сиятельству из крепости Святыя Елисаветы репортом объявил, что уведомленось тамо, якобы в турецких городах, а именно в Очакове, в Килиги, Фокшии да и в самом в полском местечке Палеева Озере, оказалась на людях моровая яззва, чего-де о повеленном разведовании посылан был от него генерал-майора до того Палеева Озера нарочно из тамошних новопоселенных слобод надежной человек, которой, возвратясь оттуда, в Архангелске стоящему при команде афицеру (а сам он удержан в карантине) объявил, что, недоезжая Палеева Озера, состоящей под местечком Совранью для караулу тамошней полской козачей атаман сказал ему, что как-

де на ту сторону реки Буга, так и оттудова пропускать у них не велено и не пропускают, и моровая-де язва в Турецкой области есть в Бендерах, и от оног верстах в тритцати к Дунаю-реке в Коушане и в Калиги, а за Полеевым Озером слух идет, что в местечке Фокшини она моровая язва есть, толко-де еще таят, и заподленно еще доведатца не от кого, о чем-де обо всех паче уповает достоверится разведать может посланной по согласию с ним генералом-майором Глебовым от господина генерал-майора Хорвата прапорщик Живанович, и по таким опасным известиям приходящие ис Туркеи и из ближних ко оной полских мест всякого зваания людей нигде пропускают, а и оттуда в тамошня места выпускать не велено, кроме одного места, яко-то Архангелску, где таковых приходящих всех принимая, содержать там в карантине толко указной шестинедельной карантин, а егда кто с какими товарами, оных так, как до сего чинилось, содержав, в двоесрочном карантине проветривая, оной тавар ис протчих же ближних тамо мест, яко-то Смелянской, Чигринской, Илькянской губерней приезжающих в крепость Святые Елисаветы со всяким харчем, без чего обоитица не можно, с крепким обеза-телством и уверностию, что не были ль они вблизе означенных мест, и есть ли подленно того не явится, пропуск чинить, и велено в команде моей от оной опасной болезни на учрежденных заставах и фарпостах в силе указов и генералитецких ордеров иметь крепкую предосторожность.

Того ради господам обер-афицерам в команде своей на основании вышеписанного его светлости ордера исполнение чинить и от помянутой опасной болезни иметь крепкую предосторожность, в слушании ж и во исполнении господам обер-афицерам под сим подписатца и для исполнения с сего ордера, списав точные копии, оставлять при каждом месте и, припечатовав пост до посту, отправлять, и сей ордер с подписками, а от Новосеченского ретранжаменту послать обратно. Октября 6 дня 755 году.

У подлинного подписано тако: майор Парфеней Щетинин.

С подлинным читал сержант Матвей Сандрыков.

Помітка: Копия о секретном деле.

ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2620. – Арк. 8, 8 зв., 9.

Тогочасна копія.

№ 7

1755 р., жовтня 7. – Рапорт коменданта Новосіченського ретраншементу секунд-майора Василя Федцова Київській губернській канцелярії про склад залог ретраншементу та Микитинської застави

В Киевскую губернскую канцелярию

Покорный репорт

Коликое число в команде моей при Новосеченском ретранжаменте состоит Киевского гарнизона и ландмилицкого корпуса разных полков обер- и ундер-афицеров, капралов, редовых и протчих чинов, и малоросиских полков козаков как во оном ретранжаменте, так и на Никитинской заставе, и ис того числа в расходе, значит под сим. Октября 7 дня 755 году

команды	Звание чынам	Киевского гарнизона		Ландмилицкого корпуса полков										итого	артиллерийских служителей	Миргородского	Полтавского	Всего			
		Полтавского	Нежинского	Курского	Брянского	Ливенского	Орловского	Тамбовского	Казловского	Ефремовского	Рязского	Борисоглебского	Слободского						Белевского		
при Новосеченском рентажменте	секунд-маеор	1																	1		
	капитан			1																1	
	полковой лекар																			1	
	сержант	1																		1	
	ротной квартирмейстер										1									1	
	капралов	1									1									4	
	ротных писарей	1																		2	
	цырюльников	1																		2	
	барабанщиков																				2
	редовых	3																			106
денщик из рекрут	1																			1	

№ 8

1756 р., квітня 28. – Донесення кошового отамана Григорія Федорова до Київської губернської канцелярії про наїзд командира Кодацького редути поручика Семена Серкова на село Сокільську та побиття тамтешніх мешканців

В Киевскую губернскую канцелярию

Покорное доношение

Запорожских Вольностей села Новоселовки атаман с подчиненными своими в Коши были челом на состоящего при Кодацкой редуте лантмилицких полков поручика Семена Серкова о производимых от него запорожским подданным нестерпимых обидах, который в проездах своих, приехавши в село Соколску необычно п'ян, тамошних жителей и козаков Андрія Мандрику да другого прозванием Митлаша плетми до полусмерти бил, и бывшие при нем салдаты, видя таковые командира своего дерзости, реченного Митлаша жену заняв плетми, в степ на лошадях прогнали б'ючи, и между тим реченній Серков ска[за]л: жалуйтесь вашему кошовому, а знайте то, что не он вам пан, но мы тепер и впредь над вами будем пановать, что люде, учув и приняв, яко простые в разсуждение то, что ежели б ему Сіркову не дано над оными людми власти, таковой бы дерзости не ділал, пока о той Сірковой річи, что подлинно над ними власть дана, увідають, взяли в біг, и иные по кучугурам от бою и гонения спастись, а протчіи, бросаясь за нагоном его, Серкова, и салдатов в воду, от того себе хранили и от таковаго разорения и гонительства такой страх узялы, что ночной поры в домах своих для охранения своих убожеств зходясь, з осторожностью сидят, а за страхом спать не подумают, вдень же мало в том селі по дворам увідить люди и можно, всі в бігах криются по кучугурам и по другим містам.

Того ради о вышеписанном в Киевскую губернскую канцелярию под высокое благоразсмотрение донося, покорнійше прошу, не допуская мене с Воиском к такому от его, Сіркова, производимому поношению и сохраняя войсковых запорожских людей от предписанных бідств, куда надлежит о нечиненіи таковпред ему, Сіркову, и протчим и о неоставленіи ему, Сіркову,

без должного штрафа, писать и требовать запрещения, а что послідует, в Кош предложить.

Атаман кошовій Григорій Федоров с товариством⁵
1756 году
априля 28-го дня
Из Коша

ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2899. – Арк. 2,
2 зв., 6. Оригінал.

№ 9

1763 р., березня 8. – Рапорт генерал-поручика П. Мельгунова до генерал-поручика Петра Олиця про стан артилерії у нижньодніпровських постах та з пропозицією підпорядкувати артилеристів очільникам трисотенної команди

Высокородному и высокопревосходителному господину генерал-порутчику и квалеру Петру Ивановичу Олицу

Репорт

Господин генерал-маиор фон Штофелн репортом ко мне представил о состоящих по Днепру ретранжаментх Биркуцком, Соколском, Коидацком, Богородиченском, Каменском и Сеченском явилась артилерия в неисправностях, а именно пушки без лафетов и колес на земли лежат, о исправлении оной починкою под пушки лафетов и колес писано от меня артилерии к господину генерал-маиору Чиркову, а в тех ретранжаментх караул содержит Украинского корпуса трехсотная команда под командою штап-афицеров, а ортилериские служители и пушки не в команде реченных штап-афицеров, и так в случае неприятельского движения воинской дисциплины и доброго порядка иметь неможно, я Вашему высокопревосходительству сим представляю, не соизволите ль куда надлежит, о бытии как артилериским служителям, таки ортилерии для лутчаго распоряжения и смотра в команде у предписанных штапов, куда надлежит, представить.

⁵ Особистий підпис.

Генерал-порутчик П: Мелгунов⁶
№106
К. Белевская,
Ч 8 марта 1763 году
Помітка: Получен 11 марта

ЦДІАУК. – Ф. 755. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 184.
Оригінал.

№ 10

1776 р., квітня 19. – Рапорт губернатора Азовської губернії, генерал-майора Василя Черткова генерал-поручику Петру Текелії про необхідність подальшого перебування окупаційних військ на території Запорожжя, результати інспектування Чертковим Біркутського редуту та пропозиція ліквідувати редуту (по лівому берегу Дніпра у межиріччі Орелі та Самари)

Высокородному и высокопревосходителному господину генерал-порутчику, командующему расположенным в Азовской и Новороссийской губерниях корпусом и войсками к стороне Крыма и разных орденов кавалеру Петру Аврамовичу Текелию

От генерал-майора, Азовского губернатора и кавалера Черткова

Рапорт

Ордер Вашего высокопревосходительства от 11-го сего апреля с приложением в копиях ордеру его высокографского сиятельства господина генерал-фельтмаршала, сенатора, Малороссийской и Слободской губернии государева наместника Петра Александровича Румянцова-Задунайского и указа Государственной Военной коллегии о сочинении требуемого тем указом исполнения о числе людей и лошадей в оставленных на страже при бывшей Запорожской Сечи и при разных постах, козачьих полках и командах и исчисления сколько суммы им на жаловане, провиант и фураж

⁶ Особистий підпис.

со окончания последней дачи ныне и впред на каждую треть надобно, со объявлением при оном по лутчему сведению здешняго края и расположения войск, все ли те казацкие полки и команды и навсегда в показанных местах оставить нужно или на некоторое только время, и для донесения его высокографскому сиятельству к Вашему высокопревосходительству со мнением моим о присылке, я сего числа течения 15-го числа имел честь получить и на оное Вашему высокопревосходительству сим рапорту.

Касателно до состоящих в Азовской губернии по местам козаков, то оных на Днепровской линии в силу высочайшого от ея императорского величества в прошлом 1770-м году мая 3-го об оной линии апробованного штата положено иметь по 3 полка с переменою ежегодно с производением им жалованья, провианта и на лошадей овса из воинской суммы, а в полном числе сии козацкие полки по оному положено содержат, тож на каком жалованье и о прочем выписанную из того штата ведомость у сего представляю. По которому штату они при той линии во всем на особо к тому ассигнованной сумме и состоять имеют навсегда до совершения той линии да по старой линии находится малороссийских полков при одном старшине козаков конных 22, пеших 37-м итого 59-т, кои получают только провиант, денежного ж жалованья не получают, а прежде до начатия войны бывало на той линии для разъездов таковых козаков по 200 человек, которых и требовал в присылку от Малороссийской коллегии, но ныне по пренесении таможен, не предвидя в них никакой надобности, как сих ныне состоящих отпустить, так и о неприсылке вновь оной Малороссийской коллегии представить имею. Елико ж принадлежит до малороссийских козаков при редутах по Днепру, то по имению точного о числе и содержании их сведения и не определены ли оные от бывшей Второй армии предводителя о скорейшей присылке предложил находящемуся в Богородичне за коменданта майору большому Карпову, что получа, к Вашему высокопревосходительству отправит неукосну, предварително объявя, что те козаки в тех местах ныне напрасно состоят, поелику тех редутов, особливо Биркуцкого, как я сам во оном был, почти и следов не видно, а только поставлены небольшие четыре морския фалканета и хранятся там несколько артиллерийских припасов, чему, упо-

ваю, подобны и протчие, и так ту артиллерию и припасы гораздо удобнее перевезть в Богородично, а козаков отпустить в их дома, солдат же, как и оных нашол в том Биркуцком редуте 4-х человек, отправить к их полкам, о чем хотя и до получения Вашего высокопревосходительства ордера для представления о том, куда надлежит, требовал от того майора Карпова рапорта, но оной еще не получил, а теперь послал за тем нарочного.

Подлинной подписал генерал-майор Василей Чертков
апреля 19 дня 1776 год
крепость Белевская
Помітка: Копія

ЦДІАУК. – Ф. 752. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 7–7 зв.,
12–12 зв. Тогочасна копія.

№ 11

1776 р., квітень. – Додаток до документа № 10.
Відомість, виписана зі штату Дніпровської лінії про козацькі полки

Ведомость, выписанная из апобованного о Днепровской линии штата обытии на оной линии Донским казацким полкам и положенном им на жалованье и о протчем. Апреля дня 1776 года		
	рубли	копейки
Три козацких полка, из которых в каждом состоят полковник – 1, есаулов – 5, харунжим – 5, сотникам – 5, квартирмейстру – 1-ому, редовым – 500-м, а всех чинов – 517, в трех же полках – 1551		
Им на жалованье в год, полагая оное против того, как при случае командирования к армиям определяется на один полк, 6388-му, а на три	19164	
Да на провиант и фураж, ценами полагая муку – по 2 ру[бли], крупу – по 2 ру[бли] по 6 ко[пеек], овес – 1 по ру[бли] по 25 ко[пеек] четверть на 1 полк, 11257 ру[бли] 55 ко[пеек], а на три	33772	65

Подлинной подписал генерал-майор Василей Чертков
Помітка: Копія

ЦДІАК. – Ф. 752. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 6.
Тогочасна копія.

№ 12

1776 р. квітня 28. – Рапорт губернатора Азовської губернії генерал-майора Василя Черткова генерал-поручику Петру Текелії про кількість лівобережних козаків у російських фортецях на території Запорожжя та недоцільність подальшого утримання цих фортець, окрім Старосамарського ретраншементу

Высокородному и высокопревосходителному господину генерал-порутчику, командующему расположенным в Азовской и Новороссийской губерниях корпусом и войсками к стороне Крыма и разных ординов кавалеру Петру Аврамовичу Текеллию

От генерал-маиора, Азовского губернатора и кавалера Черткова

Рапорт

Всходство отправленного к Вашему высокопревосходителству от меня сего течения 19-го о находящихся в Азовской губернии козаках рапорта, о малороссийских находящихся на старой линии и при редутах по Днепру Вашему высокопревосходителству следующее доношу, что я сего ж апреля 20 д[ня] в Малороссийскую коллегияу сообщил, чтоб к имеющимся на оной линии наличным вчисло 200-т человек прежде требуемого числа козаков в присылку сюда отменить, да и те, состоящие при линии, тепер в наличестве по несостоянию в них за перенесением таможен никакой надобности по собрании со всех крепостей от меня распушены будут в их дома. А сего апреля 23-го находящейся в Богородичном за коменданта майор Карпов прислал при рапорте от находящихся издавна для предосторожности от соседственной стороны при днепровских редутах малороссийского Миргородского полку козачьих командах ведомость, при чем объявляет, что из тех команд нужно надобно для посылок и прочаго в Старосамарском и Каменском ретранжаментях, а о протчих предает в рассмотрение, жалованья оные команди

не получают, а довольствуютца из Старосамарского магазейна провиантом, для лошадей же в летнее время сено приготавливали на сенокосах бывшей Сечи, о чем Вашему высокопревосходителству с приложением со упоминаемой о козаках ведомости и рапорту с тем объяснением, что совершено в тех козачьих командах на сей стороне Днепра ни в Старосамарском, ни в прочих ретранжаментх и редутах нужды не предвижу, о чем его светлости господину генерал-аншефу, сенатору, Новороссийской, Азовской и Астраханской губерний государеву наместнику и разных ординов кавалеру князю Григорью Александровичу Потемкину от меня с представлением полученных мною от вышеозначенного господина майора Карпова ведомостей о числе в тех, кроме Старосамарского ретраншаментх, он же и Богородично, которого укрепления в нынешнюю войну исправлены, орудиев, снарядов и о состоянии во оных строение равно по числу воинских чинов донесено, что не изволит его светлость по бесполезности и ненадобности предписанных во всем разрушившихся редутов имеющуюся в оных артиллерию, и что годно ис снарядов, свесть в Богородично или в крепость Александровскую, а строение, которое там есть и пришло в негодность, желающим с публичного торгу продать, а Вашему высокопревосходителству о сем объявля, полученную от оног майора Карпова о числе малороссийских состоящих при вышеозначенных редутах казаках ведомость, таковую ж при сем представляю.

На подлинном подписал генерал-майор Василий Чертков
1776 году
апреля 28 д[ня]
Крепость Белевская
Помітки: Копія.
№ 754.

ЦДІАУК. – Ф. 752. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 5–5 зв.,
13. Тогочасна копія.

№ 13

1776 р., квітень. – Відомість про команди Миргородського полку, які стоять на Українській лінії та у нижньодніпровських постах

Звание чинов		согеной осаул	старшина	козаков		лошадей	
				рядовых	болных		
состояние команды		1	1	117		117	
по каким листанциям состоят	в Белевской крепости при казеных волах			4		2	
	в Старосамарском ретраншементе	1		25	3	30	
	козаков	в Биркуте в лагире		1	28	2	30
		в ренташ- ментах			5		5
	в редутах	в Биркутском			28	2	30
		в Новосечинском			10		10
		в Кайдацком			4		4
	в Сакольском			4		4	
	в Самарском у казеного мосту			4		4	
итого в расходе	1	1	108	9	117		

С подлинной свидетелствовал порутчик Петр Яковлев.

ЦДІАУК. – Ф. 752. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 8.
Тогочасна копія.

Опубл.: *Мицик Ю. А.* Після падіння Січі... // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 2000. – Вип. 5. – С. 220–221.

Додаток 2

Біографічна інформація щодо офіцерів
Українського ландміліцького корпусу, які служили
на Запорозжі (за формулярними списками 1756 р.)¹

1. Семен Серков, поручик Новооскольського полку

37 років, походить «из подьяческих детей», має 5 кріпаків². Грамотний, вміє писати, «а других наук не знает». Поступив на службу 19.11.1734. Служив ротним писарем з 16.08.1736, підпрапорщиком з 16.08.1740, квартирмейстером з 15.03.1742, вахмістром з 27.06.1746, полковим писарем з 16.10.1746, аудитором з 1.01.1749, поручиком с 25.04.1751.

У 1737 р. був при взятті Очакова. Перебуваючи на писарській та аудиторській посадах, показав достатнє знання статуту та справність. Відряджений у нижньодніпровські пости за ордером генерал-лейтенанта Девієра від 11.05.1753. Чи був раніше у фергерах і криксрехтах та під слідством – невідомо. Через відсутність інформації про його нинішню службу, а також через різні скарги на нього у дистрикті та у Запорозжі (перебуває під слідством) – підвищення у званні не гідний, відповідно до пп. 11, 13 наказу Військової колегії від 29.01.1756³.

¹ Формулярний список в архівній справі оформлено у вигляді таблиці, де інформацію (вік, соціальне походження, майновий стан, час вступу в службу, час присвоєння чергових військових звань, участь у походах та війнах, рівень освіти, перебування у штаті полку чи ні, сучасне місце служби/відрядження, стягнення та провини, резолюція щодо можливості підвищення у званні та резолюція від генерал-лейтенанта П. Девієра) розміщено у відповідних стовпцях напроти імені та прізвища офіцера. У даній таблиці інформацію різних стовпців об'єднано та узагальнено. Деякі промовисті особисті характеристики наводяться у вигляді цитат.

² Рахувалися лише кріпаки чоловічої статі.

³ ЦДІАУК. – Ф. 1639. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 19 зв. – 20.

<p>2. Гаврило Косилбашев (Касалбашев)⁴, поручик Брянського полку</p>
<p>26 років, «нации российской», походить з дворян, має 27 кріпаків. Грамотний, вміє читати і писати російською та німецькою. Вступив на службу 13.07.1744 гвардії солдатом. З 5.01.1747 служив у польових полках квартирмейстером, з 14.10.1749 – вахмістром, з 11.05.1751 – прапорщиком, 25.04.1754 – поручиком. Відряджений у нижньодніпровські пости за ордером генерал-лейтенанта Дев'єра від 5.08.1755. Від генерал-лейтенанта П. Дев'єра зазначено: оскільки він перебуває не під слідством (і ще не відомо, чи доведе слідство його провину), але перебуває при своєму командуванні – гідний підвищення у званні. Відповідно до ордеру Дев'єра від 26 липня 1753 р., мав бути під фергером і криксрехтом за те, що дав паспорт білому ієродиякону, однак тоді слідство не було розпочате через відсутність Касалбашева. Тому відповідно до п. 11 наказу Військової колегії від 29.01.1756 – підвищення у званні не гідний⁵.</p>
<p>3. Михайло Шатилов, поручик Рязького полку</p>
<p>41 рік, походить з дворян, «великороссийской нации веры кафолической», має 40 кріпаків. Грамотний, вміє читати і писати російською. Вступив на службу 29.01.1742 гвардії солдатом, поручик – з 29.01.1754. За ордером генерал-майора Кунінга від 10.01.1756 відряджений до Старосамарського провіантського магазину⁶.</p>
<p>4. Лука Расвський, капітан Новооскольського полку</p>
<p>38 років, походить з дворян, має 70 кріпаків. Грамотний, вміє читати і писати, «а сверх того других наук никаких не знает». Служить з 1.02.1737, капралом – з 4.03.1737, каптенармусом –</p>

⁴ «Касимбашами» кримські татари називали калмиків, що може вказувати на калмицьке походження цього офіцера (Апанович О. М. Збройні сили України у першій половині XVIII ст. – К., 1969. – С. 149).

⁵ ЦДІАК. – Ф. 1639. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 297 зв. – 298, 71 зв. – 72.

⁶ Там само. – Арк. 445 зв. – 446.

з 5.03.1737, вахмістром – з 1.06.1737, прапорщиком – з 1.08.1738, ад'ютантом – з 26.10.1741, поручиком – з 12.03.1745, капітаном – з 25.04.1751. У 1737 р. був у Кримському поході, брав участь у штурмі Карасубазара, у 1738 р. – у Кримському поході, брав участь у взятті Перекопа, у 1739 р. – в Хотинському поході.

Відряджений у нижньодніпровські пости за ордером генерал-лейтенанта П. Девієра від 22.08.1754, служить при Новосіченському провіантському магазині. «За шумством... должности и звания своего неприлежен, и от службы отбывает и неисправен, объявляется в полку в Сеченском ретранжаменте при провиантском магазине, а живет в доме своем, за чем в порученном ему деле многие упущения явились», за що мав бути висланий назад на Українську лінію під караулом. Тому відповідно до пп. 1, 9 наказу Військової колегії від 29.01.1756 підвищення у званні не гідний. Від генерал-лейтенанта Девієра зазначено, що, окрім вищевказаних непорядків та «шумства», у підкомандному йому загоні сталося вбивство капрала, тому підвищення у званні не гідний⁷.

5. Єремій Кисленський, капітан Курського полку

42 роки, «нации российской из однодворцов», має 13 кріпаків. Грамотний, вміє читати і писати, «а других наук не знает». Служить з 13.03.1737, ротним писарем – з 25.03.1737, полковим писарем – з 23.08.1737, прапорщиком – з 26.10.1741, поручиком – з 1.01.1749, капітаном – з 25.04.1754. У 1741 р. був під фергером і криксрехтом за те, що без дозволу генералітету спільно з іншими офіцерами свого полку підписав рішення про продаж казенного сукна, яке залишилося після померлих військовослужбовців. Звільнений від слідства за імператорським указом. Ордером П. Девієра від 30.04.1755 відряджений у нижньодніпровські пости. «Содержит себя порядочно, от службы не отбывает, следственно и пороков никаких... не имеет». Але через немолоді роки і слабке здоров'я може бути гідний до підви-

⁷ Там само. – Арк. 482 зв. – 483.

<p>щення у званні лише для служби у внутрішньому гарнізоні, а не в польових полках. Від генерал-лейтенанта П. Девієра зазначено: через немолоді роки і слабке здоров'я потребує відставки, відповідно до п. 3 наказу Військової колегії від 29.01.1756⁸.</p>
<p>6. Іван Жеребцов, капітан Єлецького полку</p>
<p>36 років, походить з дворян, має 44 кріпаки. Грамотний, вміє читати й писати російською. Вступив на службу 31.12.1736 гвардії капралом. Служить прапорщиком з 4.02.1747, поручиком – з 1.01.1749, капітаном – з 25.04.1754. Про участь у походах немає інформації. За ордером генерал-лейтенанта П. Девієра від 20.04.1755 відряджений у нижньодніпровські пости. Підвищення у званні гідний⁹.</p>
<p>7. Григорій Єкимов, капітан Рязького полку</p>
<p>39 років, «нации российской из дворян», має 40 кріпаків. Грамотний, вміє читати і писати російською. Служить з 30.12.1736 гвардії солдатом, з 1.01.1748 – прапорщиком у ландміліції, з 15.04.1751 – поручиком, з 25.04.1754 – капітаном. Про службу з 1741 по 1745 р. відомостей немає. За ордером генерал-лейтенанта П. Девієра від 19.02.1756 відряджений до нижньодніпровської команди. «В должности своей прилежен. От службы не отбывает, подкомандных своих содержит и воинской экзерцицы¹⁰ обучает порядочно, к чему тщание имеет. Лениности ради больным не репортовался и во всем себя ведет так, как по чину своему опрятен». Підвищення у званні гідний¹¹.</p>
<p>8. Іван Василевський, капітан Борисоглібського полку</p>
<p>31 рік, походить зі смоленської шляхти, «великороссийской нации христианского закона». Його батько має 32 кріпаки. Грамотний, вміє читати і писати, а щодо інших «наук» – немає ін-</p>

⁸ Там само. – Арк. 503 зв. – 504.

⁹ Там само. – Арк. 521 зв. – 522.

¹⁰ Муштра.

¹¹ ЦДІАК. – Ф. 1639. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 555 зв. – 556.

формації через його відсутність при полку. Прийнятий на службу 1.10.1741 з кадетів. Служить прапорщиком – з 23.12.1747, поручиком – з 25.04.1749, капітаном – 25.04.1755. У походах не був. Нині перебуває у відрядженні на нижньодніпровських постах. Про його теперішню службу інформації немає. Від генерал-лейтенанта П. Девієра зазначено: через «шумство» підвищення у званні не гідний¹².

9. Іван Старов, капітан Брянського полку

43 роки, «нации российской», походить з дворян, має 11 кріпаків. Грамотний, вміє читати і писати. Прийнятий на службу 9.11.1737. Служить ротним писарем з 31.12.1737, вахмістром – з 9.02.1739, ад'ютантом – з 1.01.1749, поручиком – з 25.04.1751, капітаном – з 28.04.1755. В походах не був. Відповідно до ордера генерал-лейтенанта П. Девієра від 10.02.1756 відряджений у нижньодніпровські пости. «В должности звания своего прилежен». Від генерал-лейтенанта П. Девієра зазначено: підвищення у званні гідний¹³.

10. Олексій Черкасов, капітан Орловського полку

32 роки, «нации российской», походить з однодворців, кріпаків не має. Грамотний, вміє читати і писати. Прийнятий на службу 8.03.1737. З 8.03.1738 служив копіїстом у ландміліцькій канцелярії, з 1.05.1742 – полковим писарем, з 1.01.1747 – канцеляристом у канцелярії генерал-лейтенанта, з 1.01.1749 – аудитором, з 25.04.1751 – поручиком, з 25.04.1755 капітаном. Відповідно до ордера генерал-лейтенанта П. Девієра від 21.02.1756 відряджений у нижньодніпровські пости для проведення слідства над поручиком Маловим. Про особисті якості відомостей немає у зв'язку з його відсутністю. Від генерал-лейтенанта П. Девієра зазначено: підвищення у званні гідний¹⁴.

¹² Там само. – Арк. 567 зв. – 568.

¹³ Там само. – Арк. 573 зв. – 574.

¹⁴ Там само. – Арк. 577 зв. – 578.

БІБЛІОГРАФІЯ

I. Джерела

1.1. Неопубліковані

Историјски архив града Новог Сада

Ф. 1. Магистрат слободног краљевског града Новог Сада. – Фасц. 31. – № К II.

Матичне подручје Тител. – Матичне књиге рођених, венчаних и умрлих (цркви Светог Николаја) 1773–1832 год. (Бр. архивске књиге 4500).

Историјски архив у Панчеву

Матичне књиге православне цркве. – Протокол умрлих храма Св. и Сл. Преображенија Господњег у Панчеву 1789–1830 год.; Протокол рођених храма Св. и Сл. Преображенија Господњег у Панчеву 1782–1794 год.; Матична књига венчаних 1796–1822 год. Српска православна црква – Успенска.

Російський державний архів давніх актів¹

Ф. 16. Внутреннее управление. – Оп. 1. – Д. 747. – Ч. 6.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. 3806. Полонська-Василенко Н. Д. – Оп. 1. – Спр. 3.

Центральний державний історичний архів України у м. Києві

Ф. 51. Генеральна військова канцелярія. – Оп. 1. – Спр. 906, 2187, 2188; Оп. 3. – Спр. 5703, 6800, 6852, 7050, 7540, 9333, 12082, 13796.

¹ Висловлюю вдячність П. А. Бойку за надану можливість опрацювати фотокопії документів.

- Ф. 59. Київська губернська канцелярія. – Оп. 1. – Спр. 781, 785, 1012, 1274, 1277, 1290, 1324, 1377, 1386, 1391, 1500, 1738, 2619, 2583, 2620, 2707, 2776, 2804, 2812, 2874, 2880, 2899, 3099, 3159, 4707.
- Ф. 94. Полтавська полкова канцелярія. – Оп. 2. – Спр. 83.
- Ф. 127. Київська духовна консисторія. – Оп. 1017. – Спр. 9.
- Ф. 229. Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Оп. 1. – Спр. 29, 35, 40, 46, 52, 100, 135, 150, 176, 181, 197, 210, 238, 241, 279, 306.
- Ф. 246. Військово-похідна канцелярія генерал-фельдмаршала Петра Олександровича Рум'янцева. – Оп. 1. – Спр. 28.
- Ф. 269. Похідна канцелярія гетьмана Кирила Розумовського. – Оп. 1. – Спр. 1803, 2105.
- Ф. 752. Військово-похідна канцелярія генерал-майора Петра Абрамовича Текелі. – Оп. 1. – Спр. 13.
- Ф. 755. Військово-похідна канцелярія командуючого I-ю армією генерала Олиця Петра Івановича. – Оп. 1. – Спр. 3, 4, 5, 6, 11; Оп. 2. – Спр. 6, 7, 9, 11.
- Ф. 759. Військово-похідна канцелярія генерал-аншефа Петра Івановича Стрешньова. – Оп. 1. – Спр. 9.
- Ф. 990. Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія. – Оп. 1. – Спр. 734.
- Ф. 1501. Генеральна військова похідна канцелярія. – Оп. 1. – Спр. 25, 29, 30, 61.
- Ф. 1639. Канцелярія Українського ландміліцького корпусу. – Оп. 1. – Спр. 2, 4, 8.
- Ф. 2243. Військово-похідна канцелярія Петра Семеновича Салтикова – командира українського ландміліцького корпусу, генерал-лейтенанта, з 1753 р. – генерал-аншефа; головнокомандуючого діючою армією у семирічній війні. – Оп. 1. – Спр. 139.
- Ф. КМФ-9. – Оп. 2. – Спр. 165.

1.2. Опубліковані джерела

Андріевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев (1715–1774) // Записки Одесского общества истории и древностей (ЗООИД). – Одесса, 1888. – Вып. 14. – С. 283–718.

Андріевский А. А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений // ЗООИД. – Одесса, 1893. – Вып. 16. – С. 117–266.

Архів Коша Нової Запорозької Січі: опис справ 1713–1776 / упоряд.: Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко; редкол.: І. Л. Бутич (відп. ред.) та ін. – Вид. 2-ге, допов. і випр. – К., 1994.

Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 / Старший упор. Л. З. Гісцова. – К., 1998. – Т. 1.

Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 / Упор. Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко, Т. Л. Кузик, Л. М. Муравцева, Л. А. Сухих. – К., 2000. – Т. 2.

Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 / Упор. Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко, Т. Л. Кузик, Л. М. Муравцева. – К., 2003. – Т. 3.

Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 / Упор. Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко, Т. Л. Кузик, Л. М. Муравцева. – К., 2006. – Т. 4.

Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 / Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко, Т. Л. Кузик, Л. М. Муравцева. – К., 2019. – Т. 8.

Архімандрит Леонтій (Лука Яценко-Зеленський). Подорожі на Запорозьку Січ у 1749–1750 і 1751 рр. / Упоряд. Грибовський В., Мільчев В. – К., 2012.

Джерела з історії Південної України. – Т. 10: Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX століття / Упоряд. А. Бойко. – Запоріжжя, 2009.

Дніпровська лінія (1770–1790-і роки): документи та матеріали / Упорядник: А. Макідонов // Джерела з історії Південної України. – К., 2016 – Т. 11.

Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. / Упоряд. В. Мільчев. – Запоріжжя, 2004.

Мільчев В. І. Матеріали до історії болгарського населення України XVIII століття. – Запоріжжя, 1999.

Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка XVII–XVIII века / Издание Андрея и Александра Савицких. – К., 1890.

Петро Калнишевський та його доба: зб. документів та матеріалів / Упоряд. В. Грибовський, В. Мільчев, І. Синяк. – К., 2009.

Полное собрание законов Российской империи. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. 11, 20.

Таубе Ф. В. фон. Историјски и географски опис Краљевине Славоније и Војводства Срема, како с обзиром на њихове природне особине тако и на њихово садашње устројство и ново уређење у црквеним, грађанским и војним стварима. – Нови Сад, 1998.

Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтиевича Коржа. – Дніпропетровськ, 1991.

Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. – Владимир, 1903. – Т. 2.

Эварницкий Д. И. Сборник материалов по истории запорожских козаков. – Санкт-Петербург, 1888.

Яворницький Д. І. До історії Степової України. – Дніпропетровське, 1929.

Vuczynski A. Pa to su samo Hrvati! Građa za povijest kantonske reorganizacije Vojne Krajine 1787. godine. – Zagreb, 2011.

Landais B. Gouverner le Banat habsbourgeois au milieu du XVIII e siècle. Édition critique de la correspondance de François Perlas, président du Banat, avec Charles-Ferdinand Königsegg-Erps, président de la Chambre aulique (1754–1756). – Brăila, 2020.

1.3. Картографічні джерела

Военно-топографическая карта Российской имерии (Екатеринославская губерния). Лист 26, ряд 13 // [Електр. ресурс] Реж. доступу: // <http://www.etomesto.ru/shubert-map/26-13/>

Генеральная карта Новороссийской губернии, разделенной на уезды. Сочиненная в 1779 году Иваномъ Исленьевымъ // Оpubл. у: *Эварницкий Д. И.* Вольности запорожских козаков. – Санкт-Петербург, 1890.

Генеральная ланкарта от Киева по реке Днепру до Ачакова и по степи до Азова с показанемъ турецкой области и польского владения с Росийскою империею границ сочинена из разных карт в 1754-м году. [Електр. ресурс] Реж. доступу: // http://parasona.narod.ru/maps/maps-images/de_bosket_1754_fragment2.jpg

Достоверная ландкарта меж рек Днепра и Донца на расстояниях от устья Самары до Изюма и Луганской станицы сочиненная 1749 года в сентябре и октябре месяцах. [Електр. ресурс] Реж. доступу: // http://parasona.narod.ru/maps/maps-images/map_bibikov_1749_1753_b.jpg

Достоверная ландкарта между рек Днепра и Донца и о расстояниях от Усть Самары до Луганской станицы. Сочиненная в 1750 году в мае месяце. [Електр. ресурс] Реж. доступу: // http://parasona.narod.ru/maps/maps-images/dostovernaya_landkarta_1750_b.jpg

Карта Малороссийскихъ и Слобоцкихъ полков, також Новороссийской губернии с смежными их землями. Масштаб 35 российских верст в дюйме. [Електр. ресурс] Реж. доступу: // http://parasona.narod.ru/maps/maps-images/slobodskiye_polki_1764_b.jpg

Карта реки Днепру от Киева до Хортицкого острова с показанием редутов и форпостов и на оных число людей також и ле-

жащих по оной реке местечек и городков 1742 году. [Електр. ресурс] Реж. доступу: http://paracom.narod.ru/maps/maps-images/de_bosket_dnepr_1742_b.jpg

Карта реки Днепра от Киева до впадения ее в Черное море и при ней на примерном мачтапе для всякого усмотрения положения мест крепостей акуратно сверенные и вычерченные планы означены: Усть-Самарского, Каменского, Ненасытецкого, Хортицкого и Мальшевского ретраншементов, Олександр-шанца, крепостей Очаков, Кинбурн и редута Святого Николая. Сочинена в экспедиции крепостей. Масштаб 12 верст в дюйме. 113x107 см. 1740 г. // Библиотека Российской Академии наук. – Отдел рукописей. – Собрание рукописных карт. – Основная опись. – Д. 162. – 1 л.²

План г. Днепропетровска и его ближайших окрестностей. 1929–1932 гг. М 1:10 000 (копія з особистого архіву автора).

Плань Катерининської провінції от реки Днепра до реки Донца с показанием всех местечек, слобод и хуторов от Украинской линии внутрь на 40 версть. Сочинен ноября _ дня 1765 года. [Електр. ресурс] Реж. доступу: http://dl2.ukrainianline.info/maps/detailed/1765-Plan_Ekaterininskoj_provincii.jpg.

План редутам при устье реки Самары // Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 349. – Оп. 40. – Спр. 3657. – 1 арк.²

Топографічний планшет М-36-130-Б-г масштабу 1:25 000 1956 р. (зйомка 1954 р.) (копія з особистого архіву автора).

II. Література

Андрєєва С. Джерела з історії Південної України середини XVIII століття у фонді секретної експедиції Військової колегії (Російський державний військово-історичний архів (Москва, РФ), фонд № 20) // *Scriptorium nostrum*. – 2017. – № 1 (7). – С. 261–290.

Андрєєва С. С. Діяльність перекладачів Колегії іноземних справ Російської імперії на південних кордонах Запорозьких Вольностей в часи Нової Січі // *Україна в Центрально-Східній Європі*. – К., 2010. – Вип. 9–10. – С. 227–237.

Андрєєва С. С. Організація боротьби з чумою на запорізько-татарському прикордонні за часів Нової Січі // *Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ*. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 4 (5). – С. 143–151.

² Висловлюю вдячність А. В. Пивовару за надану можливість опрацювати фотокопію документа.

Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969.

Багров Л. История русской картографии. – Москва, 2005.

Байов А. К. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. – Т. 1: Первые три года войны. – Санкт-Петербург, 1906.

Байов А. К. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1736–1739 гг. Кампания 1739 года. – Санкт-Петербург, 1909.

Бойко А. В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя, 1995.

Бойко П. А. «Именные списки старшин и казаков бывшего Войска Запорожского... 1776 года» як джерело з історичної демографії Степової України // Запорозька Січ і українське козацтво: зб. наук. пр. – К., 2013. – С. 170–178.

Бойко П. А. Джерела історії формування населення Олександрівського повіту останньої чверті XVIII – початку XIX століття: Дис. на здоб. наук. ступеня к.і.н. – К., 2016.

Бойко П. А. Козацькі зимівники та слободи у формуванні мережі міст та сіл Південної України // Нариси з історії освоєння Південної України XVI–XVIII ст. – К., 2020. – С. 257–285.

Брехуненко В. А. Козаки на степовому кордоні Європи: типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. – К., 2011.

Брехуненко В. А. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст. – К., 2014.

Брехуненко В., Грибовський В., Мицик Ю., Піскун В., Синяк І., Тарасенко І. Між конфронтацією та взаємодією: українсько-кримськi та українсько-ногайські стосунки в XVII – першій половині XX ст. / За ред. В. Брехуненка. – К., 2018.

Варга Б. Украинские казаки на службе Габсбургов в международных военных конфликтах конца XVI – середины XVII в. // Дриновський збірник. – Харків-Софія, 2015. – Т. VIII. – С. 171–177.

Векленко В. О., Векленко А. В., Малов О. В. Картографічні джерела до історії Богородицької фортеці-Старосамарського ретраншементу // Фронтири міста: історико-культурологічний альманах. – Дніпропетровськ, 2012. – Вип. 1. – С. 117–131.

Верменич Я. В. Локальна історія як науковий напрям: традиції та інновації. – К., 2012.

Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. – К., 2015.

Верменич Я. Историческая лимология: проблемы концептуализации. – Saarbrücken, 2013.

Вжосек В. Історія-культура-метафора. Постановня некласичної історіографії; Про історичне мислення. – К., 2012.

Вирський Д. С. Українне місто Кременчук: від заснування до року 1764. – К., 2011.

Гаврилович С. Нове војне границе у Срему, Потисју и Поморишју као примарне области миграција у Руско царство у 18. веку // Сеоба Срба у Руско царство средином 18. веку. – Нови Сад, 2005. – С. 19–26.

Гаврилович С. Срби у аустро-турском рату 1716–1718. // Годишњак Музеја града Новог Сада. – Нови Сад, 2006. – Бр. 2. – С. 83–90.

Гаврилович С. Срем од краја XVII до средине XVIII века. – Нови Сад, 1979.

Ганул А. М. Адміністративно-господарська діяльність генерала Івана Хорвата в Новій Сербії (1751–1786): Дис. на здоб. наук. ступеня к.і.н. – К., 2018.

Гиц К. Інтерпретація культур. – Москва, 2004.

Гісцова Л. З., Демченко Л. Я. «Щоб защадевши леса... можно было і напредки чем користоватись» // Архіви України. – 1991. – № 5–6. – С. 75–84.

Гісцова Л. З. Сповідна книга Старокодацької запорозької хрестової наміснії як джерело до вивчення історії поселень Вольностей військових // Січеславський альманах. – Дніпропетровськ, 2006. – Вип. 2. – С. 20–27.

Голубуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775. – К., 1961.

Грибовський В. В. Крымское ханство на начальном этапе войны Османской и Российской империй 1768–1774 гг.: к вопросу о «последнем татарском набеге» // Мемлекет тарихы, ғылыми журналы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің «Мемлекет тарихы институты» мемлекеттік мекемесі / Бас редактор Б. Ф. Аяған. – Астана, 2016. – № 1. – С. 35–57.

Грибовський В. В. Петро Калнишевський: у вимірі політики та повсякденності // Козацька спадщина: Альманах Інституту суспільних досліджень. – К., 2006. – Вип. 3. – С. 146–165.

Грибовський В. В. Стабілізація польсько-кримського кордону як умова розгортання української колонізації степового порубіжжя XVIII ст. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2009. – Вип. 7. – С. 203–215.

Гуржій О. І. Політико-адміністративне й територіальне реформування Гетьманщини у XVIII ст.: причини, перебіг, наслідки. – К., 2015.

Дабих В. Банска країна (1688–1751): Прилог історіји српског и хрватског народа и крајишког уређења у Банији. – Београд–Загреб, 1984.

Дашкевич Я. Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. ССХХІІ. Праці історико-філософської секції. – 1991. – С. 28–44.

Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. / Упоряд. В. Й. Горобець. – К., 1993.

Ємець-Доброносова Ю. Дійсність Чужого // Критика. – 2007. – № 10. – С. 22–27.

Загоровский Е. А. Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена новой Сечи // ЗООИД. – Одесса, 1913. – Вып. 31. – С. 54–74.

Зайка Г. П. Українська лінія. – Полтава, 2001.

Замура О. Великий шаленець. Смерть та смертність у Гетьманщині XVIII ст. – К., 2014.

Илић Ј. Банатска војна країна у другој половини 18. Века: Докторска дисертација. – Београд, 2014.

Илић Ј. Населовање потиских и поморишких граничара у Банат (1751–1753) // Зборник Матице Српске за историју. – 2014. – Бр. 89. – С. 35–51.

Илић Мандић Ј. Планско населовање у Војној Крајини: колонисти – ветерани у Немачко-Банатској регименти (1764–1788) // Држава и политике управљања (18–20. век): Зборник радова. – Београд, 2017. – С. 37–56.

Історичне джерелознавство: підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. – К., 2002.

Каюк С. М. Карантинні установи як інституції, або Фронтирне населення в нових державних умовах кінця XVIII – початку XIX ст. // Чорноморська минувшина. – Одеса, 2016. – Вип. 11. – С. 24–38.

Каюк С. М. Роздуми над фронтірними студіями: український вимір // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Дніпро, 2017. – Вип. 15. – С. 142–156.

Каюк С. М., Посуньо А. С. Запорозьке козацтво і гайдуки як військові прикордонні спільноти Фронтиру у другій половині

XVIII – першій половині XIX ст. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Дніпропетровськ, 2011. – Вип. 9. – С. 37–44.

Кобалія Д. Р. Локалізація воєнних лагерьей Хортицького ретраншементу 1736–1740 гг. // Заповідна Хортиця: Матеріали IV міжнар. науково-практ. конфер. «Історія Запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці». Спеціальний випуск. – Запоріжжя, 2010. – С. 313–320.

Кобалія Д. Р. Хортицький ретраншемент 1737–1739 рр.: характеристика фортифікації та сучасний стан // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1998. – Вип. 3. – С. 88–95.

Кузик Т. Л. Відомість про залінійні поселення від 27 січня 1762 р. як джерело до історії Старосамарської сотні Полтавського полку // Січеславський альманах. – Дніпропетровськ, 2006. – Вип. 2. – С. 27–35.

Кузик Т. Л. Старосамарський сотник Іван Березань [Електр. ресурс] Реж. доступу: // <http://etnoparky.dp.ua/старосамарський-сотник-іван-березань>. (дата доступу: 9.09.2020).

Кузик Т. Л. Між храмом і базаром: конфлікт новокодацьких священиків // Фронтири міста: історико-культурологічний альманах. – Дніпро, 2016. – Вип. 5. – С. 148–162.

Кузик Т. Л. Перехід жителів слободи Данилівки у підданство Війська Запорозького Низового // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 403–420.

Кузьмук О. Начальники січових церков // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2004. – Вип. 8/9. – С. 566–598.

Лазарев Я. А. Проект экономических преобразований на Гетманской Украине генерала И. Б. Вейсбаха 1733 г. // Славянский альманах. – 2016. – Вып. 3–4. – С. 56–78.

Ласковський Ф. Ф. Карты, планы и чертежи к 3-й части Материалов для истории инженерного искусства в России. – Санкт-Петербург, 1866.

Ласковський Ф. Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. – Санкт-Петербург, 1865. – Ч. 3.

Лащенко Х. Г. Проблема лісокористування на Запорозжі в світлі документів з Архіву Коша // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 2. – С. 100–107.

Лепікаш Л. А. Геоморфологія і четвертинні поклади пониззя р. Самари і долини Дніпра від Дніпропетровська до Запоріжжя. – К., 1934.

Маріна З. П., Філімонов Д. Г. До питання про місцезнаходження слободи й перевозів при Усть-Самарському ретраншементі (за писемними та археологічними даними) // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2009. – Вип. 9. – С. 66–81.

Мицик Ю. А. Після падіння Січі... // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 2000. – Вип. 5. – С. 220–221.

Мільчев В. І. «Военно-политическое обозрение турецкой границы» П. Рум'янцева як джерело з історії Південної України // Січеславський альманах. – Дніпропетровськ, 2009. – С. 54–63.

Мільчев В. І. Запорожці на Військовому кордоні Австрійської імперії 1785–1790 рр. (дослідження та матеріали). – Запоріжжя, 2007.

Мільчев В. І. Заснування, організаційне оформлення та перші кроки Сербського гусарського полку (1724–1734 рр.) // Сеоба Срба у Руско царство серединою 18. століття. – Нови Сад, 2005. – С. 164–182.

Мільчев В. І. Матеріали до історії болгарського населення України XVIII століття. – Запоріжжя, 1999.

Мільчев В. І. Нариси з історії запорозького козацтва останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя, 2009.

Мільчев В. І. Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII – XVIII століття: джерелознавчий аналіз. – Запоріжжя, 2008.

Мільчев В. І., Князьков Ю. П. Проект реформування устрою Запорожжя генерал-майора Карла Штофельна (1765) // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 7. – С. 35–55.

Мірущенко О. П. Економічний розвиток Запорозьких Вольностей доби Нової Січі. – К., 2015.

Молдавський Р. Л. Нова Дніпровська лінія укріплень (1770–1791). – Запоріжжя, 2007.

Назаренко В. М. Російський гарнізон м. Києва (друга половина XVII – кінець XVIII ст.): військово-політичний та соціально-економічний аспекти діяльності: Дис. на здоб. наук. ступеня к.і.н. – К., 2015.

Перельман Я. И. Занимательная геометрия. – Москва, 1935.

Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця: зб. наук. пр. / Гол. ред. І. Ф. Ковальова. – Дніпропетровськ, 2008.

Пірко В. О. Оборонні споруди в межиріччі Дніпра й Сіверського Дінця (історичний нарис з уривками джерел і планами оборонних споруд за другу половину XVII – XVIII ст.). – Донецьк, 2007.

Плецький С. Ф. Організація охорони кордонів Нової Січі. – Запоріжжя, 2011.

Плохий С. Козакознавство без кордонів: нотатки про користь порівняльного аналізу // Український гуманітарний огляд. – К., 2004. – Вип. 10. – С. 63–84.

Полонська-Василенко Н. Д. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 1, 2.

Полонська-Василенко Н. Д. Маніфест 3 серпня 1775 р. у світлі тогочасних ідей // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1927. – Кн. 12. – С. 165–203.

Посунько О. М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. – Запоріжжя, 1998.

Рајчевић С. Документа магістрата града Новог Сада о сеоби Срба у Русију у другој половини 18. века // Сеоба Срба у Руско царство средином 18. веку. – Нови Сад, 2005. – С. 437–448.

Репан О. А. Богородицька та Старосамарська сотні: адміністративна система і старшинський корпус // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Вип. 25 (1). – Дніпро, 2017. – С. 49–56.

Репан О. А. Взаємини гарнізону Старосамарського ретраншементу з місцевим населенням: коні та навколо них // Запорозька Січ і українське козацтво. – К., 2013. – С. 157–163.

Репан О. А. Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735–1739 рр. – К., 2009.

Репан О. А. Комісії у Старосамарському ретраншементі як складова взаємодії російських військових та Коша (1750–1760 рр.) // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2012. – Вип. 10. – С. 14–22.

Репан О. А. Конфліктна взаємодія залоги Лоцкам'янського ретраншементу з місцевим населенням у 1750–1760-х рр. // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – Дніпро, 2016. – Вип. 14. – С. 27–35.

Репан О. А. Конфліктна взаємодія запорозького населення та російських військовиків на Кодацькому та Старосамарському перевозах у 1730–1760 рр. // *Roxolania Historica*. Vol. 2 (17). – Дніпро, 2019. – С. 114–130.

Репан О. А. Одиноківка-Одимківка у взаєминах населення та гарнізону Старосамарського ретраншементу // Січеславський альманах. – Дніпропетровськ, 2011. – Вип. 6. – С. 94–98.

Репан О. А. Структура гарнізону Старосамарського ретраншементу // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Дніпропетровськ, 2010. – Вип. 8. – С. 233–239.

Репан О. А. Топоніми Нижнього Посамар'я у джерелах середини XVIII ст. // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – Дніпропетровськ, 2012/2013. – Вип. 11. – С. 7–17.

Репан О. А. Церковне життя Богородичного – Старої Самарі // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Дніпропетровськ, 2013. – Вип. 11. – С. 6–14.

Репан О. А., Старостін В. С., Харлан О. В. Палімпсест. Коріння міста: поселення XVI–XVIII ст. в історії Дніпропетровська. – К., 2008.

Романова О. О. Сповідальні книги Київської митрополії XVIII ст. як засіб контролю за мораллю парафіян // Український історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 122–148.

Рудяков П. Сербські військові поселення Нова Сербія та Слов'яносербія на українських землях у XVIII ст. (част. 1) // Проблеми всесвітньої історії. – 2019. – № 3. – С. 73–89.

Рябінін-Склярєвський О. О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. // Рябінин-Склярєвский А. А. / Сост. Малинова Г. Л., Сапожников И. В. – Одесса, 2000.

Сакало О. Джерела історичної демографії: сповідний розпис // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 19 (1). – К., 2009. – С. 379–386.

Синяк І. Л. Атестати в діловодстві Війська Запорозького Низового в добу Нової Січі: класифікація, особливості формуляру, інформаційний потенціал // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2016. – Вип. 19/20. – С. 31–59.

Синяк І. Л. Видова структура документації Війська Запорозького доби Нової Січі // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2009. – Вип. 13. – С. 73–89.

Синяк І. Л. Товмачі та перекладачі у Війську Запорозькому доби Нової Січі // Покликання. Зб. праць на пошану професора о. Юрія Мицика. – К., 2009. – С. 317–330.

Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або Останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994.

Сосса Р. І. Історія картографування території України від найдавніших часів до 1920 р. – К., 2000.

Старік О. В., Ходас В. О. Село Бабайківка та його мешканці козацької доби (за писемними та археологічними джерелами) // Січеславський альманах. – Дніпропетровськ, 2011. – Вип. 6. – С. 99–109.

Старостін В. С. Столиця степового краю. – Дніпропетровськ, 2004.

Старостін В. С. Столиця східного Запорозжя // *Фронтири міста: історико-культурологічний альманах.* – Дніпропетровськ, 2013. – Вип. 3. – С. 39–61.

Степовий В. (Біднов В.) Ненаситець (відомості для мандрівників). – Катеринослав: вид-во «Стежка» № 6, 1918.

Сухомлин О. Д. Конфлікти як елемент повсякденної взаємодії населення слободи Сокильської та російських військових (1750-ті – 1760-ті рр.) // *Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки.* – Дніпропетровськ, 2013. – Вип. 10. – С. 38–40.

Сухомлин О. Д. Походження та заняття населення містечка Самарчика у 1750-ті рр. за документами Архіву Коша Нової Запорозької Січі // *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження.* – Дніпропетровськ, 2011. – Вип. 9. – С. 32–39.

Феодосій (Макаревський). Матеріали для історико-статистического описання Катеринославської єпархії. – Дніпропетровськ, 2000.

Філімонов Д. Г. Локалізація на території Орільсько-Самарського межиріччя двох польових редутів періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. // *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія».* – Дніпро, 2016. – Вип. 24. – С. 129–141.

Харлан О. В. Фортифікаційні споруди XVIII ст. на території сучасного Дніпропетровська // *Військово-історичний альманах.* – 2009. – № 1 (18). – С. 98–114.

Харлан О. В. Фортифікаційні споруди XVIII ст. на території сучасного Дніпропетровська // *Військово-історичний альманах.* – 2009. – № 2 (19). – С. 51–59.

Хмарський В. М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський // *Записки історичного факультету.* – Вип. 6. – Одеса, 1998.

Гелан Л. Колонізація запорожких козака у данашньої Воєводини у XVIII столітї // *Зборник за друштвене науке.* – 1959. – № 24. – С. 122–130.

Чорновол І. Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір. – К., 2015.

Швидько Г. К. Боротьба запорозького козацтва за збереження своїх вольностей в 50–60 рр. XVIII ст. // *Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ.* – Запоріжжя, 1996. – Вип. 1. – С. 26–34.

Швидько Г. К. Картографічні матеріали РДВІА як джерело до історії Південної України // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Дніпропетровськ, 1998. – Вип. 1. – С. 92–97.

Швидько Г. К. Останні спроби запорожців відстояти свої вольності // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 2. – С. 12–18.

Швидько Г. К. Фортеці як один із факторів виникнення сільських і міських поселень на запорозьких теренах // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – Дніпропетровськ, 2008. – Вип. 6. – С. 22–31.

Шевченко Ф. П. Вихідці з Балканських країн на Запоріжжі в XVIII ст. // Історія та історіографія України: зб. наук. праць – К., 1985. – С. 68–71.

Шиян Р. І. «Фронтир зовнішній» і «фронтир внутрішній»: концепція південноукраїнського прикордоння між 1680-ми – 1750-ми рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2012. – Вип. 32. – С. 96–105.

Шпитальов Г. Г. Дніпровська військова флотилія (1737–1739) // Чорноморська минувшина. – Одеса, 2011. – Вип. 6. – С. 14–37.

Шпитальов Г. Г. Донська і Дніпровська флотилії в російсько-турецькій війні 1736–1739 рр. – К., 2015.

Шпитальов Г. Г. Запорозьке військо в російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. – Запоріжжя, 2002.

Шпитальов Г. Г. Інженерні та оборонні споруди на Дніпрі періоду російсько-турецької війни 1736–1739 рр. // Чорноморська минувшина. – Вип. 11. – Одеса, 2016. – С. 3–16.

Шпитальов Г. Г. Українська ландміліція. – К., 2013.

Boeck B. J. Imperial Boundaries. Cossack Communities and Empire-Building in the Age of Peter the Great. – Cambridge, 2009.

Buczynski A. Gradovi Vojne krajine. – Zagreb, 1997. – Knj. 1.

Buczynski A. Povratak u Vojnu Krajinu. – Varaždin, 2019.

Davies B. The Russo-Turkish War, 1768–1774. Catherine II and the Ottoman Empire. – London, 2016.

Kolodziejczyk D. Inner Lake or Frontier? The Ottoman Black Sea in the Sixteenth and Seventeenth Centuries // Enjeux Politiques, Économiques et Militaires en Mer Noire (XIV–XXI siècles). Études à la mémoire de Mihail Guboglu. – Brăila, 2007. – S. 130–137.

Matanović D. Između reformi i tradicije. Brodska pukovnija od sredine 18. do sredine 19. stoljeća. – Slavonski Brod, 2013.

McNeill W. H. Europe's steppe Frontier. 1500–1800. – Chicago; London, 1964.

Ostapchuk V. The Human Landscape of the Ottoman Black Sea in the Face of the Cossack Naval Raids // *Oriente Moderno*. – The Ottomans and the Sea. – 2001. – № XX. – P. 31–34.

Roksandić D. Posavska krajina/granica od 1718. do 1739. godine // *Ekonomika i Ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*. – 2007. – Vol. 3, No. 1. – S. 62–82.

Rothenberg G. The Austrian Military Border in Croatia, 1740–1881; a Study of an Imperial Institution. – Chicago, 1966.

Sen'D. V. Frontier research in present-day Russia: shaky boundaries of the academic dialogue // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. – 2020. – №1 (27). – С. 66–80.

Skrukwa G. O Czarnomorską Ukrainę. Procesy narodowotwórcze w regionie nadczarnomorskim do 1921 roku w ukraińskiej perspektywie historycznej. – Poznań, 2016.

Tsyganenko L. Serbs in the Danube Region (XVIII – early XX centuries) // *Journal of Danubian Studies and Research*. – 2015. – Vol. 5, No. 1. – P. 304–313.

Varga B. Role of Hajduks and Cossacks in the 16th and 17th century Hungarian and Ukrainian Society // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. – 2018. – Вип. 4 (139). – С. 14–19.

ІНДЕКС¹

- Австрійська імперія (Австрія, Австрійська монархія) 59, 62, 63, 69, 70, 78, 83, 84, 253, 257, 258
Адріатика 69
Азовська губернія 289, 290, 292, 293
Акерман 176
Андрєєва С. С. 18, 48, 71, 72, 191, 193, 304
Андрієвський А. А. 14–16, 48, 121, 122, 144, 152, 154, 158, 223, 234, 241, 251, 301
Андрієвський О. див. *Андрієвський А. А.*
Андріїв Стефан 32, 150, 235
Андріївський ретраншемент 95
Апанович О. 16, 168, 296, 305
Апачинін (Опачинін) Данило 96, 115, 117–119, 122–124, 152, 192, 200, 205, 206, 209–211,
Апачиніна Євдокія 206
Арбузов Ф. 228
Архангельськ див. Новоархангельськ
Аспідов Іов 231
Астраханська губернія 293
- Бабайківка, с. 47
Багров Л. 44, 50, 304
Баженов, капітан 122
Байов А. 14, 90, 96, 120, 205, 305
Байов О. див. *Байов А.*
Балкани 56, 72, 77, 78, 85
Балясний В. 99
Банат 62, 79, 81–84
Банська крайна 64, 69
Барановський А. 136, 153
Баратов Сергій Юрійович 144, 145, 156, 157, 162, 167, 180, 222, 241
Барш Я. 126
Барятинський І. 27
Бахірев, поручик 131, 132
Бахмут 265
- Бахчисарай 64, 190
Бачка 79
Бачко-Градиште, с. 85
Безготков Я. 139, 146
Безкровний Микита 209
Бендери, м. 282
Беренс А. 119, 135, 249
Беречине, ур. 113
Беригорт І. 189
Бечкерек (Нова Барселона, Зренянин) 83
Бечкерекський округ 83
Бирєв, поручик 245
Бистрик, р. 104
Бібіков І. 42–43, 176
Бібіков, оберпровіантмейстер 129
Біднов В. О. (Степовий В.) 103, 312
Білгород 238
Білгородський повіт 119
Білевська фортеця 289, 291, 293, 294
Білецький-Носенко Н. 137
Білий Ф. 177
Білозерський ретраншемент 94, 95
Білозірка, р. 95
Біркут, сл. 208
Біркут, оз. 108, 110, 115, 207
Біркутський козацький табір 116, 136, 137–140, 158, 161, 162
Біркутський редут (див. також Біркутський ретраншемент) 6, 22, 43, 116, 140, 148, 152, 161, 166, 167, 169, 193, 197, 203, 217, 224, 225, 288, 289–291, 294
Біркутський ретраншемент (див. також Біркутський редут) 23, 26, 93, 94, 98, 108, 109, 115, 123, 124, 130, 131, 137, 151, 209
Бісмарк Л.-А. фон 158
Богданов Тимофій див. Богданович (Богданов) Тимофій
Богданович (Богданов) Тимофій 149, 232
Богородицька (Новобогородицька) фортеця 5, 20, 47, 90, 91, 110, 199

¹ Скорочення, вжиті в індексі: м-ко – містечко, м. – місто, о. – острів, обл. – область, оз. – озеро, р. – річка, с. – село, сл. – слобода, ур. – урочище, х. – хутір.

- Богородичанський ретраншемент див. Старосамарський ретраншемент Богородичне (у значенні Старосамарський ретраншемент) 137, 290, 291, 292, 293, див. також Старосамарський ретраншемент Богородичне, м-ко див. Стара Самара
Бойко А. В. 17, 75, 208, 302, 305
Бойко П. А. 17, 58, 207, 300, 305
 Болдін І. 248
 Борисов С. 156, 170
 Борисоглібська фортеця 129, 241
 Боскет Д. де 125, 150, 167, 176
 Боснія 73
 Брадке фон 99, 123
 Брант Я. фон 193, 222
 Братцов О. 147
 Брауншвейг-Люнебурзький Антон Ульріх 196
Брехуненко В. А. 12, 18, 46, 55–57, 59, 62, 65, 100, 104, 153, 180, 305
 Бригадирівка (Данилівка), сл., с. 33, 35, 40, 48, 115, 159–161, 198, 206–213, 222, 227, 228
 Бриньї А. де 27, 92, 95, 97, 118, 129, 251
 Бровцин Матвій Данилович 145, 155, 166
 Брутков Акім 220, 233, 248
 Брянськ 95, 125
 Брянська верф 126
 Буг, р. 282
 Буджак 56
 Бурчик, р. 95
Бутич І. Л. 301
 Бутовський Георгій (Юрій) Юрійович 155, 230
 Валахія 56
Варга Б. див. *Varga B.*
 Васенін, кріпак 234
 Василевський Іван 298
 Василісов Федір 157
 Василькова, сл. 241
 Вейзбах Й. 74
Векленко А. В. 18, 90, 110, 176, 305
Векленко В. О. 18, 90, 110, 176, 305
 Велика Кикинда 82
 Велика Хортиця, о. 103–104
 Венеціанська республіка 62
 Венжела Іван 35, 231
 Веригін Данило Михайлович 155
 Верлан Роман 79
Верменич Я. В. 49, 55, 57, 77, 305, 306
Вжосек В. 49, 306
Вирський Д. С. 23, 48, 137, 306
 Високий хутір, куток 115
 Відень 64–66, 68, 78, 83, 84
 Військо Донське 56, 65, 188
 Військо Запорозьке Низове (Вольності Війська Запорозького, Запорожжя) 5–11, 13–17, 19–21, 23–25, 28–32, 37, 38, 40, 42, 43, 45, 52, 53, 56–60, 63–66, 71, 72, 74, 76–78, 81, 82, 85–90, 94, 101, 118, 126, 127, 129, 132, 136, 144, 153, 158, 160, 168, 169, 171–180, 186, 187, 191–196, 199, 200, 202–207, 211, 213, 215–223, 225–228, 230, 233, 234, 236–244, 246–253, 258, 261–265, 267, 287, 292, 295
 Військовий кордон Австрійської імперії 57, 58, 60, 61, 64–69, 72, 74, 77, 78, 81, 84, 257, 258
 Вільна, сл. див. Вільне, м-ко
 Вільне, м-ко 86, 129, 136, 173, 199, 200, 226, 227, 260, 262, 263
 Вільнянка, р. 94
 Вірменко Д. 242
 Великий Луг, ур. 222
 Воєводина 83, 85
Войцехівська І. Н. 24, 307
 Волзьке козацтво 57, 65
 Волошин Іван 23, 137
 Вольності Війська Запорозького Низового див. Військо Запорозьке Низове
 Ворскла, р. 107
 Воскобійник Яків 164, 239
 В'яземський, князь 176
 Габелко, мешканець Старого Кодаку 248
 Габсбурги 65
 Гаврилов (Гаран) Н. 217
 Гаврилов Я. 136, 139
Гаврилович С. 67, 69, 70, 73, 306
 Гадяцький полк 45, 96, 98, 137, 138, 241
 Гайдачі Ф. 221

- Гамалія І. 173
 Ганул А. М. 306
 Гард, ур. 185, 186
 Георгі Й. 16
 Герсеванов, кадет 208
 Гетьманщина 5, 13, 20, 25, 27, 40, 56, 60, 74, 86, 93, 119, 125, 135–137, 149, 196–198, 200, 205, 206, 209–211, 242, 251
 Гирц К. див. Гирц К.
 Гілдбурггаузен, генерал 67
 Гирц К. 10, 306
 Гисцова Л. З. 17, 31, 41, 173, 301, 302, 306
 Гладкий Д. 87
 Глебов, генерал-майор 282
 Глебовський, капітан 131
 Глоба К. 204
 Гнидиха Параска 232
 Гнила Сокілка, р. 114, 115
 Голобуцький В. О. 8, 16, 306
 Головін М. 126
 Головін Петро 231
 Головко Іван 229
 Гололобов, прапорщик 132
 Гончаренко П. 137, 138
 Горбунов, майор 234
 Гордиченко Андрій 205, 207, 209
 Горобець В. Й. 25, 307
 Городищев, капітан 148
 Гребінське козацтво 57
 Грибовський В. В. див. Грибовський В. В.
 Грибовський В. В. 7, 18, 45, 46, 48, 56, 59, 62–64, 100, 104, 153, 180, 302, 305, 306, 309
 Григор'їв В. 139
 Григоров, прапорщик
 Григорович (Сич) Василь 264, 265
 Грінвалт фон, прем'єр-майор 118, 120–122, 192
 Громокля, р. 185,
 Гуляєв, капітан 221
 Гуржій О. І. 198, 307
 Густобрагов Г. 222

 Дабіґ В. 57, 307
 Данилівка див. Бригадирівка
 Дашкевич Я. Р. 56, 307
 Дебриней А. див. Бриньї А. див.
 Девієр П. 37, 134, 143, 166, 229, 245, 295–299
 Дейвіс Б. див. Davies B.
 Демченко Л. Я. 17, 302, 301, 306
 Дніпро м. 20, 21, 23, 112
 Дніпро, р. 5, 29, 42–45, 89–94, 96–99, 101–103, 107, 108, 110–115, 118, 123, 125, 126, 128, 129, 131, 135, 136, 139, 143, 149–151, 153, 163, 165, 166, 169, 195, 199, 222, 237, 240, 241, 254, 259, 263, 288–290, 292, 293
 Дніпровокам'янка, с. 23
 Дніпровська лінія (стара) див. Придніпровська лінія
 Дніпровська лінія (Нова) див. Нова Дніпровська лінія укріпленнь
 Дніпровська флотилія 5, 7, 20, 89, 91, 95, 99, 123, 125–127, 129, 131, 132, 255
 Дніпровське водосховище 103
 Дніпровський район 105
 Дніпровські пороги 26
 Дніпрогес 45, 102, 111, 199
 Дніпропетровська обл. 24, 105, 114
 Донець Никифор 201, 202, 245
 Донець, р. 42
 Донське козацтво 65
 Драгатенко, козак 200
 Дробина Юрій 79
 Дручка, р. 95
 Дунай, р. 70, 73, 176, 282
 Дунайсько-Понтійський фронтир (Дунайсько-Чорноморський) фронтир 56, 57, 59, 63, 81 див. також Європейський фронтир
 Дунайсько-Чорноморський фронтир див. Дунайсько-Понтійський фронтир

 Європа 59, 63, 67
 Європейський фронтир 56, 58, 59, 60, 62, 77, 85, 88, 253, 257
 Єглевський, капітан 131
 Єкимов Григорій 298
 Єлвашов, поручик 146
 Єлизавета Петрівна 204
 Єлізаров, лейбгвардії майор 120
 Ємельянов Антоній 172
 Ємець-Доброносова Ю. 54, 246, 247, 307

- Єршов Олексій Дмитрович 155, 156, 161, 218
- Женейн (Geneune), полковник 58
- Жеребцов Іван 298
- Живанович, прапорщик 282
- Жилін, підполковник 120
- Журавський М. 154
- Забельський Андрій 121
- Заверикін І. 232
- Загоровский Е. А.* 14–16, 194, 307
- Загоровський С.* див. *Загоровский Е. А.*
- Задніпрські місця 82
- Задунайська Січ 81
- Зайка Г. П.* 22, 23, 307
- Замура О.* 31, 33, 35, 307
- Запінчий А. 241
- Запорожжя див. Військо Запорозьке Низове
- Заредутний Самійло 35, 47, 213, 231
- Зарудний Василь 183, 185, 191, 192
- Західна Валахія (Олгенія) 83
- Зеленін А. 150, 172, 235
- Зеленський Федір 34
- Зозуля Матвій 36, 233
- Зренянин (Нова Барселона), м. 83
- Зуб Максим 200, 259
- Илић Ј. (Илић Мандић Ј.)* 78, 79, 82–84, 307
- Йосиф II 68, 78
- Іванов Афанасій 244
- Ігнатович Яким 163, 177, 189, 229
- Ігреньський півострів 101
- Ізін фон, капітан 122–123
- Ліч-Мандіч С.* див. *Илић Ј.*
- Ісаков О. 193
- Ісленьєв І. 44, 169
- Кайдацький ретраншемент див. Кодацький ретраншемент
- Кайзерлінг Г.-К. 118
- Каїрка, р. 95
- Какурін Андрій Семенович 153, 155, 219
- Калакура Я. Є.* 24, 307
- Калига див. Килія
- Калнишевський Петро 7, 8, 195, 204
- Кальміуська паланка 236
- Кам'яний Затон, фортеця 94, 95, 104
- Кам'янка (Старожитня, Лівобережна), с. 113, 147, 159, 194, 209, 213, 228, 229
- Кам'янка (Люцманська) с. 23, 248
- Кам'янка, р. (у м. Дніпро) 102
- Кам'янське водосховище 105, 115
- Кам'янське, м. 115
- Кам'янський редут (Кодацький редут) 113 див. також Кодацький редут
- Кам'янський редут (Кам'янський ретраншемент) 148, див. також Кам'янський ретраншемент
- Кам'янський ретраншемент 6, 10, 21–23, 39, 91, 95, 101, 103, 113, 127, 128, 130, 133, 134, 138, 140, 141, 147, 150, 152, 165, 172, 173, 193, 194, 197–199, 211, 218, 222, 223, 225, 227, 235, 245, 248, 280, 288, 292 див. також Кам'янський редут, «Каменський острів»
- «Каменський острів» (Кам'янський ретраншемент) 103 див. також Кам'янський ретраншемент
- Кантемир К. А. 182, 186, 280, 281
- Капулівка, с. 153, 266
- Карамішев, капітан 266
- Карасубазар, м. 296
- Карловацький генералат 69, 72
- Карпов Андрій Андрійович 30, 157, 174, 290–293
- Карцов, капітан 267
- Касалбашев Г. 182, 183, 251, 296
- Катерина II 61, 74, 75, 204
- Катов, капрал 274
- Каушани, м. 282
- Кафа, м. 190
- Каюк С. М.* 56, 57, 71, 72, 307
- Кейт Д. 117, 178
- Келеберда, м-ко 209
- Київ 42, 125, 149, 181, 183, 188, 190, 193, 234, 300
- Київська губернія 61, 178, 259
- Килига див. Килія
- Килія 176, 281
- Кирилов (Шкуринський) Павло 192
- Кириченко К. 228

- Кисленський Єремій 122, 182, 234, 251, 265, 279, 297
 Китайгород, м-ко 205
 Китайгородська сотня 160
 Кишенський (Максимов, Максимович) Василь 86, 244, 227, 260, 262, 264, 265
 Кишенька, м-ко 209
 Кільчень, р. 106, 107, 227, 259, 263
 Кінбурн 176
 Кінські Води, р. 95, 126
 Кічкас, ур. 153
 Кіш 7, 8, 10, 11, 15, 21, 28, 32, 33, 36–39, 53, 57, 66, 72, 86, 87, 99, 100, 136, 139, 144, 148, 153, 156, 158–163, 165–167, 169, 170, 175, 180, 183, 187, 190, 203, 206, 211, 213, 215–221, 223, 227, 230, 232, 236, 239, 241, 242, 255, 287, 288
 Клишов, капітан 266
Князьков Ю. П. 17, 43, 46, 227, 248, 309
Кобалія Д. Р. див. *Кобалія Д. Р.*
Кобалія Д. Р. 20, 104, 308
 Кобеляки, м-ко 173
 Ковальов Семен 154, 155, 241
Ковальова І. Ф. 20, 151, 309
 Ковиль, м. 81
 Кодацька паланка 198, 203, 208, 212, 245
 Кодацький перевіз див. Новокодацький перевіз
 Кодацький редут 6, 14, 22, 39, 46, 47, 91, 93, 94, 104, 105, 107, 110–112, 138–141, 145, 147, 148, 151, 152, 158, 164, 166–169, 193, 194, 203, 224, 225, 227–229, 239, 256, 280, 287, 288, 294
 Кодацький (Кайдацький) ретраншемент 95, 103, 123, 124, 130
 Кодран Федір 201, 202
 Кожин Василій Савович 120, 121, 129, 154
 Козиреве, ур. 222
 Колвех, запорожець 234
 Коляда Іван 35, 231, 232,
 Комісарівська паланка 242
 Кондратов Авраам 245
 Кондратов Андрій 245
 Копилов, капітан 221
 Копиловка, див. Капулівка
 Корж М. 17, 45, 46, 104, 164, 168, 302
 Косап М. див. Тимофіїв (Косап) М.
 Косилбашев Г. див. Касалбашев Г.
 Костюрін І. 179, 192, 251, 267
 Коушани див. Каушани
 Кравець Мирон 209
 Кравець Яків 79
 Кременчук 181
 Кривцов В. 144, 180, 222, 223
 Кривцов, капітан 150, 267
 Крим 71, 72, 90, 100, 106, 107, 176, 177, 188, 193, 195, 219, 237, 176, 177, 266, 267, 289, 292
 Кримська область див. Крим
 Кримське ханство 193, 256
Кристева Ю. 247
 Кудрявцов Трофим 36
Кузик Т. Л. 17, 30, 31, 40, 48, 53, 75, 86, 87, 121, 152, 160, 172, 173, 197, 198, 201, 203, 206, 208, 209, 211, 227, 228, 230, 241, 243, 302, 308
Кузьмук О. 172, 308
 Кукус Матвій 209
 Кулбакін Микола 147, 164, 239
 Куликов, капрал 186, 189
 Кунінг, генерал-майор 296
 Курилівка, с. 35, 115, 116, 160, 210, 213
 Кушевський Кирило 34

Лазарев Я. А. 74, 308
 Ланоковський 146
 Лантух Г. див. Федоров (Лантух) Григорій
 Лапинка, р. 104
 Ларіонов, майор 124
Ласковський Ф. Ф. 14, 93, 94, 105, 107–111, 114–117, 151, 152, 163, 308
Ласковський Ф. Ф. див. *Ласковський Ф. Ф.*
 Ластовицький Андрій Стефанович 174
 Ластовицький Іван 173
 Ластовицький Стефан Васильович 173
 Ластовицький Федір Стефанович 154, 174
Лащенко Х. Г. 18, 104, 308
 Левицький Симеон 40, 198, 227
 Лелітка Д. 209

Леонтій, архімандрит див. Яценко-Зеленський Лука
 Леонт'єв М. 15, 90, 117–119, 122, 129, 131, 134, 150, 177, 178, 198, 199, 201, 205, 227, 259, 264, 266
Лепікаш Л. А. 50, 309
 Лесевицький, охтирський полковник 97, 98, 139
 Литвинов Йосип 148
 Лоцманська Кам'янка див. Кам'янка (Лоцманська)
 Лубенський полк 26, 45, 97, 98, 167, 209
 Лукін О. 163
 Лукомська сотня 98
 Лях Іван 150, 234, 236
 Лях Я. 248

Мажарова Вища, ур. 45
 Мажарова Нижча, ур. 45
Макаревський Феодосій див. *Феодосій Макаревський*
Макідонов А. 48, 122, 153, 302
МакНіл В. див. *McNeill W. H.*
 Максимов Василь див. Кишенський (Максимов) Василь
 Максимович Василь див. Кишенський (Максимов) Василь
 Мала Каїрка, р. 95
 Мала Хортиця, о. 103, 135
 Малашевич І. 100
 Малєєв Н. 233
Малинова Г. Л. 16, 311
 Малишевський ретраншемент 95, 103, 123, 124, 127, 129, 130, 138, 152, 197
Малов О. 18, 90, 110, 176, 305
 Малоросійська губернія 289
 Мандрика Андрій 213, 225, 226, 244, 287
Маріна З. П. 22, 103, 309, 310
 Марія-Терезія 68
 Маслова Пристань, с. 119
Матковський А. 78
 Матякін, капітан 221
 Мачабелов Д. 40, 237
 Машанов, капітан 144
 Медведєв, капрал 182, 279
 Мельгунов П. 165, 288, 289
 Мійка, о. 102
 Микитине, м-ко 94, 184

Микитинська застава (редут) 6, 10, 39, 71, 73, 94, 104, 130, 138, 140, 141, 144, 152, 171, 178, 180, 182–184, 186, 191–193, 221, 222, 237, 251, 265, 266, 270, 280, 283–285
 Микитинський (Микитинсько-Кам'янозатонський) перевіз 177
 Миколаївка, с. 24, 114, 115
 Миколаївський редут (редут св. Миколая) 90, 91, 101, 107, 108, 110, 111
 Миколаївський ретраншемент 95
 Микулін, капітан 267
 Милутинович М. 82
 Миргород 183
 Миргородський полк 45, 82, 97, 98, 137, 138, 140, 181, 265, 268, 284, 292, 294
 Мирович Ф. 177, 190
 Митлаш 226, 287
 Митлаш Іван 225
 Митлаш Прокіп 225
 Митлаш Семен 35
 Михайлівська фортеця Української лінії 237, 238
Мицик Ю. А. 18, 19, 23, 30, 46, 48, 56, 59, 62, 100, 104, 148, 153, 169, 180, 294, 305, 309
 Мишурич Ріг 23, 96
 Мишуринозький ретраншемент 176, 196
 Микульшин Василій 221
 Микульшин Лаврентій 221
Мільчев В. І. 7, 17, 43, 45, 46, 48, 64, 78–83, 85, 87, 201, 227, 248, 250, 302, 309
 Мініх Б. Х. фон 89, 93, 100, 107, 195
Мірущенко О. П. 18, 309
 Міус, р. 126
 Мокра Московка, р. 198
 Молдавія 56, 87
Молдавський Р. Л. 22, 94, 198, 205, 234, 309
 Монастирський редут 117
 Морт'є К. 110
 Москов Ф. 182
 Московія 5–8, 13, 14, 16, 19, 43, 44, 50, 54, 56, 59, 61–63, 65, 70, 72, 76, 78, 81, 84, 85, 87, 89, 90, 101, 120, 176, 178–180, 183, 185, 186, 221, 225, 248, 252, 253, 255, 257, 258

- Московка, р. 94
 Московське, оз. 47, 113
Муравцева Л. М. 302
 Муратов І. 221
 Муреш, р. 62
 Муромцев М. 58
 Муштапа Степан 114, 149, 151, 231, 232, 235
 М'ясищев Осип 157
- Нагаєв, капітан 128, 223, 224, 237, 238
 Надпоріжжя 101, 254
Назаренко В. М. 309
 Нахимовський Ф. 177, 191
 Неділька Ф. 228
 Нелединський, мічман 176
 Ненаситець, поріг 103, 127
 Ненаситецький ретраншемент 23, 95, 103, 127, 130, 138, 152, 164, 197–199, 211, 227, 234, 240
 Нехворощанський монастир 203
 Нецадим Сидір 151, 170, 231, 232
 Нижньопорозька (Хортицька) верф 103, 126
 Никифоров О. 150
 Ніжинський полк 96, 158
 Нікополь, м. 104
 Німецько-Банатський (поселенський) граничарський полк 68, 83, 84
 Ніс Григорій 172, 202, 203, 223, 244
 Нова Барселона див. Зренянин
 Нова Дніпровська лінія укріплень 6, 8, 22, 168, 198, 234, 290, 291
 Нова Сербія див. Новосербія
 Новий Кодак, м-ко 33, 87, 112, 147, 168, 172, 202, 203, 223, 245
 Новий шанець 95
 Нови Сад, див. Нові Сад
 Нові Сад, м. 82, 300
 Новоархангельськ 281, 282
 Новогородицька фортеця див. Богородицька фортеця
 Новокодацький (Кодацький) перевіз 107, 111, 147, 177, 239, 249, 256
 Новомосковськ, м. 116
 Новопостроенной редут 116, 163
 Новоросійська губернія 44, 46, 58, 87, 169, 241, 242, 249, 289, 292
 Новоселовка див. Самарчик
- Новосербія 6, 77, 81, 82, 84, 143
 Новосіченський ретраншемент 6, 10, 15, 16, 36, 39, 90, 100, 120, 122, 123, 138, 140–144, 150–152, 163–165, 171, 177–182, 184, 188, 192, 193, 204, 221–223, 225, 230, 234, 237, 239, 251, 254–256, 265, 268, 272, 280–283, 288, 294, 297
 Новослобідський козацький полк 6, 87
 Нор Ілько 228
- Олександрівська фортеця 153, 154, 198, 293
 Олексіївська фортеця Української лінії 238
 Олексіївський, о. 111
 Олиць П. 26, 40, 41, 165, 288
 Орель, р. 5, 10, 26, 27, 94, 96, 99, 107, 195, 199, 204, 222, 241, 242
 Орельсько-Самарське межиріччя (Орель-Самарське межиріччя) 14, 19, 50, 107, 116, 128, 196, 230
 Орлик, м-ко 27, 96–98
 Орлицька сотня 206, 228
 Османська імперія 7, 56, 58–60, 62, 63, 69, 70, 73, 77, 120, 176, 178, 183–185, 195, 253, 254, 256, 282
 Осокорівка, р. 94
Остапчук В. див. *Ostapchuk V.*
 Очаків 56, 176, 190, 281, 295
- Павелко Йосип 161
Павленко С. Ф. 24, 307
 Павлов, капітан 266
 Палієве Озеро, м-ко 281, 282
 Панчево, м. 79–81, 300
 Паньківка 98
 Паньківка, с. 116
 Парасковія Єфимівна 236
 Пейч, полковник 100
 Переволочанська фортеця 96, 100, 117, 205
 Переволочна, м-ко 117, 125, 135, 149, 165, 205, 209, 249
 Перекоп 296
Перельман Я. И. 51, 309
 Перехрестов, підрядник 154
 Петель Антон 228

Петербург 5, 7, 11, 60, 61, 66, 78, 81, 87–89, 101, 118, 129, 176, 196, 219, 226, 254, 256, 257
 Петерсон І. 252
 Петрашевське, оз. 45
 Петренко Г. 116
 Петриківка 105
 Петриківський район 24, 114
 Петров Г. 150, 165, 235, 236
 Петров, капрал 272
 Петроварадин, м. 68
 Пещаная радуга, ур. 117
Пивовар А. В. 304
 Письменний Яків 234, 240
 Південна Сербія див. Сербія
 Південна Україна див. Україна
 Південнобачський округ 85
 Підпільна, р. 278
Пірко В. О. 19, 151, 310
 Пісковий (Ткач) Михайло 34, 35
Піскун В. М. 18, 46, 56, 59, 100, 104, 153, 180, 305
 Піщана Самара, фортеця 117
 Піщаний редут (ретраншемент) 117
 Плавецький Адріан Іванович 145, 155, 156, 162, 220
 Плакидін М. 235
Плецький С. Ф. 19, 28, 86, 310
Плохій С. М. 57, 310
 Плуталов, прапорщик 234, 240
 Повірений О. 116
 Пожег, м. 76
 Позняков Артем 40, 119–121, 136, 200, 226, 244, 260, 262, 263, 264
 Покотило Федір 229
 Половиця, сл. 204
Полонська-Василенко Н. Д. 8, 15, 46, 181, 187, 188, 193, 300, 310
 Полтава 118, 122, 201, 209
 Полтавський Клим 209–210
 Полтавський полк 45, 82, 96–99, 137, 138, 173, 196, 198–200, 206, 228, 241, 242, 284
 Полтавщина 208
 Полтев, підполковник 230
 Помориська границя 78, 81–83
 Пономарьов Василій 249
 Поорелля 197
 Попов Ф. 222
 Порохня Андрій 241, 242
 Посамар'я 10, 23, 239
 Посняков див. Позняков
 Постольник Петро 244
Посунько А. С. 57, 307
Посунько О. М. 78, 82, 84, 310
Потапенко С. 12
 Потиська границя 78, 83, 85
 Потоцький В. 241
 Потьомкін Г. 58, 65, 293
 Придворна військова рада 61, 64, 66, 68, 84
 Придніпровська лінія (Дніпровська лінія) 99, 101
 Прилуцький полк 37, 96, 137, 138, 139, 140, 153
 Природний заповідник «Дніпровсько-Орільський» 44, 113, 114
 Причорномор'я 60, 62, 72, 176, 253, 258
 Пришибний редут 116, 131, 152, 163, 263
 Проданів Крисів караул 241, 242
 Протовча, р. 108, 110, 113
 Протовчанська паланка 47, 213, 242
 Протовчанський редут 43, 93, 105, 107, 113, 152
 Проценко К. 199, 209
 Пушечников, підполковник 100
 Радуга, оз. 47, 112
 Радуте, куток 24
 Раєвський Г. 204, 230, 239, 266
 Раєвський Лука 36, 143, 182, 269, 285, 296
Раїчевіч С. 82, 310
 Ревуківка див. Ревунівка
 Ревунівка (Ревуківка) сл., х. 116, 159, 207, 208, 210, 212, 227
 Ревунівська редута див. Біркутський редут
 Редут св. Миколая див. Миколаївський редут
Репан О. А. 12, 18–21, 33, 36, 52, 86, 112, 135, 143, 147, 150, 155, 157, 159, 169, 172–174, 198–202, 208, 220, 230, 233, 235–237, 241, 248, 249, 310–311
 Решетник, запорожець 234
 Рибалчиха (Черевичка) Горпина 34
 Річ Посполита 62, 87, 96, 198
 Рогачик, р. 95
 Рожков Кузьма 148, 232, 239
 Розенталь Карл Іванович фон (Carl von Rosenthal) 152, 172, 177, 202, 119–122, 245

- Розумовський К. 167, 202, 228, 236, 245
 Романівський редут 43, 93, 105, 107, 115, 131, 152, 205, 206, 208
 Романківська радуга, ур. 48
 Романкове, с. 115
Романова О. О. 31, 32, 311
 Романовський Д. 8, 177, 188–190
 Роменська сотня 98
 Російська імперія див. Московія
 Росія див. Московія
 Россет, штабскапітан 171
Ротенберг Г. див. *Rothenberg G.*
 Рубанов В. 221
 Руденко Семен 229
Рудяко П. 311
 Рум'янцев П. 26, 193, 250, 289, 301
 Рум'янцев-Задунайський П. див. Рум'янцев П.
Рябінін-Скляревський О. О. 7, 15, 16, 26, 82, 89, 90, 194, 311
 Рязанцев Олександр Андрійович 157, 204, 205
- Сава, р. 69, 70
 Саврань, м-ко 281
Сакало О. 31, 311
 Салогуб М. 106, 138–139
 Салтиков П. С. 153, 179, 185, 186, 280, 281, 301
 Самара, р. 5, 10, 26, 27, 30, 86, 90, 93, 96–99, 101, 107, 108, 110, 111, 116, 117, 135, 149, 152, 153, 158, 163, 195, 199, 202–204, 227, 249, 259, 262
 Самарська лінія див. Самарська укріплена лінія
 Самарська паланка 33, 35, 38, 40, 114, 116, 147, 156, 161, 194, 201, 203, 204, 206, 207, 210, 212, 213, 222, 228, 236, 243, 245, 265
 Самарська товща див. Самарський ліс
 Самарська укріплена лінія 43, 158, 256
 Самарський ліс (товща) 139, 162
 Самарський монастир 222
 Самарський повіт 207, 211–213
 Самарський редут 169, 294
 Самарчик (Новоселиця), м-ко 32, 87, 222, 228, 229, 287
 Самойлович Іван 206
 Сандриков М. 171, 181, 183, 281, 282
- Сапожников И. В.* 16, 311
 Свершков див. Сверчков
 Сверчков Іван 40, 136, 152, 200, 211, 226, 243, 244, 260, 262, 264
 Свешніков Іван 242
 Селітреников Олександр 156
 Семенов (Товстик) А. 147, 156, 160, 166, 217, 218, 245
 Семенов П. 228
 Семенов Ф. 180, 183, 184, 190, 191, 193, 222
 Сенчанська сотня 98
 Сень Данило 34
 Сербія 79, 83, 85
 Південна Сербія 83
 Східна Сербія 83
 Сердечний М. 198
 Серков Семен 143, 147, 218, 225–230, 239, 246, 287, 295
Синяк І. Л. 7, 18, 25, 46, 48, 52, 53, 56, 59, 62, 100, 104, 153, 180, 221, 302, 305, 311
 Сідловський Я. 176
 Сіроклан (Сіроклін) Лук'ян 213
 Січ 10, 15, 16, 30, 39, 53, 57, 61, 66, 71–73, 78, 87, 94, 100, 101, 117, 125, 150, 153, 161, 169, 171–173, 176, 178–181, 183–187, 190–195, 202, 217, 220, 223, 225, 234, 237, 239, 249, 252, 254, 257, 265, 266, 289, 292
 Січенський ретраншемент див. Новосіченський ретраншемент
Скальковський А. О. 14, 16, 42, 171, 176, 177, 191, 195, 249, 312
 Славонія 74–76
 Славонська генералкоманда 84
 Славонсько-банатська генералкоманда 81
 Слобідська губернія 289
 Слобожанщина 205–206, 210
 Слов'яносербія 6, 77, 81, 82
 Слюсар М. 206
 Слюсарів, о. 206
 Смалік, р. 95
 Смілянська «губернія» 282
 Соврань див. Саврань
 Сокілка, р. 205
 Сокільна сл., с. див. Сокільська
 Сокільська (Сокільський Редут, Сокільна, Сомівка), сл., с. 35, 114, 151, 159, 161, 207, 208, 210–213, 225, 228, 229, 231–233, 235, 240, 246, 247, 287

Сомівка, сл. 209 див. також Сокільська
Сокільський редут 6, 22, 23, 43, 44, 93, 105, 107, 114, 131, 138–140, 142, 145, 149–152, 158, 159, 161, 165–167, 193, 205, 206, 209, 210, 225, 231, 232, 235, 288, 294
Сокільський Редут, сл. див. Сокільська
Соколовський Я. 204
Сологубенко Дмитро 209
Сомівка (Сокілка), р., оз. 114, 115
Сомівка, оз. 24
Сомівка, р. 205
Сомов Іван 146, 149, 156, 170, 231
Сосса Р. І. 42, 312
Срем 70, 73–75
Сремські Карловіці 69
Стамбул 63, 176
Стара Огринь, с. 102
Стара Самара, м-ко 20, 40, 45, 119, 129, 137, 140, 154, 173, 197, 198, 200, 201, 203, 204, 208, 211, 212, 223, 227, 228, 241, 243, 259, 260–262, 264, 271, 286
Старік О. В. 47, 312
Старов Іван 299
Стародубський полк 198
Старосамарська сотня 30, 198, 202, 203, 208, 211, 227, 230, 259, 264
Старосамарський козацький табір 136, 138, 139, 159
Старосамарський ретраншемент 6, 20–22, 28, 29, 36, 39, 46, 47, 90, 91, 110, 111, 116, 123, 124, 130, 138, 139, 141, 143–145, 149–153, 154, 156, 158–162, 165–167, 169, 170, 173, 174, 193–195, 197, 198, 203–205, 216, 219, 220, 222–225, 229–233, 235–237, 240, 241, 245, 248, 255, 257, 277, 281, 288, 292–294
Богородичне див. також Старосамарський ретраншемент
Старосіченський ретраншемент 127, 130
Старостін В. С. 18, 20, 112, 113, 116, 201, 202, 208, 230, 241, 312
Степанов І. 128
Степанов М. 144, 180, 222
Степове, с. 105
Степовий В. див. *Біднов В. О.*
Степовий Кордон див. Степовий фронтир Європи
Степовий фронтир Європи 55, 57, 60, 78, 86, 246 див. також Європейський фронтир
Стефанов Д. 37
Страхін Яків 232
Стрешньов П. 26, 301
Суботиця, шанець 82
Сугаківка 113
Сулима Семен 206
Сулицько-Лиманське, с. 104
Сура, р. 222
Суша Московка, р. 198
Сухий Іван 34
Сухих Л. А. 302
Сухомлин О. Д. 114, 146, 212, 312
Східна Європа див. Європа
Східна Сербія див. Сербія
Східна Україна див. Україна
Таванський ретраншемент 95
Тараканов О. 97–98
Таран Корній 230
Тарасенко І. Ю. 18, 46, 56, 59, 62, 100, 104, 153, 180, 305
Таромське, с. 113
Татарка, р. 94
Таубе Ф. В. фон 74–76, 302
Тегулски Федор 80
Текеля П. 26, 166, 252, 289, 292
Телюк Дмитро 87
Теплов Архип 231
Терек, р. 75
Терлимський редут 14, 43, 107, 113, 152
Терпило Іоанн 172
Терське козацтво 57, 65
Тиміряєв, підполковник 224
Тимофійв (Косап) М. 241
Тиса, р. 62, 81
Тітел, м. 79, 81
Ткач Михайло див. Пісковий (Ткач)
Товстик А. див. Семенов А.
Товстоніжка Анастасія 35
Томпсон, підполковник 119, 122
Гораняц Григоріє 80
Трансильванія 69
Тритузне (Тритузневе), ур. 205
Тритузне, с. 209
Трускало Пантелеймон 34
Турецька область див. Османська імперія
Туреччина див. Османська імперія
Тягинський ретраншемент 95

- Угорщина 73
 Удалая, деревня 116
 Україна 56, 118, 132, 158, 178, 185, 212, 251, 254
 Лівобережна Україна 74
 Південна Україна 9, 10, 12, 16, 19, 57, 78, 205
 Правобережна Україна 82, 196, 206, 209, 210
 Східна Україна 10, 12
 Українська лінія 5, 22, 23, 26, 29, 40, 45, 94, 97, 107, 110, 118, 119, 125, 129, 133, 135, 136, 137, 138, 151, 158, 162, 163, 164, 166, 168, 193, 194, 197, 199, 204, 228, 233, 237, 241, 250, 297
 Ульянін, капітан 199, 211
 Умань 209
 Усть-Самара, сл. 202
 Усть-Самарська фортеця див. Усть-Самарський ретраншемент
 Усть-Самарський, о. 103
 Усть-Самарський перевіз 107, 129
 Усть-Самарський ретраншемент 6, 14, 22, 40, 86, 90–93, 95, 96, 99, 101, 102, 104, 110, 111, 119, 120, 122–125, 126–132, 135, 136, 145, 151–154, 168–173, 196–200, 211, 218, 223–227, 238, 240, 243–245, 249, 250, 262–264
 Ушаков М. 38, 146
- Федориха Варвара 205
 Федоров (Лантух) Григорій 87, 183, 185, 186, 187, 188, 189, 225, 287, 288
 Федоров Пилип 223
 Федцов Василій Кирилович 39, 71, 122, 153, 171, 173, 177, 179, 181, 182–190, 192, 194, 234, 251, 265, 279, 282, 283, 286
 Фелдвар, шанець див. Бачко-Градиште
 Федорит (Руткевич) 177, 184, 185, 187, 189, 191
 Феодосій (*Макаревський*) 50, 312
 Фігура Іван 79
 Філімонов Д. Г. 22, 93, 103, 105, 107, 309, 312
 Філософов М. 40, 119, 200, 227, 259, 261, 262
 Фогт Карл Іванович 157, 162, 236
 Фокшани, м-ко 281, 282
 Фокшиє див. Фокшани
 Форпост «на верхньому броді» 97
 Форпост при Біркуті 97, 98, 139
- Форпост при Довжку 97
 Форпост при Кам'янці 97
 Форпост при р. Кам'янці 97
 Форпост при Новокодацькому перевозі 97
 Форпост при гирлі Орелі 97, 98
 Форпост при Паньківці 97
 Форпост при Протовчі 97
 Форпост при Романковому 97
 Форпост при Сокилці 97
 Форпост при Таромському 97
 Фортеця св. Єлизавети 6, 8, 193, 282
 Фортеця св. Михайла див. Михайлівська фортеця
 Фредеріцій, підполковник 100
 Фрідріх II 67
 Фронтир див. Європейський фронтир
- Ханська Україна 64
 Харків 233
Харлан О. В. 18, 20, 22, 46, 112, 151, 201, 202, 208, 230, 241, 311, 312
Хмарський В. М. 171, 312
Ходас В. О. 47, 312
 Хорват І. 81, 84, 282
 Хорватське королівство 64
 Хортицька (Нижньопорозька) верф 103
 Хортицький редут 153
 Хортицький ретраншемент (див. також Хортицький редут) 47, 95, 99, 103, 104, 123, 124, 127, 128, 129, 130, 138, 152, 167, 197
 «Хортицький острів» див. Хортицький ретраншемент
 Хортиця, о. 125
- Царичанська сотня 244
 Центрально-Східна Європа див. Європа
 Цибулівський шанець 249
 Циганенко Андрій 96
- Чанадський округ 83
 Чаплинка, р. 107
 Чаплинка, с. 210, 213
 Чебишов, полковник 120
Челан Л. див. *Челан Л.*
 Черевичка (Рибалчиha) Горпина 35
 Черкасов Олексій 299
 Черкашенко Ф. 139

Чернецька, сл. 222
Чернишов, граф 195
Чернцов Д. 137
Чертков Василій 166, 289, 291, 292, 293
Чигириндібровська сотня 98
Чигиринська «губернія» 282
Чирков, генерал-майор 288
Чичагов Афанасій 119, 121, 128, 131
Чичерін, полковник 120
Чорне море 7, 16, 60
Чорний хутір, куток 115
Чорні Лози, ур. 115, 205, 206, 209, 210
Чорново І. 57, 75, 312
Чортомлицька верф 126
Чортомлицький ретраншемент 94
Чугуєвець Іван 87, 223

Телан Л. 81, 84, 312

Шайкашський батальйон 79–81
Шалобудов В. М. 151
Шатилов М. 296
Шатохін (Шетохін) Самійло 120, 121, 240
Шатохін Василій Іванович 240
Шатохін Іван Самійлович 240
Швець Я. 28
Швидько Г. К. 17, 22, 48, 110, 312, 313
Шевич І. 82
Шевченко Ф. П. 85, 313
Шевченко, с. 20, 110
Шестаков Олександр 265
Шетохін див. Шатохін
Шехбаз-Гірей 46
Шиян Р. І. 19, 313
Шпитальов Г. Г. 19, 20, 22, 23, 71, 90, 94–96, 98, 99, 100, 104, 107, 118, 123, 125, 126, 128, 135, 149, 151, 158, 195, 313
Штовхан (Штовханенко) Петро 213
Штовханенко Петро 232
Штофельн К. фон 7, 43, 45, 46, 75, 135, 164, 165, 193, 227, 248, 250, 288
Штофельн Ф. фон 99, 177

Щербина Т. 222
Щетинін Парфеній Фомич 36, 37, 39, 119, 120, 122, 141, 145, 147, 155, 170, 182, 194, 218, 229, 233, 245, 280, 281

Эварницький Д. И. див. *Яворницький Д. І.*

Юзефський Іван 38

Яворницький Д. І. 14, 15, 16, 44, 48, 71, 115, 120, 147, 152, 157, 164, 167, 174, 178–180, 182, 196, 204–207, 209, 210, 230, 239, 242, 303
Яїцьке козацтво 57, 65
Яковлев Й. 99
Яковлев І., підпоручик 159
Яковлев Іван, капрал 146, 149, 151, 231, 232, 233, 235, 240, 243, 246, 247
Яловенко Сергій 244
Яненко Іван 154
Яценко-Зеленський Лука (архімандрит Леонтій) 45, 46, 150, 238, 248, 302

Воеск В. J. 313

Висzynski A. 58, 65, 67, 69, 73, 303, 313

Davies B. (Деґвіс Б.) 56, 313

Kolodziejczyk D. 60, 313

Landais B. 82, 303

Matanović D. 70, 313

McNeill W. H. (МакНіл В.) 25, 56, 59, 314

Ostapchuk V. (Останчук В.) 60, 314

Roksandić D. 69, 70, 75, 314

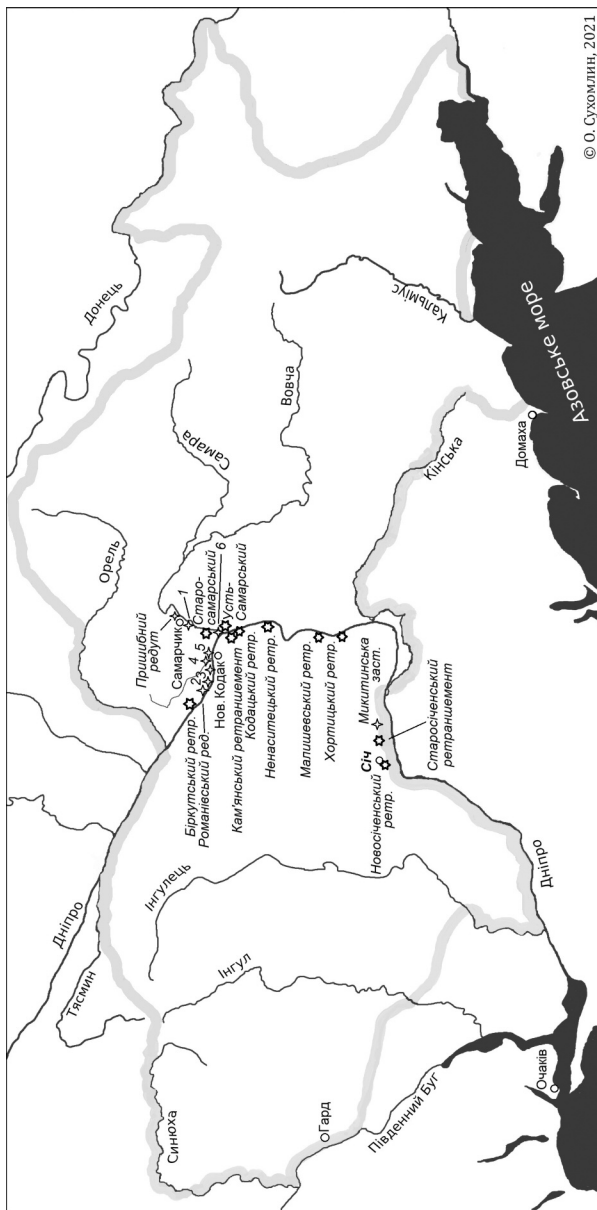
Rosenthal Carl von див. Розенталь Карл Іванович фон
Rothenberg G. (Ротенберг Г.) 78, 314

Sen' D. V. 56, 314

Skrukwa G. 59, 314

Tsyganenko L. 85, 314

Varga B. (Варга Б.) 57, 305, 314

РОСІЙСЬКІ ФОРТЕЦІ НА ТЕРИТОРІЇ ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКОГО НИЗОВОГО У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1740-х рр.

- Самарчик населені пункти
- ☆ Хортицький ретраншементи
- ☆ Пришибний російські редуты
- кордон
- Вісська Запорозького Низового

цифрами позначено:

- 1 – редут "Новостроєний"
- 2 – Сокильський редут
- 3 – Терпильський редут
- 4 – Проточанський редут
- 5 – Коцалський редут
- 6 – Миколаївський редут

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Олександр Сухомлин

**РОСІЙСЬКА ВІЙСЬКОВА ПРИСУТНІСТЬ
НА ТЕРИТОРІЇ ЗАПОРОЖЖЯ
ЯК ВИКЛИК ДЛЯ ЗАПОРОЗЬКОГО СВІТУ
(1734–1775)**

Технічний редактор, коректор

Лариса Білик

Оригінал-макет, верстка

Вячеслав Корнієнко

Підп. до друку 01.07. 2021 р. Формат 60x84/16

Папір CREAMY. Гарнітура Times New Roman.

Ум. друк. арк. 19,06. Обл. друк. арк. 19,42

Наклад 700 прим.

Львівський національний університет імені Івана Франка

вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000

Свідоцтво по внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ДК № 3059 від 13. 12. 2007 р.

Видруковано у книжковій друкарні «Коло»

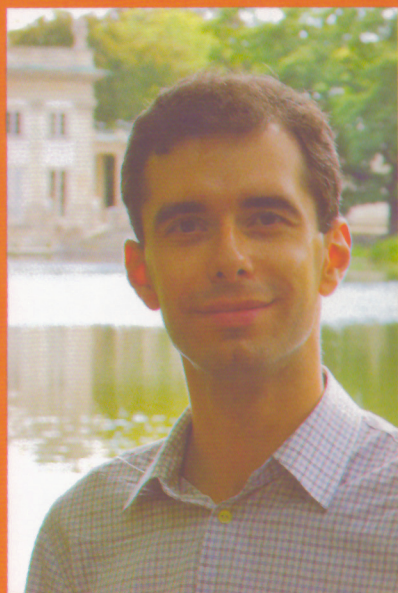
вул. Бориславська, 8, м. Дрогобич, Львівської обл., 82100

Свідоцтво по внесення суб'єкта видавничої справи

до Державного реєстру видавців, виготівників

і розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ДК № 498 від 20. 06. 2001 р.

Олександр Сухомлин (1993 р. н.) — випускник історичного факультету Дніпровського національного університету ім. Олесея Гончара (2016), аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України.

Сфера наукових інтересів: історія та джерелознавство Південної України XVIII століття, історія запорозького козацтва та інших фронтирних спільнот Європи, генеалогія.

ISBN 978-617-10-0640-9

9 786171 006409